

PUBLICATIONES

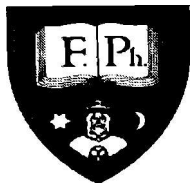
UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XI. – FASCICULUS 1.

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC 2006-2007

TARTALOMJEGYZÉK

Kalcsó Gyula: Az allativusi rag nyelvi változóinak vizsgálata a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában	5
Domonkosi Ágnes: Az emlékezet metaforái a magyar nyelvben	19
Dobos Csilla: A szinonimitás előfordulásának lehetősége a jogi nyelvhasználatban	29
Nagy Gábor: Párhuzamok, metszéspontok (Adalék a Verancsics-hagyaték Istvánffy általi használatához)	47
Kegeyné Szekeres Erika: A társadalmi nem (gender) komponensei és nyelvi vetületei	55
Dobrovits Mihály: Tibet és Kína történelmi kapcsolatai	69
Kulcsár Péter: A németség a középkori Magyarországon	75
Tózsza Rigó Attila: Kegyesség és hitújítás: a reformáció megjelenésének első nyomai az 1529-1557 közötti pozsonyi végrendeletekben	113
Simigné Fenyő Sarolta Simig Ákos: Brassai Sámuel hatása a nyelvtudomány, a fordítástudomány és a tantárgypedagógia fejlődésére	161
Günter Schödl: A „mámor” fogalmának XIX. századi jelentés- és hatástörténetéhez	167
Simig László: A pláza-jelenség	175

AZ ALLATIVUSI RAG NYELVI VÁLTOZÓINAK VIZSGÁLATA A MAGYAR NYELVŰ KÖNYVNYOMTATÁS ELSŐ FÉL SZÁZADÁBAN

KALCSÓ GYULA

Jelen dolgozat a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századának egyik nyelvi változóját: az allativusi rag illeszkedésbeli alakváltakozását, a változóértékek szociolingvisztikailag lényeges szempontok szerinti megoszlását tárgyalja. A (-HOZ) változó értékei a következők lehetnek: megjelenhet illeszkedve, azaz labiális tövön labiális alakban, illabiális tövön illabiális alakban, ám illeszkedetlenül is, labiális tövön illabiális alakban és illabiális tövön labiális alakban. A vizsgálat alapja egy elektronikus korpusz, amely az 1527 és 1576 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványok névszóinflexiós nyelvi változójának feltérképezése céljából született meg.¹ 103 szövegrészletet tartalmaz,² amelyek mindegyike legalább ezerszavas, az esetek zömében a nyomtatvány mintegy huszadrészét kitevő véletlen minta. Ily módon mennyiségileg és minőségileg is reprezentatív – 240 ezer szóból áll, a korszak fennmaradt nyomtatványai közül mindössze 36 nem szerepel benne. A korpusz adatainak összegyűjtése egy ún. számítógépes konkordanciaprogrammal történt.³

A változóról azt feltételezzük, hogy értékeinek megoszlását nyelven kívül tényezők határozzák meg. A magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban a legnagyobb hagyománya a nyelvjárásközpontú elemzéseknek van, azonban a területi kötöttségű megoszlás csak az egyik lehetséges szempont. Az utóbbi években egyre inkább előtérbe kerül a nyelvemlékekben tanulmányozható alakváltakozások szociolingvisztikai szempontú elemzése.⁴ A könyvnyomtatás nyelvével

Jelen dolgozat az időszak névszóinflexiós változóit a teljesség igényével feldolgozó, az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájában készülő PhD-disszertáció része.

² A korpuszba került nyomtatványoknak a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) c. bibliográfia szerinti sorszáma: 8., 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 77., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155. 156., 158., 160., 162., 164., 169., 171. 173., 181. 186., 192. 194., 205., 207., 208., 213., 218. 219., 220., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 315., 319., 320. 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351. 353., 358., 359., 360., 362. 367. 368. A művek részletesebb adatainak közlésétől eltekintünk. Az RMNy internetes változatából azonban könnyen kikereshetők az adatok (<http://www.arcanum.hu/oszk>).

³ R. J. C. Watt Concordance c. szoftverével (<http://www.concordancesoftware.co.uk>).

⁴ Vö. pl. Németh Miklós: *Nyelvjárák, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a*

kapcsolatban különösen indokolt lehet a nyelvjárási hatáson kívül más befolyásoló tényezők feltételezése is: a nyomtatott írásbeliség mint kialakulóban lévő új nyelvváltozat bizonyos nyelvi megoldásokat kizár magából. Ezért a lényeges nyelvjárástörténeti szempont, azaz a szerzők születési helye, valamint nyelvi szocializációjuk színterei szerint is elemezzük a változóértékek megoszlását, ám a szociolingvisztikai szemléletmód jegyében további szempontokat is beemelünk a megoszlásvizsgálatba: a művek megjelenési helyét és műfaját, ezekről ugyanis azt feltételezzük, hogy alapvetően befolyásolhatják a különböző alakváltozatok megjelenését. A megjelenési hely azért lehet egy-egy mű nyelvét befolyásoló tényező, mert egyes nyomdászok átalakították a nyomdájukban megjelent nyomtatványok szövegét a saját ízlésük szerint (ami már önmagában az új kommunikációs forma új normáinak a létezését, de legalábbis kialakulását jelzi), a műfaj pedig a mű szerzőjének és a megcélzott olvasóközönségnek a társadalmi hovatartozásáról árulkodik: más rétegnek szól (ezért más nyelvezetű) a korabeli kalendárium, a hitvitázó próza vagy a prédikáció. Esetenként lehetségesek a műfajok nyelvi kötöttségeiből adódó különbségek is: pl. a verses szövegek más megoszlást mutathatnak, mint a prózaiak stb.

Az allativusi *-hoz* névutói eredetű szekunder rag, amely az ómagyar korban agglutinálódott véglegesen suffixummá. A kései ómagyarban még tart az alaki fejlődése: a palatális alakváltozatok labialitás szerinti illeszkedése már ekkor megindult, ám még korántsem zárult le. A TNyt. szerint a palatális formák a nyelvemlékek egy részében szabad alakváltakozást mutatnak, míg más – kisebb – részükben már kötöttet, azaz következetes háromalakúság jellemzi őket.⁵ A nyelven kívüli tényezők hatásáról (nyelvjárási megoszlásról, egyebekről) nem esik szó.

A korai középmagyar korpuszának 607 allativusi ragot tartalmazó adatából 355-ben ingadozást nem mutató veláris alakváltozatot találhatunk: „a' Iefus Christus *abrazattiahoz* hañlonoc legienec” (RMNy. I. 194. A2 v.), „Mennyetekel inkab az *arofokhoz* es vegyetec magatoknac” (RMNy. I. 91. c4 v.), „fel megjiek az een *atijához*” (RMNy. I. 16. h r.), „hañlonlitom az ebes *férfiuhoz*” (RMNy. I. 186. B5 v.), „Bűuec lángolna kerebtyeni buzgofággal es beretettel a *templomokhoz*, predicálóbēkekhōz, *plebanofsagokhoz*, *predicátorlāgokhoz* es a *lcolakhoz*” (RMNy. I. 154. b2 r.) stb. Ezek 75 műben fordulnak elő.

A palatális alakváltozatok azonban jelentős ingadozással jelennek meg. Az alábbiakban közöljük a korpusz 252 palatális példáját a lelőhelyük megadásával.⁶

XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban, Akadémiai Kiadó, Budapest 2004.

⁵ Korompay Klára: „A névszórágózás”, in Benkő L. (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. Morfematika*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992, 372. o.

⁶ A művek RMNy-száma után következik az ív jelzése, amelyen a példa található. Az ívek eredeti megnevezését meghagytam (a kisbetűk és nagybetűk különbségét, a speciális

Palatális labiális alakok

Illeszkedők: *kűhöz* (RMNy. I. 49. Xx4 v); *kűhöz* (RMNy. I. 49. Xx4 v); *iftenűnkhoz* (RMNy. I. 74. R7 r); *földhöz* (RMNy. I. 95. B3 r); *Pifpókhöz* (RMNy. I. 109. S3 v); *Seregókhöz* (RMNy. I. 109. Q r); *eletűnkhoz* (RMNy. I. 151. g v); *földhöz* (RMNy. I. 162. c3 r); *gyermeczkókhöz* (RMNy. I. 186. C5 r); *kezükhöz* (RMNy. I. 194. Pp v); *kóhöz* (RMNy. I. 259. S3 r); *kűhöz* (RMNy. I. 259. S3 r); *kóhöz* (RMNy. I. 259. S3 r); *kefelióhöz* (RMNy. I. 259. T2 r); *bólczóhöz* (RMNy. I. 297. A3 v); *hűtetlenókhöz* (RMNy. I. 303. B v); *hűthöz* (RMNy. I. 320. F7 r); *Iduózeitónkhöz* (RMNy. I. 334. Zzz2 v); *bűuólókhöz* (RMNy. I. 358. B4 r); *ezkzókhözis* (RMNy. I. 358. B4 r); *földhöz* (RMNy. I. 360. 80 v); *Tórdkhöz* (RMNy. I. 360. 80 v); *teuokhoz* (RMNy. I. 362. a3 v); *időhöz* (RMNy. I. 362. zz4 v); *ebtendónkhöz* (RMNy. I. 362. ccc v).

Nem illeszkedők: *femmihöz* (RMNy. I. 86. A3 v); *emberekhoz* (RMNy. I. 90. a3 r); *Istenlégehoz* (RMNy. I. 90. d3 r); *Istenhoz* (RMNy. I. 90. f2 v); *Ierufálemhoz* (RMNy. I. 91. A2 v); *terdehoz* (RMNy. I. 91. O2 v); *elenfégedhoz* (RMNy. I. 91. O5 r); *Felefegehoz* (RMNy. I. 91. c2 v); *férhoz* (RMNy. I. 91. c3 r); *Istenhoz* (RMNy. I. 92. A2 r); *igeiehoz* (RMNy. I. 92. A2 r); *népekhöz* (RMNy. I. 92. A2 r); *gyermekiehoz* (RMNy. I. 92. A2 r); *teltéhoz* (RMNy. I. 92. A2 r); *időueényekhoz* (RMNy. I. 92. A2 r); *ellenfegiehoz* (RMNy. I. 92. A2 r); *feiedelméhoz* (RMNy. I. 92. A2 r); *emberhoz* (RMNy. I. 92. A2 v); *bóltfekehoz* (RMNy. I. 92. A3 v); *vénékhöz* (RMNy. I. 92. C3 r); *melyhoz* (RMNy. I. 92. D4 v); *ezekhoz* (RMNy. I. 95. A4 r); *Ifenhoz* (RMNy. I. 95. B2 v); *végéhoz* (RMNy. I. 95. C2 r); *femmiehoz* (RMNy. I. 96. A5 r); *valamiehoz* (RMNy. I. 96. A5 r); *ellenséginkhozis* (RMNy. I. 100. C v); *Istenhoz* (RMNy. I. 109. S3 v); *hófekehoz* (RMNy. I. 109. S3 v); *Istenhoz* (RMNy. I. 109. S4 v); *Istenhoz* (RMNy. I. 109. Q v); *predicálóbékéhez* (RMNy. I. 154. b2 r); *igérethöz* (RMNy. I. 155. címlap v); *vólgiehoz* (RMNy. I. 156. f3 v); *igyhöz* (RMNy. I. 162. c r); *teteminhoz* (RMNy. I. 162. c2 v); *Herodeshez* (RMNy. I. 186. A3 v); *egyikhez* (RMNy. I. 186. B3 v); *emberhez* (RMNy. I. 186. B5 v); *feiedelmekhez* (RMNy. I. 186. C3 r); *kihöz* (RMNy. I. 186. C5 r); *véghez* (RMNy. I. 208.)(5 r); *bűntóthész* (RMNy. I. 208.)(5 v); *végéhez* (RMNy. I. 208. Yy2 r); *binéhez* (RMNy. I. 218. L7 r); *iueghöz* (RMNy. I. 259. T2 r); *kinczhöz* (RMNy. I. 269. A v); *istenhöz* (RMNy. I. 269. 4 r); *berzészhez* (RMNy. I. 284. B3 r); *gyermekczechöz* (RMNy. I. 284. N5 r); *ehöz* (RMNy. I. 284. N8 r); *kerebtféghöz* (RMNy. I. 284. N8 r); *véghez* (RMNy. I. 288. O v); *mindenikhez* (RMNy. I. 288. O2 r); *Kihöz* (RMNy. I.

szimbólumokat stb.), a római számozást azonban átirtam arabra, mert ily módon a feldolgozás során kezelhetőbbnek bizonyultak az adatok. Ahol szerepelt oldal- vagy lapszámozás, ott aszerint hivatkozom.

288. Z6 r); *Istenhöz* (RMNy. I. 289. (?)3 v); *Senkihöz* (RMNy. I. 290. A2 v); *egyebhöz* (RMNy. I. 290. A2 v); *hithöz* (RMNy. I. 304/1. a3 r); *Istenhöz* (RMNy. I. 304/1. N v); *ezechöz* (RMNy. I. 304/2. BBb r); *tóruényhöz* (RMNy. I. 307. (:)2 v); *férhöz* (RMNy. I. 307. h6 r); *embőrekhöz* (RMNy. I. 308b N v); *attyafiakhöz* (RMNy. I. 308b N2 r); *szekihöz* (RMNy. I. 308b N3 v); *Istenhöz* (RMNy. I. 311. A4 r); *Bőmélyhöz* (RMNy. I. 319. D6 r); *melyhöz* (RMNy. I. 320. F7 r); *mindenekhöz* (RMNy. I. 334. A3 v); *helhöz* (RMNy. I. 334. Q6 v); *Bekyhöz* (RMNy. I. 337b A3 r); *Melangerhöz* (RMNy. I. 339. G3 v); *testhöz* (RMNy. I. 339. G4 r); *fedelmetekhöz* (RMNy. I. 345. D4 r); *véghez* (RMNy. I. 351. címlap v); *Békhöz* (RMNy. I. 351. H r); *Istenhöz* (RMNy. I. 351. Z2 r); *igeiekhöz* (RMNy. I. 359. A3 r); *véghez* (RMNy. I. 360.)(2 r); *Cickelekhöz* (RMNy. I. 360.)(2 v); *Ezechöz* (RMNy. I. 360. 1 v); *Mellyekhöz* (RMNy. I. 360. 3 r); *ehöz* (RMNy. I. 360. 5 v); *Ezechöz* (RMNy. I. 360. 6 r); *Németekhöz* (RMNy. I. 360. 206 v); *Czekehöz* (RMNy. I. 360. 206 v); *rendelészhez* (RMNy. I. 360. 207 v); *Istenhöz* (RMNy. I. 362. zz4 v); *gyermekinkhöz* (RMNy. I. 362. zz4 v); *gyermekinkhözis* (RMNy. I. 362. zz4 v); *ieleneshöz* (RMNy. I. 362. aaa2 v); *Istenhöz* (RMNy. I. 362. aaa4 r); *Hufuethöz* (RMNy. I. 362. bbb4 r); *Istenhöz* (RMNy. I. 362. ccc3 r); *értelemhöz* (RMNy. I. 362. 282 r); *tzelhöz* (RMNy. I. 362. 304 v); *Istenhöz* (RMNy. I. 368. G3 r).

Palatális illabiális alakok

Illeszkedők: *felefegehez* (RMNy. I. 13. X6 r); *Herodelhez* (RMNy. I. 16. B3 r); *istenekhez* (RMNy. I. 16. P8 v); *zizjhez* (RMNy. I. 16. Q r); *Peterhez* (RMNy. I. 16. g8 r); *fejéhez* (RMNy. I. 16. g8 v); *Istenemhez* (RMNy. I. 16. h r); *Istentekhez* (RMNy. I. 16. h r); *Herodelhez* (RMNy. I. 49. A4 r); *nipekhez* (RMNy. I. 49. dd v); *fedelemhez* (RMNy. I. 49. dd2 r); *fedelemhez* (RMNy. I. 49. dd2 r); *fedelemhez* (RMNy. I. 49. dd2 v); *fedelemhez* (RMNy. I. 49. dd3 r); *kihez* (RMNy. I. 49. cc r); *vighez* (RMNy. I. 49. cc v); *iueghez* (RMNy. I. 49. Xx4 v); *ezekhez* (RMNy. I. 49. Zz r); *mellhez* (RMNy. I. 49. 3z4 r); *bezydyhez* (RMNy. I. 64. B2 r); *ewbeziðihez* (RMNy. I. 64. B2 v); *vizhez* (RMNy. I. 64. C2 v); *in'emhez* (RMNy. I. 74. m4 v); *Begeihez* (RMNy. I. 74. m8 v); *mihez* (RMNy. I. 77. A2 r); *beβédéhez* (RMNy. I. 77. A2 r); *ezechez* (RMNy. I. 77. B2 v); *Istenhez* (RMNy. I. 77. B2 v); *büntelenhez* (RMNy. I. 78. A2 v); *Istenhez* (RMNy. I. 78. 3 v); *szerelemhez* (RMNy. I. 80. A4 v); *nemzetléghez* (RMNy. I. 88a D5 v); *emberekhez* (RMNy. I. 91. O3 r); *férhez* (RMNy. I. 91. c3 v); *férhez* (RMNy. I. 91. c3 v); *Szűzekhez* (RMNy. I. 91. c4 r); *fereghez* (RMNy. I. 108. R r); *Istenhez* (RMNy. I. 108. a4 v); *Istenhez* (RMNy. I. 108. a4 v); *Istenhez* (RMNy. I. 108. a4 v); *nemzetléghez* (RMNy. I. 125. A5 r); *fellegedhez* (RMNy. I. 144. D5 v); *βeüdeléhez* (RMNy. I. 151. e2 r); *Istenhez* (RMNy. I. 151. g v); *Beczhez* (RMNy. I. 156. f3 v); *emberekhez* (RMNy. I. 156. Hh4 r); *bekeleghez* (RMNy. I. 160. c3 r);

emberféghez (RMNy. I. 169. C3 v); *Istenfégéhez* (RMNy. I. 169. C3 v); *Istenfeghez* (RMNy. I. 169. C4 r); *nepekhez* (RMNy. I. 171. A2 r); *Istenhez* (RMNy. I. 171. A2 r); *Mindenhez* (RMNy. I. 171. L r); *Bekihez* (RMNy. I. 171. L2 v); *ehez* (RMNy. I. 173. C5 v); *Istenhez* (RMNy. I. 173. C5 v); *Kihez* (RMNy. I. 173. G2 v); *kerebstenhez* (RMNy. I. 181. 139); *hitetlenhez* (RMNy. I. 181. 140); *nepekheß* (RMNy. I. 194. A3 v); *kikheß* (RMNy. I. 194. A4 r); *testehez* (RMNy. I. 194. Pp v); *Istéhez* (RMNy. I. 194. Pp2 r); *Istenhez* (RMNy. I. 205. (:):4 r); *Izabelhez* (RMNy. I. 205. Gg3 v); *tóruenyhez* (RMNy. I. 207. címlap); *tewrwenhez* (RMNy. I. 207. A r); *tewrwynhez* (RMNy. I. 207. A r); *kýkhez* (RMNy. I. 207. A v); *férhez* (RMNy. I. 207. P4 r); *Beméliekhez* (RMNy. I. 213.):(2 v); *Istéhez* (RMNy. I. 213. Y2 v); *gyókéhez* (RMNy. I. 213. Y3 v); *helhez* (RMNy. I. 229. E2 r); *kihez* (RMNy. I. 259. T r); *veghez* (RMNy. I. 259. Bbbb r); *Istenhez* (RMNy. I. 259. Bbbb2 v); *kezemhez* (RMNy. I. 260. Bevezető r); *igeiehez* (RMNy. I. 269. A2 r); *férhez* (RMNy. I. 280. A3 r); *kikhez* (RMNy. I. 280. B4 r); *vegheß* (RMNy. I. 294. F7 v); *kóuekhez* (RMNy. I. 295.?(1) r); *Istenhez* (RMNy. I. 296. A2 v); *kikhez* (RMNy. I. 303. B v); *Istenhez* (RMNy. I. 319. 13 v); *Ehez* (RMNy. I. 320. F7 v); *Hipocratehez* (RMNy. I. 322. K v); *Mesterehez* (RMNy. I. 322. K v); *Herculeshez* (RMNy. I. 326. C v); *igeiehez* (RMNy. I. 328. A3 r); *Izerenczieiehezi* (RMNy. I. 328. A3 v); *mihez* (RMNy. I. 328. 16 r); *IERSALEMhez* (RMNy. I. 334. A r); *Ierufalemhez* (RMNy. I. 334. Q7 v); *kikhez* (RMNy. I. 334. Yyy6 r); *mindenekhez* (RMNy. I. 334. Zzz4 v); *mihez* (RMNy. I. 334. a v); *Arimaféshez* (RMNy. I. 339. D4 v); *Ezekhez* (RMNy. I. 340. A3 r); *emberhez* (RMNy. I. 340. B2 v); *nepehez* (RMNy. I. 341. B v); *eleshez* (RMNy. I. 341. B3 r); *Feiedelemféghez* (RMNy. I. 342. C3 v); *hez* (RMNy. I. 345. D3 v); *hez* (RMNy. I. 345. D3 v – különírt rag); *hez* (RMNy. I. 345. D4 r különírt rag); *Istenhez* (RMNy. I. 345. D4 r); *Istenhez* (RMNy. I. 345. D4 r); *eghez* (RMNy. I. 346. M2 r); *eghez* (RMNy. I. 346. M2 r); *Istenhez* (RMNy. I. 348. címlap v); *Istenhez* (RMNy. I. 348. címlap v); *Kegielmellefedhez* (RMNy. I. 349. B r); *Istenhez* (RMNy. I. 353. A4 r); *Mellyekhez* (RMNy. I. 353. A4 v); *felelégehez* (RMNy. I. 353. g v); *Istenhez* (RMNy. I. 353. h4 v); *fegítféhez* (RMNy. I. 358. B4 r); *Istenhez* (RMNy. I. 358. M3 r); *ehez* (RMNy. I. 360. 206 r); *ehez* (RMNy. I. 362.)(2 v); *főllegehez* (RMNy. I. 362. (2) r); *veghez* (RMNy. I. 362. (3) r); *veghez* (RMNy. I. 362. (3) r); *mihez* (RMNy. I. 362. 283 v); *Iupterhez* (RMNy. I. 367. A v); *Feiedelméhez* (RMNy. I. 368. címlap).

Nem illeszkedő: *erdewhez* (RMNy. I. 17. 25).

A 123 labiálisból 98 esetben labialitás szempontjából nem illeszkedő alakváltozatokat találhatunk. A vizsgálat szempontjából ezek megoszlása a lényeges. Ilyenek: „az ő testőkööt Keue hazara hozac temetni a' Tarnoc *völgiehdöz*” (RMNy. I. 156. f3 v.), „Legy ió akarattal a te *elenfégedhdöz*” (RMNy. I. 91. O5 r.),

„*végéhöz* vinne a' tőrüenyec bebedit” (RMNy. I. 208. Yy2 r.), „iő erkölchről valo tudamanra tanit: Minemünc kelyē lenni az emberne *Ittenhöz*, Ittenec *igeiehöz*, az Egyhazi *népekhöz*, Atyához, Hazatárfához, *gyermekihöz*, az önnē *testéhöz*, Bolgaihöz, ioßagahöz, ßomßedgyahöz, a' *iőuevényekhöz*, *ellenfegihöz*, *feiedelméhöz*, es minden *emberhöz*” (RMNy. I. 92. A2 r.) stb. Ezek 37 műben⁷ fordulnak elő.

A 25 illeszkedő példából: „Iay azoknac, kic házat házhoz foglalnac: es földet *földhöz* kaptfolnac” (RMNy. I. 95. B3 r.), „nağ giakorta őrdőgi fegitfeghez, varaslokhöz, *büuólőkhöz*, es egieb meg tiltot *ezközőkhöz*is keßek foliamni” (RMNy. I. 358. B2 r.) stb. Ezek 16 mű⁸ palatális labiális töveihez járulnak.

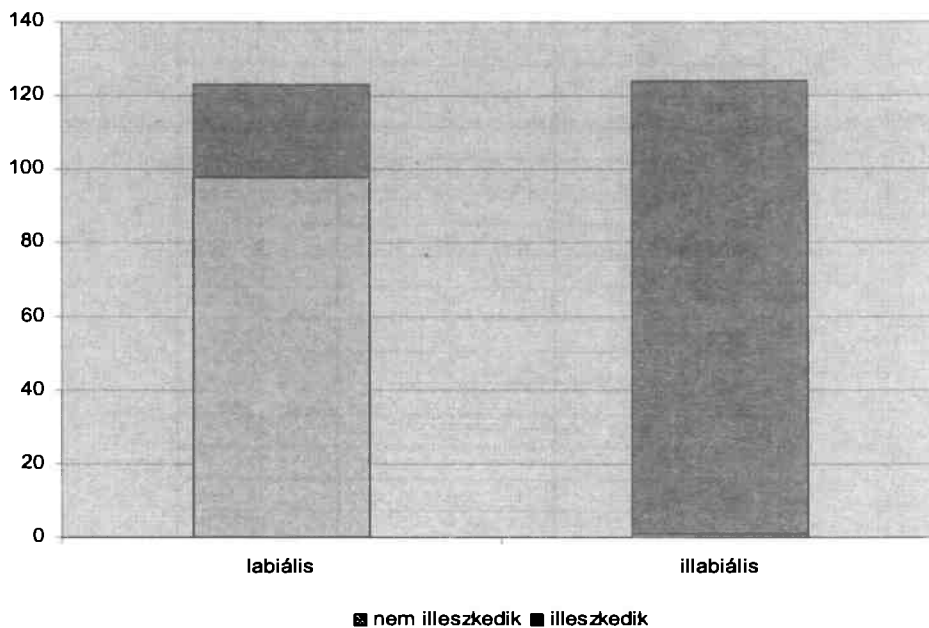
⁷ Ld. az 1. táblázatban.

⁸ RMNy I. 49., 74., 95., 109., 151., 162., 186., 194., 259., 297., 303., 320., 334., 358., 360., 362.

A művek RMNy.-száma	Nem illeszkedő alakok	Illeszkedő alakok
86.	1	0
90.	3	0
91.	5	0
92.	12	0
95.	3	1
96.	2	0
100.	1	0
109.	4	2
154.	1	0
155.	1	0
156.	1	0
162.	2	1
186.	5	1
208.	3	0
218.	1	0
259.	1	4
269.	2	0
284.	4	0
288.	3	0
289.	1	0
290.	2	0
304/1.	2	0
304/2.	1	0
307.	2	0
308b	3	0
311.	1	0
319.	1	0
320.	1	1
334.	2	1
337b	1	0
339.	2	0
345.	1	0
351.	3	0
359.	1	0
360.	9	2
362.	9	3
368.	1	0
összesen	98	16

1. táblázat: Az illeszkedetlen labiális allativusi ragokat is tartalmazó művek illeszkedetlen és illeszkedő adatainak száma

A palatális illabiálisok 54 műben előforduló 129 adatából egyetlen nem illeszkedik: „egij paragt ember mene az *erdewhez*” (RMNy. I. 17. 25). Az illeszkedő példákból: „almokba 3ozat lewn hoz3ajjok, hogij ne mennenek *Herodelhez*” (RMNy. I. 16. B3 r.), „Hamar azért *Iupterhez* menenene [!]” (RMNy. I. 367. A v.), „*Kegielmellegedhez* Boktam foliamni” (RMNy. I. 349. B r.) stb. Vagyis a korpusz 226 palatális illabiális tövű allativusi esetben álló adatából több mint a felén már megtörtént a labialitás szerinti illeszkedés (128 illabiális illeszkedő rag áll szemben 98 labiális nem illeszkedővel, vö. 1. ábra). Az átlagot tekintve a kései ómagyar korhoz képest nincs lényeges változás: korábban néhány kódexre a háromalakú illeszkedés, míg a többire vagy a labiális alakok túlsúlya, vagy a szabad (kiegyenlített) váltakozás volt jellemző.⁹

1. ábra: A palatális allativusi ragok alakváltozatainak megoszlása a korpuszban

Az összefoglaló áttekintés után az illeszkedetlen labiális palatális alakok megoszlását kell különböző szempontok szerint részletesen megvizsgálnunk. Először azt tekintjük át, hogy az egyes nyelvemlékek milyen arányban osztoznak a variánsokon. A korpusz 23 művében nincs palatális adat, 11-ben egyáltalán nincs allativusi adat. Az illeszkedő illabiális adatok a nyomtatványok több mint felében,

⁹ Korompay Klára: i.m., 372. o.

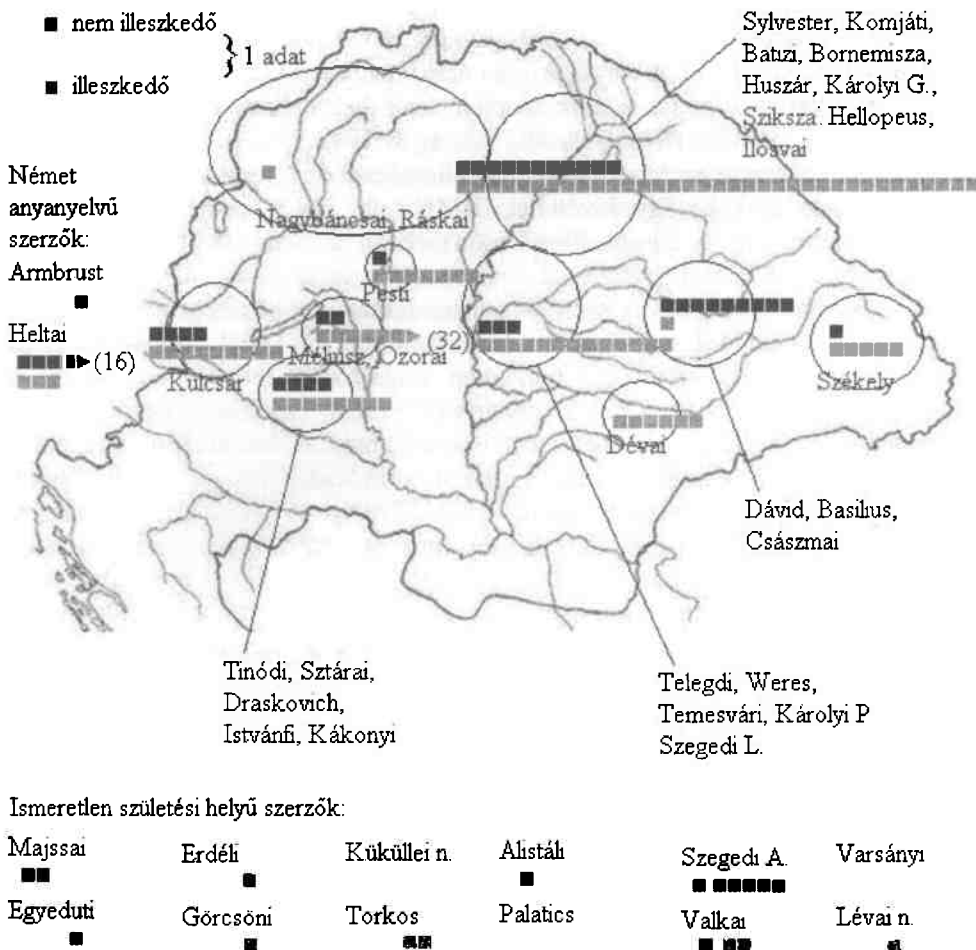
53 műben¹⁰ jelennek meg. Ezek közül csak a csillaggal megjelölt 17-ben van mindhárom alakváltozatra adat a korpuszban, azonban az is lehetséges, hogy a palatális labiális tövek kisebb gyakorisága miatt nem került több példa a mintába.¹¹ A fent említett 17-ből az adatok alapján csak hat műben találunk szabályos háromalakú illeszkedést (RMNy. I. 49., 74., 151., 194., 303., 358.). A további 11-ben különböző arányban fordulnak elő az illeszkedő és a nem illeszkedő labiális palatális ragos alakok: egy kivétellel (RMNy. I. 259., ebben csak egy nem illeszkedő adat van a három illeszkedő mellett) a nem illeszkedők túlsúlya jellemző.

A megoszlást az egyes szerzők szerint tekintve a következők állapíthatók meg. A korpuszban több szövegrészlettel szereplő szerzők közül Bornemisza Péter, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár műveiben szignifikáns többségben vannak az illeszkedetlen alakok. A többi többkönyves szerző esetében kisebb mértékű ingadozásról vagy teljes illeszkedésről beszélhetünk. A korpuszban egy művel szereplők közül gyakoribb a labiális alakok illeszkedetlensége Tinódi, Ilosvai, továbbá két ismeretlen szerzőjű nyomtatvány (RMNy. I. 91., 308b) esetében, ez utóbbiak közül az első ugyancsak Heltai nevéhez köthető, az ő gondozásában jelent meg Kolozsvárott. A többi szerzőt egy-egy adat alapján nem lehet teljes bizonyossággal bármely csoportba sorolni.

Az illeszkedetlen palatális labiális alakoknak a szerzők születési helye szerinti megoszlását a következő térkép ábrázolja.

¹⁰ RMNy I. 13., 16., *49., 64., *74., 77., 78., 80., 88a, 91, 108., 125., 144., *151., *156., 160., 169., 171. 173., 181., *194., 205., 207., 213., 229., *259., 260., *269., 280., 294., 295., 296, *303., *319., *320., 322., 326., 328., *334., *339., 340., 341., 342., *345., 346., 348., 349., 353., *358., *360., *362., 367., *368.

¹¹ A mai magyar írott nyelv reprezentatív elektronikus korpuszában, a Magyar Nemzeti Szövegtárban többször megismételt keresésre 100 elemű véletlen mintában minden esetben 10 alatt volt a palatális labiális adatok száma, azaz ma is előfordulhatna, hogy egy véletlen mintavétel során nem kerülne labiális alak a mintába. A korpusz itt található: <http://corpus.nytud.hu/mnsz>.

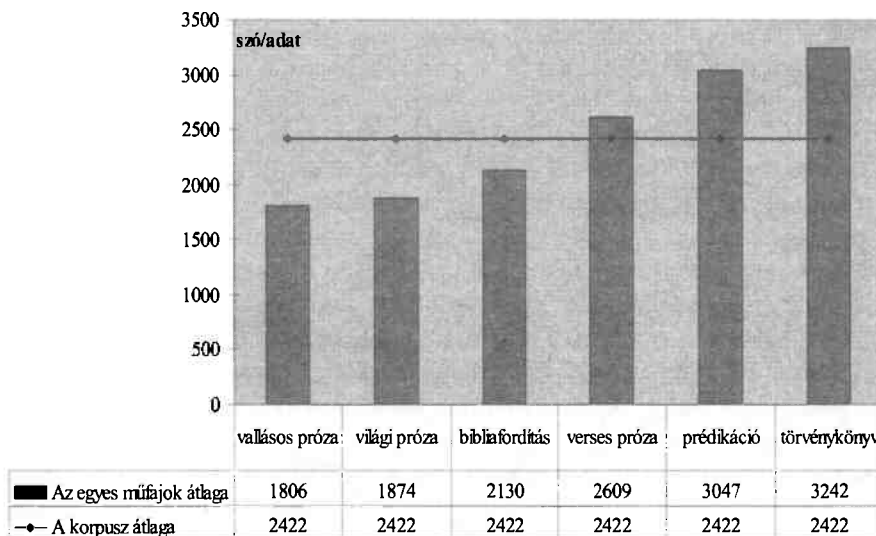

2. ábra: Az illeszkedetlen és illeszkedő allatívisi ragok megoszlása a szerzők születési helye szerint

Erről leolvasható, hogy az illeszkedetlen alakok látszólag az ország egész területén elterjedtek lehetnek. Azonban óvatosan kell megítélnünk az egyes szerzők ingadozásait. A nyugat-dunántúli Kulcsár Györgynek mindhárom korpuszbeli művében szerepel illeszkedetlen adat, a prédikációgyűjteményében még szignifikánsan nagyobb számban is, mint az illeszkedők. A művet közelebbről megvizsgálva bebizonyosodik, hogy a szövegek egy része egyszerűen plágium, korábbi bibliafordítások, prédikációgyűjtemények részleteinek szó szerinti átvétele. V.ö. pl.: Székely István 1548-ban: „meg tekintem előzőrt a3 talent garaft, kit a3

menei iften en ream bizot, hog' amaz reft Bolganac mogá Berint el ne áfnam, hanem véle kereskődnem, es az iftenec Bekinec eleibe vŕurauul vinnem” (RMNy. I. 74. +2 r.), Kulcsár 1574-ben: „meg tekintém az talent garaft, kit az mennyei ISTEN en reiam bizot, hogy amaz reft Bolgánac módgya Berint el ne áfnám, hanem véle kereskedném, es az ISTENNEC Béki eleibe vŕoráual vinném” (RMNy. I. 334. (:)3 r.). A többi dunántúli születésű szerzőnek viszont az ország keleti felében jelentek meg a művei, tehát a térkép e tekintetben is félrevezető lehet. Vagyis az egyedülként valóban dunántúli és ott is publikáló Kulcsár illeszkedetlen alakjai miatt nem kell a jelenséget nyugati sajátosságnak gondolnunk.

Ha további szempontokat keresünk, akkor megvizsgálható még a nyomtatványok fordítás vagy eredeti jellege, továbbá a műfajuk mint a nyelvhasználatot esetleg befolyásoló tényező. A fordításokban lényegesen nagyobb (53Ű-os) arányban fordulnak elő az illeszkedetlen alakok, mint az eredeti magyar nyelvű művekben (31Ű), ez a különbség azonban nem sajátosságaikból adódik, hanem abból, hogy a fordított szövegek jó része (14 nyomtatvány) a kolozsvári nyomdában jelent meg, amelyre – mint alább láthatjuk majd – különösen jellemző a nem illeszkedő labiális palatális alakok használata.

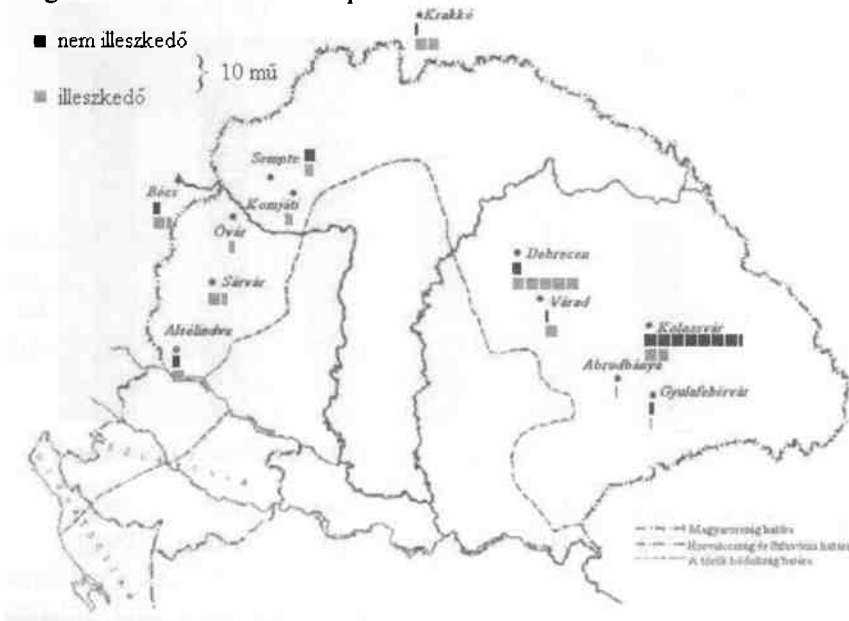

3. ábra: Az illeszkedetlen palatális labiális alakok műfaj szerinti átlagos megoszlása

A műfaj szerinti megoszlás átlagértékeit áttekintve (3. ábra) azt láthatjuk, hogy a kilenc műfaji csoportból (bibliafordítás, dráma, graduálé, kalendárium, prédikáció, törvénykönyv, vallásos próza, verses próza, világi próza), háromban (dráma, graduálé, kalendárium) nincsenek illeszkedetlen alakok. Az ábra vízszintes

vonala a korpusz átlagát mutatja, amely átlagosan 2422 szavanként egy illeszkedetlen adat előfordulását jelenti. A vonal alatti oszlopok tehát a nagyobb gyakoriságot jelentik, hisz átlagosan kisebb mintában előforduló egy adatot jeleznek. Leolvasható, hogy a vallásos és világi prózai művek, valamint a bibliafordítások az átlagot meghaladó gyakoriságban tartalmazznak illeszkedetlen alakokat. A bibliafordítások esetében ez a kolozsvári nyomdának tulajdonítható: a nem illeszkedő példák kizárólag a kolozsvári bibliafordítás-sorozatban találhatók, a 27 vallásos prózai műből származó példa közül mindössze 6 nem kolozsvári, a világi prózai művek 11 példájából pedig kilenc Heltai krónikájában jelent meg.

Ha a nyomdászok között keressük az illeszkedetlen alakok számát szaporító nyelvhasználókat, akkor talán közelebb kerülhetünk a változószabályok megragadásához. Kolozsvárott, Gyulafehérvárott és Semptén az illabiális töveken szereplő labiálisok száma meghaladja az illeszkedőket. Mivel az utóbbi kettő esetében egy-egy mű adatai jelentik a változóértékek számát, ezért teljes bizonyossággal csak Heltai Gáspárról lehet kijelenteni, hogy viszonylag következetesen használja az illeszkedetlen labiálisokat. A nyomdák szerinti megoszlás a következő térképen látható.

4. ábra: Az illeszkedetlen és az illeszkedő allativusi ragok megoszlása a megjelenés helye szerint

A 98 korpuszbeli adatból 72 köthető a kolozsvári nyomdához, amelyek 24 nyomtatványban jelennek meg. Ezek közül tíz Heltai műve, a többi zöme pedig az

ő gondozásában jelent meg. Úgy tűnik, hogy valójában egyetlen nyomdász tevékenysége révén kerültek nagy számban illeszkedetlen palatális labiális allativusi ragok a korai középmagyar nyomtatott könyvekbe: Heltai Gáspár nyelvhasználati jellegzetessége torzította el ily mértékben az allativusi ragról kialakítható képet. A többi 13 nyomtatvány 26 adatáról azonban még szót kell ejtenünk. Ezek kilenc ismert és két ismeretlen szerző művei. Az alsólindvai Kulcsár György esetét már tisztáztuk (l. fentebb). A többi nyomtatványból csupán négy esetben szerepel egynél több illeszkedetlen adat:¹² RMNy. I. 269., 308b, 339., 362. A korpusz egészét tekintve tehát összesen öt szerzőről jelenthetjük ki viszonylagos bizonyossággal, hogy saját nyelvhasználati jellegzetességként él a vizsgált alakváltozattal, közülük Heltai és Bornemisza Péter (akinek prédikációgyűjteményében kilenc példa van, l. RMNy. I. 362.) egészen biztosan. Valószínűleg nyelvjárási eredetű hangtani jelenségként értékelhetjük a szóban forgó alakváltozatot: a szuffixumbeli *ő*-zés egyik megnyilvánulásaként.

A fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a könyvnyomtatás első fél századában a palatális töveken a háromalakú raghasználat jellemző, némileg szabályosabb formában, mint a kései ómagyarban, ám következetes illeszkedésről még ekkor sem beszélhetünk. Illusztrációként egyetlen gyakori szóalakot kiragadva: az *Isten* allativusi ragos alakjai a következő megoszlást mutatják: *Istenhez*: 21 adatban, *Istenhöz*: 15 adatban. A fő tendencia azonban mindenképpen az allativusi rag labialitásának töbelseji vokálistól való függése, és ettől a kialakulóban levő szabályszerűségtől már csak néhány szerző tér el.

A vizsgálat szociolingvisztikai hozadéka tehát a következő: az a mozzanat, hogy Heltai következetesen a saját ízlése szerint alakítja a nyomdájában kiadott művek nyelvét, már egy új normatudat kialakulását feltételezi. Igaz, ez esetben az *ő* megoldásai épp az általánosan jellemzővel, a korszak nyelvi átlagával ellentétesek. Az új nyelvváltozat a korabeli ingadozásokat, alakváltakozásokat, különböző nyelvjárások egymástól eltérő nyelvi megoldásait kizárja magából, és igen hamar – bizonyos szerzők szerint már a könyvnyomtatás előtt,¹³ vö. Korompay 1988 elkezdti kialakítani a saját, következetes normarendszerét, amely elsősorban az írott (nyomtatott) és a beszélt (főként nyelvjárási) szembeállításával definiálható. Voltaképpen a szociolingvisztikából ismert bidialektalizmus vagy kettősnyelvűség¹⁴ kialakulásának vagyunk tanúi.

¹² A csupán egy példát tartalmazókkal nem foglalkozunk, mert akár nyomdahibából, akár a szedő nyelvének kivételes megnyilvánulásából is adódhatnak. Ha azonban egynél több adat van, az már talán utalhat a szerző nyelvhasználatának sajátosságára.

¹³ Korompay Klára: „Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszóragozásában”, in Kiss J. Szűts L. (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1998, 605–610. o.

¹⁴ Trudgill, Peter: *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*, JGYTF, Szeged 1997.

AZ EMLÉKEZET METAFORÁI A MAGYAR NYELVBEN

DOMONKOSI ÁGNES

1.1. A kognitív nyelvészet felfogása szerint az absztrakt fogalmakra vonatkozó tudásunkat fogalmi metaforák strukturálják. Ezekben a metaforákban mindig két fogalmi tartomány kapcsolódik össze: egy konkrét, kézzelfogható forrástartomány és egy absztrakt, nehezen megfogható céltartomány. Az absztrakt céltartomány fogalmi a konkrét, érzékelhető forrástartomány fogalmainak segítségével válnak értelmezhetővé.

A mentális és érzelmi állapotok, a vágyak, a gondolatok, az erkölcs a fogalmi metaforák gyakori céltartományai közé tartoznak (Kövecses 2005: 40), az emlékezet, az emlékezés tudatai folyamatai is olyan céltartománynak tekinthetők, amelyek megértésében különböző forrástartományok is szerepet játszhatnak.

Annak feltárásában, hogy az emlékezet céltartományának konceptualizálásában milyen forrástartományok érvényesülhetnek, magyar nyelvű metaforikus kifejezésekből indultam ki, vagyis azt vizsgáltam meg, hogy milyen konkrét fogalmi tartományok terminológiai hasznosulnak az emlékezet működésének leírásában. Az emlékezet metaforáinak vizsgálatához szükséges nyelvi anyagot egyrészt szótározott kifejezések, frazémák, idiómák jelentették, másrészt internetes keresők segítségével a kulcsszavakra, illetve a kulcsszavak sajátos kombinációira keresve nagy mennyiségű szöveget tekintettem át.

Az emlékezet megértésében részt vevő metaforákat vizsgálva egyrészt annak bemutatására törekszem, hogy ennek a fogalomnak a kifejezhetővé tételében több metaforarendszer vesz részt, amelyek illeszkednek más, a világ nyelvi képét strukturáló alapmodellekhez, és összefüggenek egymással is. Másrészt a fogalomalkotásban szerepet játszó alapmetaforák kimutatásán túl arra is mutatok be példákat, hogy ezek a fogalmi metaforák hogyan érvényesülnek a költői nyelvben, és milyen eljárások révén válhatnak hatásos stílusesszközőkké.

1.2. Az emlékezés nyelvi modelljében az összegyűlt nyelvi adatok tanúsága szerint egymás mellett érvényesülnek a KINT–BENT térdimenzióban, a vertikális térdimenzióban és az ELŐL–HÁTUL térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák:

KINT

kimegy a fejéből

nem fér a fejébe

MÉLYEN

az emlékezete mélyén őriz

BENT

fejébe vesz

megőríz az emlékezetében

FELSZÍNEN

az emlékek felszínre törnek

HÁTUL

hátratekint az emlékeire

ELŐL

előtörnek az emlékek.

A mozgás és az irányok azért tartoznak a gyakori forrástartományok közé, mert a mozgás- és a tér-élmény az ember alapvető tapasztalatai közé tartozik (Kövecses 2005: 36). Az emlékezetre vonatkozó metaforikus nyelvi kifejezések azt mutatják, hogy a gyakori forrástartományok közül az emlékezet céltartománya még a gépek, eszközök és a világhossz–sötétség fogalmi tartományával kapcsolódhat össze.

2. A KINT–BENT térdimenzió érvényesülése összekapcsolódik az emberi működések modellezésében alapvető tartály-metaforával (Lakoff–Johnson 1980/2003: 29–32). Az elme tartályként való megértését jelzik a következő kifejezések: *kong a feje az ürességtől, lyukas az esze*. Az emlékezés és a felejtés fogalma szempontjából lényeges, hogy a tartály lyukasként jelenik meg, amelyben a tárolandó objektumok vagy bennmaradnak vagy nem (vö. Bańcerowski 2000: 349): *ritka szita az esze, az emlékezet rostája/szűrője*. A következő szövegrészek mutatják AZ ELME LYUKAS TARTÁLY fogalmi metafora nyelvi megvalósulási lehetőségeit:

(1) *Ha voltunk is valaha itt, elfelejtettük, ha szerelmesek voltunk, mára kihevertük, ha észrevettük, hogy mennyire legendás a hely, fejtünk ma már nagy lyukú szita.*

(2) *Az emlékezet rostája azonban megszűri az eseményeket, így a jó és szép adventi karácsonyi emlékek segítenek lefejtetni a Karácsony csodájára rakódott, nem odavaló fölösleges sallangokat.*

(3) *Elnyel a megbocsátó feledés, a kilyuggatott emlékezet.* (Varga Rudolf: Che)

(4) *A személyes emlékezet mindig lukas* (Varga László: Csontunkba hatoló diktatúra)

A kint és a bent közötti mozgás lehetősége azt a jelentésmozzanatot is magában hordozza, hogy AZ EMLÉKEK MOZGATHATÓ/ MOZGÁSRA KÉPES OBJEKTUMOK. Ezt az ontológiai metaforát ismerhetjük fel például a *kihull vmi az emlékezetéből, kimegy vmi a fejéből* kifejezésekben

A mozgás leírásában meglévő kettősség, vagyis a mozgathatóság és az önálló mozgás különbsége az emlékezet különböző működéseit modellezve a tudatos és spontán folyamatokat különítik el. Az emlékek megmaradásának metaforizálása ezeknek a mozgó/mozgatható objektumoknak a mozgásképtelenné válásával történik, miként a következő metaforikus kifejezések is jelzik: *megragad vmi a fejében, rögzül az emlékezetében*.

2.1. Az emlékek tehát vagy önmaguktól mozgó vagy mozgatható objektumok, vagyis tárgyakként és élőlényekként is metaforizálódhatnak. AZ EMLÉKEK TÁRGYAK megfelelés ismerhető fel az *emlékei között kutat, böngészik, kotorászik* kifejezésekben. A tartály-metafora ebben a helyzetben

specializálódik, AZ EMLÉKEZET TÁROLÓHELY, azaz tárgyak tárolására alkalmas eszközként, raktárként, polcként, lomtárként jelenik meg: *elraktároz az emlékezetében, nem káptalan a fejem, eleven kalendárium, az emlékek tárháza, az emlékezet fiókjai, polcai.*

Ezek az általános fogalmi megfelelések a nyelvi megformáltság konvencionalizáltságától függően különböző stílushatással valósulhatnak meg:

(5) *Ez pedig arra utal, hogy énképünk elemeit emlékezetünk több különböző pontján tároljuk, s amikor válasz után kutatunk a "ki vagyok?" legegyszerűbb és legnehezebb kérdésére, az is befolyásol bennünket, hogy emlékezetünknek éppen melyik fiókjait találjuk nyitva.*

(6) *Ez a tudattalan – durva egyszerűsítéssel – megfelel egy nagy, elágazó pincerendszernek, amelyben sok polc, fiók és rekesz található, s ezekbe életünk során minden, amit tapasztalunk, tanulunk, az élményeink és az észleléseink (magától értetődően a le nem győzött, vagyis feldolgozatlan konfliktusaink is) belekerülnek és ott raktározódnak.*

(7) *Ezen ígéret sokáig hevert a feledés poros polcán, most hanyag emlékem ott takarítgatni kezdvén, ráakadt... (Orbán Balázs)*

(8) *E kérdés az öreg Pintér Mihályhoz volt intézve, ki akármint kutatott is emlékezőtehetsége lomtárában, nem bírt hasonló nevet találni. (Mikszáth Kálmán: Nemzetes uraimék)*

(9) *Ott, hol az emlékek az emberi lélekben elraktározódnak, csodálatos, titkos házi törvények lehetnek. Ezek a törvények időt, rendet nem ismernek. Összekapcsolnak, s együtt fiókolnak el egymástól messze szedett emlékeket... (Ady)*

Ha az emlékezés és a felejtés ellentéte emelkedik ki a céltartományban, akkor tárgyak forrástartományából az EGÉSZ, ÉP és a SÉRÜLT: TÖRÖTT, SZAKADT ellentéte hasznosul: *emlékfoszlány, emlékszilánk, töredékesen emlékszik.* A foszlány és a foszlik közkeletű metaforái azt jelzik, hogy az emlékek nyelvileg igen gyakran szövekként jelennek meg:

(10) *A magára hagyott emlék fakul. Színét fenn kell tartani, sőt emlékeinket újra és újra kell szőni. (Mácsai Pál)*

Az emlékek mint tárgyak képzetében összetevőként a súly is megjelenhet, A KELLEMETLEN EMLÉK SÚLYOS TÁRGY azonosítás ismerhető fel a *nyomasztó emlék, az emlékek súlya, terhe* kifejezésekben.

2.2. Az emlékek ontológiai metaforaként önállóan mozgó objektumként, élőlényként is konceptualizálódhatnak: *rajzanak az emlékek, zsongnak az emlékek, megrohannak az emlékek.* Az EMLÉKEK általában ÉLŐLÉNYEK MOZGÁSBAN LÉVŐ CSOPORTJAKént jelenítődnek meg, és a nyelvi kifejezésforma azáltal válhat hatásossá, költőivé, hogy fogalmi megfelelés szokatlan módon, nem konvencionális nyelvi eszközök révén valósul meg, miként az Áprily-versrészlet is mutatja (13).

(11) *Az előadásnak csakugyan vége szakadt, de az emlékek rajzanak tovább.*
(Domokos Mátyás: Gens una sumus?)

(12) *Az ember fejében emlékek zsonganak, mikor ezt a könyvet kinyitja...*
(Hevesi András: Mai német dekameron)

(13) **Emlékeid? Riadt nyáj, szerteszéled.** (Áprily Lajos: Új tavasz)

Az emlékezés és felejtés kettőssége ebből a forrástartományból merítve az ÉLŐ–HALOTT ellentéte révén jelenítődik meg: *elevenen él vki emlékei között, felelevenít egy emléket, eltemet az emlékei közé:*

(14) *A háború által megtépázott város, a szétbombázott tisztásokon, faházakban élő emberek képe a olyan helyszínt jelentett, amelyet Orwell korabeli, különösen angol olvasói könnyen maguk elé tudtak képzelni, hiszen az effajta emlékek még elevenen éltek bennük az alig pár éve befejeződött második világháború után.*

3. Miként a tudati folyamatok konceptualizálásának mindegyikében, az emlékezés megértésében is lényeges szerepe van a látás forrástartományának. AZ EMLÉKEK KÉPEK fogalmi azonosítás nyilvánul meg nyelvileg a következő kifejezésekben: *halványul az emlék, fakul az emlék, elmosódik az emlék, homályos emlék.* A kép metaforája nem képzeleti képet jelöl, hanem egyértelműen tárgyiasításra épül: lehet rajz (15), festmény (16), fénykép (17–18), így a tárolóhely pedig fotóalbumként is konkretizálódhat (17).

(15) *...mindig ez a bolt rajzolódik ki emlékezetem vásznán, s a cserneyei nagyutcára gondolok...*

(16) *Sok minden elmosódik az emberi emlékezetben, sok minden csak homályos körvonalakban festi le magát az emlékezet tábláján.* (Orbán Balázs)

(17) *A misztikum házának emléke elhalványodott, csak egy megfakult kép lett a múlt fotóalbumában.*

(18) *Egy szép nap az emlékeim közé lelki fotóként beillesztve.*

A látás forrástartományában a tárgyak metaforájához kötődve fontos a láthatóság és a láthatatlanság ellentéte: az egyre kevésbé láthatóvá válásban a felejtésnek mint ködnek vagy fátyolnak lehet szerepe: *ködös emlék, a feledés fátyla borítja.*

(19) *Töletek oly távol, messze tájon,
Hol soha nem jó nappalra éj,
És ködbe vész a múlt.*

Lelkemre szállott bús felejtés fátyla. (Tannhäuser. Závodszy Zoltán ford.)

A gondolkodás metaforizálásában fontos sötét–világos ellentét az emlékezés érzékelhetővé tételében a felvillanás, derengés képzelet révén jelenik meg:

(20) *Ez a jó tizenkét éves emlék villan most fel benne kápráztató erővel.*
(Szántó T. Gábor: Keleti pályaudvar, végállomás)

(21) *Benn a szobában ezalatt a beteggel hullámozni kezd az ágy, s a szem*

óriásira nőtt gömbjén, árnyékok alakjában, csak mélabúsabb színben, ugyanazokból az emlékekből dereng föl valami. (Németh László: A Bolyai-filmtervek)

4. Az emlékezet konceptualizálásában lényeges, hogy az információk belső rögzítését a külső, objektívált rögzítés alapsémájával, az írással is modellezhetjük: AZ EMLÉKEZETBEN VALÓ RÖGZÍTÉS ÍRÁS. Ez a fogalmi megfeleltetés ismerhető fel az emlékezetébe vés/ ró, kitöröl az emlékezetéből kifejezésekben is:

(22) *A válaszod nagyon köszönöm, bevéstem a memóriámba, és mint tényanyagot, míg ellenkezője ki nem derül elfogadom.*

Ezt az európai kultúrában általános képet a viasztábla metaforájára szokták visszavezetni (vö. Pléh), a BE-KI viszonylat miatt pedig megkísérelték az emlékezés térdimenzióival magyarázni, illetve a tartály képzetével összekapcsolni is (Bańcerowski 2000: 349). Az emlékezés mint írás azonosítás azonban véleményem szerint nem ebbe a metaforarendszerbe tartozik, hanem egy másikba, amely összhangban van a rajzok, festmények, illetve az emlékek mint nyomok metaforájával: AZ EMLÉKEK VMINEK A FELSZÍNÉN LÉVŐ VIZUÁLISAN ÉRZÉKELHETŐ JELEK.

4.1. A valamilyen felületen való érzékelhetőség metaforájához kapcsolhatók a hő segítségével történő adatrögzítés képzetét felhasználó *beleég az emlékezetébe, beleéget az elméjébe* kifejezések is, vagyis az új adatrögzítési technika lehetővé teszi az alapvető metaforizáció megújítását:

(23) *A 2001-es Maláj nagydíj szinte beleégett a memóriámba. Úgy emlékszem rá, mintha tegnap történt volna.*

(24) *Beleég az agyukba, mint plazmamonitorba a sárga kör.*

4.2. Az emlékezetben való rögzítés írásként való konceptualizálásának egyik metaforikus következménye pedig az lesz, hogy az emlékek feljegyzésekként, az emlékezet egésze pedig szöveggént, könyvként, az emlékezés művelete pedig olvasásként érthető meg:

(25) *Elteszlek az emlékeim közé a „villanásnyi szerelem” című fejezetbe.*

(26) *Felírjuk ezt is a „milyen lehetett volna” típusú emlékek közé.*

(27) *...letörölök emlékezetem*

Lapjáról minden léha jegyzetet,

Könyvek tanácsit, képet, benyomást,

Mit vizsga ifjúkor másolt reá:

És csak parancsod éljen egyedül

Agyam könyvében, nem vegyülve más

Alábbvalókkal: úgy van, esküszöm.

(Shakespeare: Hamlet, dán királyfi; Arany János ford.)

(29) *...fölrám emlékezetem könyvébe sugárzó*

Érdemid én, oda, hol mindennap elolvashassam. (Garay János: Csatár)

5. A vertikális térdimenzió sajátos módon érvényesül az emlékezet leírásában: ebben az orientációs metaforában nem egyszerűen a fent és a lent áll szemben egymással, hanem a mély és a felszín. Eszerint AZ EMLÉKEZÉS ÉS A FELEJTÉS FÜGGŐLEGES IRÁNYÚ MOZGÁS, ILLETVE MOZGATÁS, de felfelé csak egy vízszintes felszínig, felületig, amely valójában az emlékezet. A felle mozgás képi sémájából (vö. Kövecses 2005: 52–53) tehát csak az útvonal és az egyik végpont érvényesül ennek a céltartománynak az értelmezésében. A vízszintes felszín egyrészt vízfelszínként (vö. Szilágyi 1997: 32), másrészt földfelszínként, talajként is specifikálódhat, a mélység pedig a víz vagy a föld mélye, miként a következő közhasználatú kifejezések mutatják:

5.1. VÍZ

*elmerülnek az emlékek
emlékek közé süllyed vmi
kihalász/előhalász vmit
az emlékei közül
merít az emlékeiből*

5.2. FÖLD

*eltemet vmit az emlékei közé
elás vmit az emlékezetében
előbányászik vmit az emlékei közül
előás vmit az emlékezetéből*

Ezekben a metaforikus kifejezésekben ún. komplex koherencia működik, a lent és a fent orientációs metaforájába illeszkedve, az EMLÉKEK TÁRGYAK ontológiai metaforáját is beépítve az egész folyamatot megjelenítő strukturális metafora fedezhető fel bennük:

(30) *...az emlékek milyen gyorsan elmosódnak, elmúlnak és a feledékenység mélységébe süllyednek...*

(31) *Nyilván elő tudnék halászni emlékezetemből olyan motívumokat, amelyek erre utalnak.*

(32) *...eszembe jutott, ill. előbányásztam a tudatomból...*

A süllyedés képzetét felhasználva a felejtés nemcsak vízként, hanem mocsárként és iszapként is metaforizálódhat:

(33) *...eljött az idő, hogy az Voszhodokat előhúzzuk a feledés mocsarából*

5.3. A vízben való függőleges mozgás metaforája azért igen hatásos és termékeny a költői nyelvben is, mert más metaforákkal is összekapcsolható, jól illeszkedik például AZ IDŐ VÍZ (folyam vagy kút) metaforához:

(34) *Azt az időszakot véglegesen száműzte emlékei közül, mélyen eltemette az idő sötét kútjába.*

(35) *Buzogi, buzogi, csorgó fekete kútam, / apadhatatlan kút: emlékezet!*

(Áprily Lajos: Annának hívták)

(36) *...amikor vissza kell térnem az idő kútjához és emlékképeket szeretnék felszínre hozni, minél feljebb kerül egy kép, jelentése, összefüggése annál mélyebbre süllyed...*

6. Az emlékezés megjelenítésében mindezek mellett fontos szerepe van AZ ELME SZERSZÁM/GÉP/TECHNIKAI ESZKÖZ, gyakran használt forrástartományt felhasználó azonosításnak is, miként a következő általános

használatú nyelvi kifejezések is mutatják: *éles/tompa, hiányzik egy kereke, rövidzárlat, filmszakadás*.

Ez az azonosítás olyan átfogó metaforikus lehetőség, amely több különböző speciális azonosítás révén nyilvánulhat meg. A különböző jelentéslehetőségek együttes érvényesülését mutatja a *hiányzik egy kereke, több van neki egy kerékkal* kifejezések értelmezése: a kerekeket több magyarázat is az órakerekkel azonosítja, összhangba hozva a *feltekeri, felcsavarja az eszt* kifejezésekkel (Kertész 1985: 144); másrészt azonban a *nincs ki mind a négy kereke, nincs nála ki a négy kerék* kifejezések egyértelműen a szekér, illetve a kocs metaforájára épülnek (Kertész 1985: 36; O. Nagy 1957: 186). A fogalomalkotási mód szempontjából azonban nem szükséges egyértelműen eldönteni a kép eredetét: a két értelmezés élhet egymás mellett, hiszen mindegyik nyelvi megvalósulás mélyen az az alapvető fogalmi leképezés húzódik meg, hogy az elmét mozgó alkatrészekkel ellátott szerkezetként értjük meg.

Ez a jelenség pedig a metaforizálás egy lényeges sajátosságára hívja fel a figyelmet: a nyelvi kategorizáció dinamikus folyamat, az azonosítások új attribútumokkal gazdagodhatnak, és létrejöhetnek olyan új metaforalehetőségek, amelyek a korábban csak külön működő azonosításokat egyesítenek (vö. Szilágyi 1997: 59), vagyis például az elme működését a technika fejlődésével egyre összetettebb eszközök, gépek működésével modellezzük (vö. Draaisma 2002).

A technikai eszközök közül különösen alkalmasak az emlékezet metaforikus megjelenítésére a rögzítésre alkalmas eszközök, az információk rögzítésének kellékei, újabb és újabb technikai lehetőségei. Erre a képzetre épül a következő magnómetafora is, amely strukturálisan magában hordozza a törlés jelentéslehetőségét is:

(37) *Az agyam olyan, mint egy különös magnó, egyszer még lejátssza az emléket, azzal törli is.*

Minél több mozzanat érthető meg az emlékezés céltartományából egy-egy technikai eszköz forrástartományának segítségével, illetve minél több alapvető fogalmi azonosítás (pl. AZ EMLÉKEK VALAMINEK A FELÜLETÉN LÁTHATÓ JELEK stb.) újítható meg általa, annál alkalmasabb lehet az emlékezés modellezésére. Például a fényképező a rögzítés, a látható jelek, illetve a gép mozzanatait sűríti magába, a film ezen kívül a mozgásos elemet is, ezért is válik igen közkeletűvé pl. a *filmszakadás* metaforája:

(38) *Régmúlt, szebb idők emlékei elevenednek meg, suhannak tova agyam pergő filmvásznán.*

(39) *De mikor e szavakat leírom, megjelenik emlékezetem képernyőjén egy kedves kis cserkészleány alakja.*

(40) *Ebben a pillanatban jöttem rá arra, hogy az agyam életem minden pillanatát rögzíti, mint valamilyen filmet. Az egyes filmkockákhoz kapcsolódó szagok rendkívül gyors keresést tesznek lehetővé a filmkockák*

között. (Elek Ignác: Szagok könyve)

(41) *Emlékezetem/ végtelennel tűnő némafilmtekerce/ mindannak, amit megéltem, álmodtam eddig, s amit/ örökölttem a mítoszokig visszamenőleg, / még az ősködről is őrzök egy-két kockát.* (Kányádi Sándor)

A számítógép pedig már egy olyan metaforalehetőséget rejt magában, amely szinte összes alapvető azonosítást képes összegezni, így az emberi elméműködés általános metaforájává válhat:

(42) *Élek, még. Épp csak nem elérhetőek az agyamban azok a programrészek, amelyek a leülésnél bonyolultabb tevékenységeket vezérelnek.*

(43) *...s ha OP rendszerem lefagy, / lementem az arcodat. FTP és archiválás, / máris szünni kezd a fájás.*

7. A bemutatott metaforák különböző módon teszik érzékelhetővé az emlékezet működését, a hatássóság, elevenség érdekében azonban az emlékekről beszélve egy-egy szövegben több metafora érvényesülhet egyszerre. A következő szövegrészletben az EMLÉKEK TÁRGYAK ontológiai metaforája strukturálisan beépül az ELME TÁROLÓHELY metaforájába, sőt a tárgyak gyűjtögetésének jelentéstartománya révén a köznyelvben nem szokásos módon az EMLÉKEK TÁRGYAK megfelelés az EMLÉKEK PÉNZDARABOK formában valósul meg a kiterjesztés művelete révén (vö. Lakoff–Turner 1989: 67), sőt a földben való elsüllyedés képzetével való azonosítás is az értelmezésbe vonódik:

(44) *...hiába erőlködöm, a gyerekkori reggelik sehol sincsenek, félek, akkor se tudnám előbányászni, ha az életem múlna rajta, néha úgy érzem, tényleg az élet múlik azon, ahogyan az ember az emlékeit elveszti, szétszórja, tékozolja, túl az út felén minden emlékképre vigyázni kell, gyűjtögetni, félretenni, oly fősvényen, mint az uzsorás a visszakapott aranyat, ezüstöt, rézpénzt, az emlékgarasok is kamatoznak, ideje tudomásul venni, hogy több van már az agy polcain, mint amennyi még odakerülhet.* (Vámos Miklós: Bár)

8. Az alapvető fogalmi azonosítások az emlékezetet megjelenítő hatásos költői képekben is felismerhetők (vö. Lakoff–Turner 1989). A begyakorlott fogalmi kapcsolatoknak az általános használathoz viszonyított stílushatását az alapképekre épülő szokatlan, meglepő megoldások teremthetik meg, ugyanis a metaforák hatásossága, stílusértéke a létrehozásukhoz és megértésükhöz szükséges erőfeszítéssel együtt nő (Tolcsvai Nagy 2003: 266).

8.1. Az alapvető azonosításokból szokásosan ki nem mondott nyelvi elemek emelődhetnek ki, Márai a *Halotti beszédben* például a közhasználatú *emlékfoszlány* képen is benne rejlő fogalmi metaforát hasonlatként bontja ki, ebben a szövegrészben tehát a Lakoff és Turner által kidolgozásnak nevezett műveletet ismerhetjük fel (uo. 67–68). Majd az emlékek mint töredezett tárgyak megjelenítése az általuk komponálásnak nevezett műveletet valósítja meg (1989:

70), vagyis különböző fogalmi metaforákat fűz össze, sőt ezen kívül a stílusesszéközök összjátékához az is hozzájárul, hogy a *foszlik* ige néhány sorral később a nyelvet metaforizálja:

(45) *Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek.
Össze tudod még rakni a Margitszigetet?
Már minden csak dirib-darab, szilánk, avitt kacat.
A halottnak szakálla nőtt, a neved számadat.
Nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak
Elporlanak, elszáradnak a száypadlat alatt.
(Márai Sándor: Halotti beszéd)*

8.2. Hatásos lehet az alapmetafora szokatlan, új képi elemmel való társítása, kidolgozása is (Lakoff–Turner 1989: 66), mint a következő hasonlatban, amelyben a mozgásképtelenné válás, az emlék megragadásának köznyelvi képét egy új jelentéssík teszi egyedivé:

(46) *Mint a bojtorján a ruhára, az én emlékező eszembe is úgy beleragadt a környező táj és a medvés tanya.* (Tamási Áron: Vadrózsa ága)

8.3. A képek feltűnőségét, újszerűségét az is biztosíthatja, ha több fogalmi metafora sajátos módon kapcsolódik össze (Lakoff–Turner 1989: 70–72). A lyukasság képze a szövet metaforájával kiegészülve gomblyukként jelenik meg, ráadásul az *örvénylő* jelző az emlékezet vízfelszínként való metaforizálását is bevonja a költői kép komplexitásába:

(47) *...nyálával egyenként, lassan bevarrja
az emlékezet foszló, örvénylő gomblyukait.
(Ladik Katalin: A selyemhernyó)*

8.4. József Attila klasszikus képét is azért érezzük hatásosnak, mert több fogalmi metafora működik együtt benne (Lakoff–Turner 1989: 70–72), a függőleges mozgás, a földben való tárolás, a felületen való rögzítés, és a tartály kitöltésének mozzanata egyaránt felismerhető:

(48) *Minden mosolyod, mozdulatod, szavad,
őrzöm, mint hulló tárgyakat a föld.
Elmémbé, mint fémbe a savak,
ösztöneimmel belemartalak,
te kedves, szép alak,
lényed ott minden lényedet kitölt.
(József Attila: Óda)*

9. Az összegyűlt nyelvi adatok arról tanúskodnak, hogy az emlékezet fogalmának megértésében több fogalmi metafora is szerepet játszik, több forrástartomány is hasznosul. Az emlékezet magyar nyelvű metaforizálásában ezek alapján több alapvető sajátosságot ismerhetünk fel: (1) az emlékezet metaforái illeszkednek abba az átfogó metaforarendszerbe, amelyben az absztrakt létezés fizikai létezésként jelenítjük meg (vö. Kövecses 1998: 69), vagyis az emlékek

tárgyakként vagy élőlényekként jelennek meg; (2) az emlékezés folyamatai gyakran térdimenziók mentén szerveződve jelenítődnek meg; és (3) az emlékezet metaforizálására elsősorban az információk külső, objektívált tárolásának eszközei szolgálnak. Ezeknek a metaforáknak a feltárása, azaz az absztrakt fogalmak, így az emlékezet megjelenítésében szerepet játszó fogalmi megfeleltetések megismerése pedig a költői nyelv hatásosságának elemzéséhez is hozzájárulhat.

Irodalom

- Bañcerowski Janusz 2000: „A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében”, *Magyar Nyelvőr*, 349–352.
- Draaisma, Douwe 2002: *Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*, Budapest, Typotex
- Kertész Manó 1985: *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*, Budapest, Helikon
- Kövecses Zoltán 1998: „A metafora a kognitív nyelvészetben”, in Pléh Csaba – Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*, Budapest, Pólya, 50–82.
- Kövecses Zoltán 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Budapest, Typotex
- Lakoff, G. – Johnson, M. 1980/2003: *Metaphors We Live By*, Chicago University Press
- Lakoff, G. – Turner, M. 1989: *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago University Press
- O. Nagy Gábor 1957: *Mi fán terem? Magyar szólásmódok eredete*, Budapest, Gondolat
- Pléh Csaba (én.): Emlékek gyűjtögetése vagy a visszaidézés készsége, www.staff.u-szeged.hu/~pleh/magyar/cikkek/regi/gyujtes.html
- Szilágyi N. Sándor 1996: *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*, Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003: „A stílus”, in Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémia, 257–268.

A SZINONIMITÁS ELŐFORDULÁSÁNAK LEHETŐSÉGE A JOGI NYELVHASZNÁLATBAN

DOBOS CSILLA

Bevezetés

A jogi gondolat, a jogi norma kizárólag a nyelvben és a nyelv által létezik, ezért a jognak olyan nyelvi formára van szüksége, amely a tartalmat adekvátan, a normativitás követelményeivel összhangban képes kifejezésre juttatni. A nyelv egyaránt alkalmas a jogi gondolat *általános* és *egyedi* tartalmának hordozására. A jogalkotó a szándékát, az elérni kívánt jogi célt *minden* – a jövőben bekövetkező és a szabályozott életviszony körébe vonható – *esetre* nézve a nyelv segítségével fogalmazza meg. Ám ugyancsak a nyelv segítségével értelmezi, alkalmazza *az adott ügyre* a jogszabályt a jogalkalmazó, mint ahogy a nyelv segítségével tudatja a meghozott döntést, vagyis az egyedi határozatot. A jogalkotó a jogi gondolatot általánosságában ragadja meg és fejezi ki (jogi norma), majd a jogalkalmazás során a jogi gondolat egyedivé válik, a jogi tartalom a konkrét eset lesz, pontosabban egy történetis jogilag releváns része. A jogi gondolat ezen két tartalmi megnyilvánulása között a nyelv teremt kapcsolatot.

Amint az elmondottakból kitűnik, a jogi gondolat más és más tartalmat hordozhat: általános, elvont szabályokat vagy egyedi, konkrét döntéseket. A jog a gondolat eltérő tartalmát eltérő nyelvi formába önti, vagyis eltérő nyelvi eszközöket vesz igénybe egyazon gondolat eltérő tartalmának kifejezésére. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a *szinonimitás* mint egyazon vagy hasonló gondolat eltérő nyelvi kifejezési formája megfelelhet-e a normativitás követelményeinek, eleget tehet-e a jogi szaknyelvvvel szemben támasztott szigorú elvárásoknak. Jelen tanulmány keretei között a szinonimitás előfordulásának gyakoriságát és okait a jogi szaknyelvre jellemző *funkcióigés szerkezetekre* vonatkozóan vizsgáljuk, megállapításaink egy része azonban a jogi nyelvhasználat egészére kiterjeszhető.

1. A szinonimitás szerepe az intralingvális jogi fordítási folyamatban

A jog, annak érdekében, hogy a lehető legpontosabban juttassa kifejezésre a jogi gondolatot, sajátos nyelvi formát, *jogi szaknyelvet* használ. Ennek eszközeit veszi igénybe, hogy a jogilag releváns tartalmat kifejezze. Egy gyermek világrajöttéről az orvos az orvosi szaknyelv eszközeivel számol be, amelyben a gyermek bizonyára *magzat* lesz vagy *foetus*. A jogi szaknyelvben viszont a gyermek *jogalanyként*, *állampolgárként*, esetleg *örökösként* fog szerepelni a születéskor fennálló jogi körülményektől függően, illetve a kiemelő jogi szempontokat figyelembe véve. De vajon használhat-e a jogalkalmazó a jogilag releváns

körülmények és szempontok változatlansága esetén szinonim kifejezéseket a gyermek megnevezésére? Amennyiben jogi diskurzusról van szó, válaszuk kizárólag tagadó lehet.

A jogi szaknyelvre általában jellemző ismérvek között nem szerepel a szinonimitás, hiszen előfordulása ellentmondana a pontosságra, a szakszerű és precíz megfogalmazásra való törekvésnek. Kijelenthetjük tehát, hogy a főt felsorolt elvekből és a jogi szaknyelvet jellemző *terminológiai egységességből* adódóan, a jogi szaknyelv mellözi a szinonim kifejezési eszközök használatát. Mivel azonban a jogi szaknyelv – a jog funkciójának következtében – a társadalmi kommunikáció számos területén használatos, a tételes jog által determinált, jogi tartalmat közvetítő terminológia használata a gyakorlatban (például a bírósági tárgyaláson) nem mindig egységes. Ez azzal magyarázható, hogy a jogi szaknyelv a többi szaknyelvnél szélesebb körben szolgál a kommunikáció eszközeül, vagyis a jogi szaknyelvet *szakember* és *laikus* egyaránt használja. Ezért a jogi szaknyelv struktúrájában találunk olyan területet, amelyet összevetve a tételes jog és a jogtudomány nyelvével – kevésbé szigorú követelmények jellemeznek. Ez a terület a *jogalkalmazás nyelvhasználata*, ahol a jogi professzionisták és a laikusok közötti kommunikáció sikerességének kívánalma teszi azt szükségessé, hogy rugalmasabban kezeljük az egyébként rendkívül precíz jogi terminológiát. A rugalmasság természetesen ezen a területen sem jelentheti a szakszerűség elvének csorbulását vagy megsértését.

A jogászok számára nyilvánvaló, hogy csak korlátozott számú és precízen determinált emberi magatartás vagy viszony bír jogi relevanciával. Közismert jogi kifejezéssel élve ezek a jogszabályban rögzített törvényi tényállások. A jog nevében eljáró személyek ezen elvontan és általánosan megfogalmazott *narratívák* segítségével értelmezik és írják le a világot, jogilag irrelevánsnak minősítve minden olyan tény, ami a jogszabályokban rögzített tényállásokon kívül esik. A jogi eljárásokban önként vagy kényszer hatására részt vevő laikus személyek világlátása ezzel ellentétes: ők magukat az eseményeket és történéseket látják, értékelik és rendezik el saját, köznyelvi, a jogszabályi tényállásoktól általában független narratív modelljeik szerint (Szabó 2000).

A jogi eljárásban részt vevő személyek narratíváiban kifejezésre jutó valóságbeli történésektől a jogi tényállás szakszerű megállapításáig vezető út *fordítások sorozataként* értelmezhető (Szabó 2000: 5). A fordítás terminust jelen esetben nem annak szűkebb értelmében, hanem tágabb, nyelvfilozófiai értelmében használjuk. Ez utóbbi értelmezésben a fordítás egy adott nyelven belüli folyamat, amely az események és a jogi tényállás között teremt kapcsolatot. Jelen esetben nem egyetlen fordításról, hanem fordítások láncolatáról van szó, hiszen az elsődlegesen köznyelvi eszközökkel megfogalmazott eseményleírástól a jogilag releváns, jogi szaknyelven megfogalmazott tényállásig, döntésig, ítéletig kell eljutni. Azt kell tehát megvizsgálni, hogyan lehet nyelven belüli fordítások

láncolatával rekonstruálni azt a folyamatot, amely például Dosztojevszkij: „Bűn és bűnhődés” című regényétől az „aki mást megöl ” narratív struktúráig vezet (Szabó 2000). Az intralingvális jogi fordítások nem csak a narratív struktúrák tartalmára, hanem annak *nyelvi kifejezési formáira* is vonatkoznak. Mint ahogyan a nyelvek közötti fordításban a forrásnyelvi elemeket célnyelvi megfelelőikkel cseréljük fel, úgy a jogi eljárás során is helyettesítjük a köznyelvi elemeket jogi szakkifejezésekkel. Például a laikusok narratíváiban szereplő körülírásokat és parafrázisokat a szakemberek jogi terminológiával pontosítják, a terjedős és sok mellékszkevencsi tartalmazó beszámolókat a jogilag releváns tényeket összefoglaló narratívával helyettesítik. A parafrázisok mellett a nyelven belüli fordítási folyamatban fontos szerep jut a szinonimitásnak. Előfordulhat ugyanis, hogy a jogi eljárásba bevont laikus személyek nem pontosan, nem szakszerűen öntik nyelvi formába a jogilag releváns információt, ezért szükség van a már említett *intralingvális jogi és nyelvi fordítási folyamatra*, amelynek eredményeként a jogi dokumentumokban a normativitás igényének megfelelő szinonim jogi nyelvi forma kerül a laikus által használt kifejezések helyére. Az alábbi példákban az átfordításnak azt az esetét mutatjuk be, amikor a bíró (B) a vádlott (V) válasza alapján összegzi a tényállást. Az, idézetek egy bírósági tárgyalás digitális adathordozóra készített hangfelvételének transzkripciójából¹ származnak:

- (1) B: *Megértette-e a vádat? Érti-e mivel vádolják?*
 V: *Igen.*
 B: *Elkövette-e? Bűnös-e abban?*
 V: *Nem követtük el. Le voltak rakva az alumínium lemezek, találtuk. Aztán 6-7 darabot tettünk bele a kocsiba és elvittük hozzánk.*
 B: *Ez az alumínium, az kié volt?*
 V: *Azt nem tudjuk.*
 B: *Az önöké?*
 V: *Nem.*
 B: *Nem az önöké. Akkor miből gondolja, hogy nem követtek el bűncselekményt. Ha valaki valamit talál az úton, bárhol az úton és elvisz, az a jogtalan elszajátítás vétsége.*
- (2) V: *Muszáj volt bevállalnom, muszáj vót hazudni. Állandóan vertek minket.*

¹ A hangfelvételek 2002-ben készültek a *Nyelvhasználat a jogi eljárásban. Nyelvi átfordítás és ténykonstitúció a jogi tényállás megállapításának folyamatában* c. kutatás keretén belül. A kutatás tárgya a ténymegállapítás folyamata volt, vagyis az a folyamat, amelynek során a rendőrségen és a bíróságon büntető és polgári ügyszakban az eljárásban részt vevő személyek hétköznapi nyelven előadott narratívái jogi szaknyelven megfogalmazott tényállásokká formálódnak át.

B: *Figyelmeztetem, hogy védekezési joga addig terjed, amíg másokat bűncselekmény elkövetésével hamisan nem vádol. Tehát én a maga nyilatkozatát jegyzőkönyvezem, de amennyiben ez hamis tanúvallomás lenne, akkor azáltal egy önálló bűncselekményt valósítana meg.*

Természetesen a folyamat ellenkező irányban is végbemehet, amikor a laikus számára kevésbé ismert vagy akár érthetetlen jogi terminus intralingvális fordítására kerül sor. A *keresetet benyújtani*, illetve az *indítványt előterjeszteni* funkcióigés szerkezetek a laikus számára érthetetlenek, ezért az első példában a sértett (S), a másodikban a vádlott (V) számára szinoním kifejezések és parafrázisok segítségével értelmezni, magyarázni kell őket:

(1) B: *Ha azt mondja, hogy én ezt vitatom, nekem sokkal többre van, azt megteheti, de akkor polgári bíróságon önnek kell keresetet benyújtani.*

S: *Nem keresek semmit se nem.*

B: *Nem lesz többet idézve, fog kapni az ítéletből egy példányt. Ha polgárjogi igényben döntene a bíróság, akkor már az ítélet alapján. Bejönnek egy pénteki napon a bíróságra, és akkor azt csak be kell nyújtani itt, azt már tudják itt a fogalmazók, hogy mi a dolguk.*

(2) B: *Kíván-e valamilyen bizonyítási indítványt előterjeszteni?*

V: *Nem. Nem tudom. Nem értem.*

B: *Gondolok itt arra, hogy tanúmeghallgatás, egyéb okirat beszerzése. Ezt akarja-e még?*

Az elmondottakkal kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy a felsőbb szintű jogszabályok a jogforrási hierarchiában elfoglalt helyük következtében nemcsak az alsóbb szintű jogszabályok tartalmát, hanem azok nyelvezetét is meghatározzák. Ezáltal az azonos jogi gondolatot kifejező, különböző szintű jogszabályok nyelvezete nagyrészt azonos terminológiát és megegyező nyelvi eszközöket tartalmaz. Ebből az következik, hogy amennyiben adott jogi tartalom adekvát kifejezése egy meghatározott nyelvi szerkezethez kötődik, úgy ezen jogi tartalom a különböző jogszabályokban – a jogszabálynak a jogforrási hierarchiában elfoglalt helyétől függetlenül – mindig ugyanannak a szerkezetnek a segítségével jut kifejezésre. A szinonim kifejezések ezért elsősorban a *jogalkalmazói* nyelvhasználatot jellemzik, különösen a jog nevében eljárók és a laikusok közötti kommunikációban. A szinonimitás tehát annyiban hozható kapcsolatba a jogi szaknyelvvél, amennyiben a tételes jog egységes terminológiai rendszere intralingvális jogi fordítási folyamat eredményeként – szinonim nyelvi formában jut kifejezésre a jogalkalmazási gyakorlatban.

2. A szinonimitásról

Felmerül a kérdés, hogy az intralingvális fordítási folyamatban használt nyelvi eszközök közül melyek azok, amelyek a szinonimitás viszonyaival jellemezhetők. Az alábbiakban azokat a kritériumokat mutatjuk be, amelyek alapján a nyelv egyes elemeinek halmazát szinonimákként lehet azonosítani.

A szinonimitás fogalmát illetően „teljesen egyértelmű és minden szempontból kielégítő álláspontot mindmáig nem sikerült kialakítani. E téren még az egyébként igen jelentős eredményeket felmutató modern jelentéstan sem hozott lényeges változást, vagyis olyan szinonima meghatározást, amelynek nincsenek vitatható pontjai” (Ruzsiczky 1985: 209). Annak ellenére tehát, hogy a szinonímia jelenségére már évezredekkel ezelőtt felfigyeltek (pl. a ninivei könyvtár agyagtáblácskái, szanszkrit és kínai nyelvű szinonima-gyűjtemények stb.), a szinonimitást illetően napjainkban is bőven akadnak megoldásra váró kérdések és feladatok (Ruzsiczky 1998: 121).

A szinonimitás már az ókorban is sok fejtörést okozott, mivel a filozófusoknak nem sikerült a terminus eredeti jelentése (azonos értelmű, azonos értékű szókészleti elem) és a nyelvi valóság között feszülő ellentmondást feloldani. Valószínűleg ugyanezzel magyarázható, hogy az újkori szinonima-kutatások megalapozója, a *szinonimika atyjaként* tisztelt Gabriel Girard arra a következtetésre jutott, hogy a francia nyelvben nincsenek szinonimák, illetve – ahogyan később pontosította gondolatát – *nincsenek abszolút szinonimák* (Ruzsiczky 1985: 210). A *szinonimika mesterének* tartott Charles Bally szintén úgy vélekedett, hogy két nyelvi tény soha nem lehet egymással teljesen szinonim, legfeljebb ún. *közel álló értelmű kifejezésekről* beszélhetünk. Ugyanakkor Bally mutatott rá a szinonimák közötti eltérések megragadásának lehetőségére mint a szinonimitás értelmezésének egyik fontos mozzanatára.

Girardihoz és Ballyhoz hasonlóan a múlt században élt nyelvészek többsége is arra az álláspontra jutott, hogy tökéletes jelentésbeli egyezés, vagyis tökéletes szinonimitás nincs. S ha egy ideig volna is, a nyelv ezt a teljes egyezést nem engedné sokáig érvényesülni, mivel a szinonimasorok egyes tagjait külön jelentésármalattal ruhazza fel, miáltal a szinonimák a szókincs jelentésbeli tagozódásának fontos eszközeivé válnak (Hadrovics 1992: 93-94). Az abszolút, vagy más terminológiával totális illetve teljes szinonimitás ugyanis egyfajta *luxus*, amit a nyelv nem engedhet meg magának (Ullmann 1982: 161).

A szakirodalomban elterjedt különböző szinonimadefiníciók közös gondolati magva a nyelv elemei között megfigyelhető összefüggések meghatározásában ragadható meg. Ezek az összefüggések egyrészt *egyezéseket* és *átfedéseket*, másrészt *eltéréseket* és *különbségeket* feltételeznek. A szinonimitás definiálásakor elsődlegesen arra kell figyelemmel lennünk, hogy milyen mértékű és milyen jellegű egyezések elengedhetetlenek ahhoz, hogy a nyelv egyes elemeit *már* szinonimnak minősíthessünk; illetve a másik oldalról megközelítve a kérdést:

milyen mértékű és milyen jellegű különbségek engedhetők meg ahhoz, hogy két vagy több nyelvi elemet *még* szinonimnak nevezhessünk.

2.1. A jelentések azonossága illetve hasonlósága

A szavak jelentései között megfigyelhető rokonságot (azonosságot illetve hasonlóságot) alapul véve megállapítható, hogy a szinonimitás a *denotatív jelentés azonosságán* és az *egyéb jelentésaspektusok különbözőségén* alapszik (Károly 1970: 24). A szinonim szavak szemantikai struktúrái közös és differenciáló szemákat egyaránt tartalmaznak, amelyek közül a közös szemák a denotatív jelentés azonosságát, a differenciáló szemák pedig az egyéb jelentésaspektusok vonatkozásában mutatkozó eltéréseket determinálják. Például a *törvénytelen gyermek*, a *házasságon kívüli gyermek*, a *fattyú*, a *zabigyerek* és a *kakukkfióka* szinonimasorban a denotatív szemák megegyezése mellett a stilisztikai, az érzelmi-hangulati jelentésaspektusokban tapasztalható eltérés. Ez utóbbi eredményezi a kollokatív és a tematikus (műfaji és szakmai szempontok) aspektusban megfigyelhető további különbségeket. Minél nagyobb a differenciáló szemák aránya, annál kevésbé tekinthető két vagy több nyelvi elem szinonimnak. Amennyiben pedig a differenciáló szemák aránya felülmúlja a közös szemák arányát, úgy a denotatív jelentés azonossága megszűnik és ebben az esetben már nem szinonimákról, hanem egy új nominációról beszélünk (pl. *ördögfióka*).

A modern lexikográfia is egyfajta toleranciát (Toleranzrelation) tanúsít a szinonimák meghatározásában, mivel nem az azonosságot, hanem a hasonlóságot (Ähnlichkeitsrelation) veszi alapul (Gauger 1972, Bickmann 1978). A hasonlóság mértékének meghatározására azonban egyetlen definíció sem tartalmaz adekvát kritériumokat, így a *még nem eléggé hasonló* és a *már elégséges hasonlóságot felmutató* dilemmája megoldatlan marad. Egyfajta kiutat jelenthet az az álláspont, amely szerint a szinonimitás egyedüli meghatározó kritériuma nem a lexémák, hanem a velük alkotott *mondatok* vagy *kontextusok denotatív jelentésének azonossága* (Borbás 1998: 46). Két mondat pedig akkor és csakis akkor szinonim, ha pontosan *ugyanarra a tényállásra* vonatkozik (Kiefer 2000: 26). Az első példában a *találtuk + nem a miénk + beletettük a kocsiba + elvittük* kifejezések által létrehozott kontextus denotatív jelentése azonos a *jogtalan elsajátítás vétsége* terminus jelentésével, továbbá mindkét nyelvi forma ugyanarra a tényállásra vonatkozik. A fenti két definíció értelmében tehát szinonimnak tekinthetők.

2.2. Helyettesíthetőség és felcserélhetőség

A jelentés azonossága, illetve hasonlósága mellett a szakirodalom a szinonimitás legfőbb próbakövének a *behelyettesíthetőséget* és a *felcserélhetőséget*² tartja

² Ez a kritérium már az első magyar szinonima definícióban is szerepel: „hasonértelműek azok a szavak, amelyeknek jelentései annyi pontban egyeznek egymással, hogy bizonyos

(Károly 1970: 88-90, Cruse 1986: 268-270, Lyons 1995: 60-63). A fölcserélhetőség szempontjából a szinonimáknak két alaptípusa különböztethető meg: a *tökéletes* (globális) szinonimák, amelyek minden kontextusban kombinatorikusak és a *részleges* (lokális) szinonimák, amelyek nem mindig helyettesíthetik egymást (Apreszjan 1957: 87, Károly 1970: 84, Lyons 1995: 60-64).

A fölcserélhetőség kritériumának egyik gyenge pontja abban nyilvánul meg, hogy a szinonimák bizonyos kontextusokban – a kialakult nyelvszokás miatt – nem cserélhetők fel egymással (Károly 1970: 90). A fölcserélhetőség kritériuma ellen szóló érvek között szerepel az a tény is, hogy nem csak a szinonimák cserélhetők fel egymással, hanem például a parafrázisok, az alá-, illetve fölérendeltségi viszonyban levő szavak, a fajfogalom és a nemfogalom jelölői stb. Vagyis a szinonimitás jelensége sokkal összetettebb annál, hogy a behelyettesíthetőség alapján meghatározható lenne mibenléte és jellege: „akik teljesen tagadják a szinonimák fölcserélhetőségét, behelyettesíthetőségét, azok éppúgy tévednek, mint azok, akik azt vallják, hogy akárhol és akármikor akármelyiket lehet akármely másikkal helyett használni” (Finály 1870: 15).

2.3. Az értelmezések azonossága

A szinonímia a szavak *értelmezésének összehasonlításával* is meghatározható. Eszerint A és B akkor tekinthetők szinonimának, ha egy rendszerezett és formálisan definiált szemantikai metanyelv segítségével leírt értelmezéseik (parafrázisaik) azonosak. Például a *letartóztat, őrizetbe vesz, elfog, lefog, lekapcsol* stb. igék szinonimák, mivel értelmezésük azonos: *X mint a hatalmi szerv képviselője megfosztja Y személyt a szabadságától, mivel az Z cselekményt hajtott végre vagy pedig azért, hogy megakadályozza, illetve megelőzze Y-nak X számára nemkívánatos cselekedetét* (Melcsuk–Zsolkovszkij 1984: 124). A szavak parafrázisai csak akkor lehetnek azonosak, ha jelentéseik is azonosak vagy hasonlóak, tehát az *értelmezések azonosságának* kritériuma magában foglalja az *azonos vagy hasonló jelentés* kritériumát.

Nyilvánvalóan téves ugyanakkor a fölcserélhetőséget a jelentésbeli azonosság vagy hasonlóság kritériumához kapcsolni. A jelentés hasonlósága a szinonimitás olyan *alapkritériuma*, ami lényegében határozza meg a jelenséget. Ezzel szemben a fölcserélhetőség a jelentés hasonlóságából következhet, de nem tartozik a szinonimitás kritériumai közé: a fölcserélhetőség nem a szinonimitás kritériuma, hanem az *eredménye*.

A funkcióigés szerkezetek és az igék vonatkozásában az értelmezések

esetekben egyik a másik helyébe léphet a beszéd szabatos értelmének megzavarása nélkül” (Finály 1870: 16).

azonosságának kritériuma csak abban az esetben alkalmazható, ha a parafrázis viszonylag részletes. Legtöbbször ugyanis magát a funkcióiágés szerkezetet használják az ige jelentésének a leírásához (pl: *vádol vádat emel, segít segítséget nyújt, megkülönböztet különbséget tesz*). A fölcserélhetőség szempontja alapján azonban a funkcióiágés szerkezetek és a szinonim igék átfogó vizsgálata valósítható meg, amely egyfelől alkalmas a funkcióiágés szerkezetek ismérveinek a feltárására, másfelől pedig a jogi szaknyelvben betöltött szerepének a meghatározására.

3. A jogi szaknyelvre jellemző funkcióiágés szerkezetek és a szinonim igék fölcserélhetőségének lehetőségei

A funkcióiágés szerkezetek olyan két komponensből (funkcióige + névszó) álló alárendelő szókapcsolatok, amelyekben a szintaktikai és a szemantikai feladatok megoszlanak, vagyis a funkcióik polarizálódnak: a funkcióiágés szerkezetek *morfo-szintaktikai* központja a funkcióige³, *szemantikai* központja a főnévi komponens.

A funkcióiágés szerkezetek előfordulása régi időktől jellemzi a nyelvhasználatot. Példaként említhetjük a XVII. századi úriszéki iratokat, amelyeknek egyik legfontosabb nyelvi sajátossága éppen a funkcióiágét tartalmazó tárgyias és határozós szerkezetek használata. Az igei alaptagú szerkezetek gyakori előfordulása jellemző a perszövegekre is (Zsilinszky 1996: 96), ennek ellenére a funkcióiágés szerkezetek nem tartoznak a jogi nyelv újításai közé.

A nyelvészek a XIX. század közepe óta előszeretettel foglalkoznak e jelenség vizsgálatával, elemzéseikben azonban kizárólag mint nyelvhelyességi problémát tárgyalják az igei szerkezeteket (Parlagi 1907: 314-316, Simonyi 1915: 437, Prohászka 1956: 185-193, Károly-Zsembery 1960: 148-154). A múlt század elején a *Magyar Nyelvőr* hasábjain valóságos – több évtizeden át tartó *irtóhadjárat* kezdődött a funkcióiágés szerkezetek ellen, amelynek résztvevői, az irodalmi és a köznyelv védelmét hangoztatva, határozottan felléptek a funkcióiágés szerkezetek

³ A funkcióige terminust egy lehetséges önálló szófaji kategória megnevezésére először Keszler Borbála alkalmazta *A mai magyar nyelv szófaji rendszere* című tanulmányában (Keszler 1992: 131-134). Nézete szerint: „A funkcióiágék jellemzője, hogy egy határozós vagy tárgyragos esetben álló névszóval fordulnak elő; önálló jelentésük lényegtelen; gyakran helyettesíthető a szerkezet a jelentés magvát hordozó (ragos) névszóból képzett igével. A funkcióige tehát csupán az ige grammatikai funkcióját hordozza, olykor kezdést, befejezettséget stb.-t is kifejezve. Példák: *kölcsön vesz* (kölcsönöz), *gyanúba fog* (gyanúsít), *kifogást emel* (kifogásol), *parancsot ad* (parancsol), *választ ad* (válaszol), *hálát ad* (hálálkodik), *cserébe ad* (cserél), *engedélyt ad* (engedélyez), *eligazítást ad* (eligazít), *bosszút áll* (bosszul), *újtára bocsát* (elbocsát), *fogságba esik* (elfogják), *rendszerbe foglal* (rendszeréz), *levelezést folytat* (levelez), *ítéletet hoz* (ítélkezik), *döntést hoz* (dönt), *szövetséget köt* (szövetkezik), *zavart okoz* (zavar) stb.” (Keszler 1994: 49)

használata ellen, mondván hogy „a fölösleges körülírások, ígéhítások papírosízűvé, sablonszerűvé teszik beszédünket és írásunkat; amellet gyakran félreértést, kétértelműséget, zavart okoznak, de mindenek fölött idegenek, magyartalanok, csúnyák, éktelenítik a stílust” (Prohászka 1956: 192-193).

A funkcióigés szerkezetek nyelvvelői helytelenítését jól illusztrálja a *terpeszkedő kifejezés* elnevezés⁴, amivel a vizsgált szókapcsolatokat általában jelölték. Megítélésük napjainkban árnyaltabbá vált. Ennek fő okát abban kell keresnünk, hogy a terpeszkedő kifejezések használatának helyességét nem csupán nyelvhelyességi szempontok alapján ítélték meg, hanem egyre inkább figyelembe vették e szerkezetek sajtószerű nyelvészeti specifikumait is.⁵

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a funkcióigés szerkezeteket ért támadások elsősorban azzal magyarázhatók, hogy ezek a kifejezések sok esetben a főnévi komponenssel azonos tövű igével helyettesíthetők (*segítséget nyújtani – segíteni, kifizetést eszközölni – kifizetni, levelezést folytatni – levelezni* stb.), s a nyelvészek többsége ezen igék használatát tartotta helyesnek.

A jogi szaknyelvben előforduló funkcióigés szerkezetek többsége szintén helyettesíthető szinonim igei lexémával: *kifejezésre juttat - kifejez, gyanúba fog - gyanúsít, vádat emel - vádol, döntést hoz - dönt, intézkedést tesz - intézkedik, meghallgatást foganatosít - meghallgat* stb. Ez a helyettesíthetőség azonban nem a

⁴ Emellett egyéb, szintén negatív értékítéletet tükröző jelzővel is utaltak e szókapcsolatokra, amennyiben nemcsak terpeszkedőnek, hanem „terjengősnek, fölöslegesnek, kétértelműnek, cikornyásnak, dagályosnak, hivataloskodónak, idegenszerűnek, semmitmondónak, kifejezéstelennek, színtelennek, csúnyának”, sőt „garázdának és duplafenekűnek” minősítették őket. A magyar nyelvben a „legesleggarázdább” ige a *csinál*, s ezt követik olyan igék, mint például az *eszközöl, juttat, tesz, bír, foganatosít, helyez, hoz, nyer, nyújt, ad, emel, folytat, gyakorol, képez, rendelkezik, talál, szerez, történik, vesz* stb. (Prohászka 1956: 185).

⁵ A *Nyelvművelő Kézikönyv* (NyK 1985) ugyan még „terpeszkedő kifejezések” címszó alatt tárgyalja a vizsgált jelenséget, s természetesebbnek tartja a megfelelő egyszerű ige használatát, ám a terpeszkedő kifejezések nyelvhelyességi szempontból minősítő csoportosítása már differenciáltabb megközelítési módon alapszik. A helytelen és okvetlenül kerülendő kifejezések (*bevásárlást eszközöl, levonásba hoz*) mellett megkülönböztet elfogadható (*feledésbe megy, feledésbe merül*) és semmiképpen sem helyteleníthető kifejezéseket (*fejébe vesz, zokon vesz*), amelyek bizonyos szerkezetekben elkerülhetetlenek (NyK 1985: 1007-1008). Szintén a nyelvvelői megközelítési módtól való eltávolodást jelenti, hogy a ragos főnév + ige szerkezetekkel kapcsolatos elemzések és vizsgálódások jelentéstani (Károly 1970: 389-391) és frazeológiai kutatások (O. Nagy 1968: 204-209, Juhász 1980: 84) tárgyaként jelennek meg a szakirodalomban. Napjaink nyelvészeti kutatásaiban pedig az idiómaszerű komplex régensek (Komlósy 1992: 487-519), illetve az igemódosítót tartalmazó komplex predikátumok (Pléh–Ackermann–Komlósy 1995: 165-168) egyik altípusaként találkozhatunk az említett szerkezetekkel.

funkcióigés szerkezetek konkrét előfordulásait jellemzi, hanem csupán elvi lehetőség. Különbséget kell tehát tennünk a helyettesíthetőség elvi, szótárban rögzített lehetősége és a konkrét, jogi szakszövegekben megvalósuló helyettesítés között. A szinonim igék számához viszonyítva a jogi szövegekben lényegesen kevesebb funkcióigés szerkezet helyettesítése valósul meg, aminek különböző okai lehetnek (Dobos 1999, 2001). A legfontosabbak a mondat vonzatstruktúrájában és a mondatban található bővítmények morfo-szintaktikai tulajdonságaiban rejlenek.

3.1. A funkcióigés szerkezetek és a szinonim igék vonzatstruktúrája

Az alábbiakban olyan jogi szakszövegekből vett példákat látunk, amelyekben a funkcióigés szerkezet szinonim igével történő helyettesítése egyes igei vonzatok morfo-szintaktikai tulajdonságainak a megváltozását eredményezi:

A Közgyűlés és a Biztonsági Tanács a Bíróság tagjainak megválasztását egymástól függetlenül foganatosítja. (1956. évi I. törvény az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatásáról 8. cikk)

A Közgyűlés és a Biztonsági Tanács a Bíróság tagjait egymástól függetlenül választja meg.

Megfigyelhető, hogy a *megválasztást foganatosít* funkcióigés szerkezet és a vele szinonim *megválaszt* ige azonos tematikus szerepet⁶ ad vonzatának, ám a vonzatok szintaktikai funkciói és morfológiai jellemzői eltérők, ezért az ígét tartalmazó mondatban szereplő vonzat esete megváltozik. A *megválasztást foganatosít* szerkezet főnévi komponense ugyanis olyan *-ás* képzős deverbális főnév, amely egyrészt a *foganatosít* funkcióige formális vonzata, másrészt maga is rendelkezik vonzatokkal, ilyen a *bíróság tagjainak* főnévi csoport. Az *-ás/-és*

⁶ A vonzatok nem rendelkeznek annyiféle különböző tulajdonsággal, ahányféle régens és vonzat van, hanem meghatározott, egy-egy osztályt jellemző tipikus ismérvek vannak. Ez tette lehetővé azon mondattani általánosítások megtételét, amelyek az egyes vonzattípusokra vonatkoznak. Egy ilyen általánosítás eredménye a *théta-szerep* vagy *tematikus szerep* fogalma is, ami tulajdonképpen nem más, mint a különböző fogalmi szerepek egy-egy osztályát jellemző jegy. A théta-szerep hatással van a bővítmények kifejezési lehetőségeire. A bővítmények grammatikai tulajdonságait ugyanis nagymértékben befolyásolja az általuk betöltött fogalmi szerep. Azokat a fogalmi szerepeket, amelyek a vonzatok viselkedését azonos módon determinálják, ugyanazon általánosabb szereptípus képviselőinek tekinthetjük, s ezeket az általános szereptípusokat nevezzük tematikus szerepeknek vagy théta szerepeknek. Az azonos tematikus szerep alá csoportosítható fogalmi szerepeket közös tartalmi jegyek jellemzik, amelyekről az egyes tematikus szerepek az elnevezésüket (Agens, Patiens, Experiens, Instrumentum) kapták (Kömlősy 1992: 359).

képzős főnevek eléggé igeiek ahhoz, hogy határozóval társuljanak, de nem eléggé igeiek ahhoz, hogy *accusativusszal* láthassák el vonzataikat, ezért – a szinonim igétől eltérően – a funkcióigés szerkezet mellett a főnévi csoport második tagja nem állhat tárgysetben.

A további példák szintén azt illusztrálják, hogy az azonos théta-szereppel rendelkező argumentumok eltérő morfo-szintaktikai tulajdonságokkal, esetenként eltérő viszonyító elemekkel (előljáró, névutó stb.) rendelkező vonzatokként jelennek meg a funkcióigés szerkezet és az ige mellett:

Az előzetes letartóztatás, illetőleg az ideiglenes kényszergyógykezelés elrendelése iránt az ügyész tesz indítványt a gyanúsított fogvatartásának helye szerint illetékes helyi bíróságnak; [1973. évi I. törvény a büntetőeljárásról 379/A. § (1) bek.]

Az előzetes letartóztatás, illetőleg az ideiglenes kényszergyógykezelés elrendelését az ügyész indítványozza a gyanúsított fogvatartásának helye szerint illetékes helyi bíróságnak.

Ha az elkövető a tényállásszerű ölési cselekmény elkövetése után nyomban intézkedést tesz a sértett azonnali kórházba szállítása iránt, és annak halála az elkövető segítségnyújtásának eredményeként orvosi műtéttel válik elháríthatóvá: önkéntes eredmény-elhárítás folytán a cselekmény emberölés büntettének a kísérlete helyett életveszélyt okozó testi sértés büntettként minősül. (BH1992. 218. I.)

Ha az elkövető a tényállásszerű ölési cselekmény elkövetése után nyomban intézkedik a sértett azonnali kórházba szállításáról, és annak halála...

A Btk. 99. §-ának (1) bekezdése nem tesz különbséget végrehajtandó és felfüggesztett szabadságvesztés között, amiből következik, hogy az előzetes fogvatartást – attól függetlenül, hogy alkalmazta-e a bíróság a Btk. 89. §-ában foglalt rendelkezést elsősorban a szabadságvesztésbe kell beszámítani. (BK 148. szám)

A Btk. 99. §-ának (1) bekezdése nem különbözteti meg a végrehajtandó és felfüggesztett szabadságvesztést, amiből következik, hogy...

3.2. A fölcserélhetőség és a tematikus szerepek

A funkcióigés szerkezet helyettesítése a megfelelő szinonim igével az előzőektől eltérő módon is érintheti a mondat bizonyos argumentumpozícióit. Ezekben az esetekben amennyiben ez jogilag lehetséges a jogi szakszöveget ki kell egészíteni, hogy az igei régens az összes théta-szerepet kioszthassa a megfelelő argumentumoknak. Ezek az argumentumok valamilyen théta-szerepben általában megtalálhatók az adott jogszabályban, azonban a funkcióigés szerkezetek

használata nem teszi szükségessé megismétlésüket, mivel vonzatstruktúrájuk erre lehetőséget ad. Ezzel szemben, ha a szinonim ige olyan tárgyias ige, amelynek jelentésszerkezete megköveteli a tárgyi vonzatot, és az a mondatban nem szerepel, a helyettesítést követően a mondat agrammatikussá válik.

*A szabálysértési hatóság indokolt esetben megkeresheti a meghallgatni kívánt személy tartózkodási helye szerint illetékes szabálysértési hatóságot, hogy a **meghallgatást foganatosítsa**, és az erről készült jegyzőkönyvet küldje meg. [1968. évi I. törvény a szabálysértésekről 54. § (6) bek.]*

A fenti példában a szinonim ige használata csak akkor lehetséges, ha mellette meghatározott théta-szereppel (Patiens) ellátott, tárgyesetben álló vonzata is szerepel: *A szabálysértési hatóság indokolt esetben megkeresheti a meghallgatni kívánt személy tartózkodási helye szerint illetékes szabálysértési hatóságot, hogy a **személyt meghallgassa**, és az erről készült jegyzőkönyvet küldje meg.*

A bevezetőben már említettük, hogy a nyelv a jogi gondolat általános és egyedi tartalmának kifejezésére is alkalmas. A jog feladatának és a jogalkotó szándékának megfelelően az általános tartalom nem foglalja magában azokat az egyedi esetekre jellemző információkat, amelyeket nem szükséges vagy nem tudunk megnevezni. Miután az igék vonzatkerete általában több kötelezően betöltendő argumentumpozíciót tartalmaz, a jogi gondolat általános tartalmát hordozó funkcióiágés szerkezetek nem, vagy csak az egyedi esetre jellemző információk birtokában helyettesíthetők a megfelelő szinonim igével.

*Ha a hivatalos személy hivatali beosztásával visszaélve a személyi igazolványba hamis **bejegyzést tesz**, cselekménye nem hivatali visszaélésként, hanem hivatalos személy által elkövetett közokirat-hamisításként minősül. (BH1982. 502.)*

Az idézett bírósági határozatban szereplő *bejegyzést tesz* funkcióiágés szerkezet vonzatstruktúrája kevesebb kötelezően betöltendő argumentumpozíciót tartalmaz, mint a vele szinonim *bejegyez* ige vonzatstruktúrája. Ezért a szinonim ige nem minden théta-szerepet tud kiosztani, aminek következtében az egyik argumentumpozíciója kitöltetlen maradna (hiszen nem mondjuk meg, hogy mit jegyez be), s ezáltal a mondat agrammatikussá válik.

3.3. A fölcserélhetőség és a jelzői bővítmények

A jogi tartalom differenciáltan pontos megfogalmazása miatt a jogi szakszövegekben szereplő funkcióiágés szerkezetek főnévi komponense általában jelzői bővítménnyel rendelkezik. A jelzői bővítmény sok esetben átalakítható az

ige határozói bővítményévé: *megfelelő intézkedést foganatosít megfelelően intézkedik, hátrányos intézkedést tesz hátrányosan intézkedik*. Az átalakítás azonban – ahogyan azt a következő példák is igazolják – nem mindig végezhető el, mivel a funkcióigés szerkezet főnévi komponensének jelzői bővítményeit a szinonim ige (*intézkedik, nyilatkozik*) nem tudja átvenni:

*...a nemzetközi kötelezettségvállalás alapján mindazon személyek, cselekményeik, kapcsolataik adatait, akikkel szemben **nemzetközi bűnüldözési intézkedéseket kell foganatosítani**, a büntethetőség elévülétség, vagy a nemzetközi kötelezettségvállalásban meghatározott ideig... [1994. évi XXXIV törvény a Rendőrségről 84. § k) pont]*

*Ha az ítélet kihirdetése után az előzetes letartóztatás fenntartását elrendelő végzés tekintetében a vádlottak és védők – kioktatás után – **sem tesznek perorvoslati nyilatkozatot**, a nyilatkozat megtételének hiányát nem lehet a végzés ellen bejelentett fellebbezésként értékelni. (BH1994. 654.)*

3.4. A funkcióigés szerkezet mint a jogi gondolat egyetlen lehetséges kifejezési formája

Végül számolnunk kell az olyan jogi szaknyelvre jellemző funkcióigés szerkezetekkel is, amelyek egyáltalán nem helyettesíthetők igei lexémával: *házkutatást foganatosít (*házkutat), tényállítást tesz, kényszergyógykezelést foganatosít, magánindítványt tesz, zárlatot foganatosít* stb.

4. A jogi terminológia egységessége és a szinonimitás lehetősége

A funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelv fontos attribútumai, s mint ilyenek egyaránt használatosak a jogi szaknyelv mindhárom területén, úgymint a tételes jog, a jogalkalmazás és a jogtudomány nyelvében. Minthogy a fogalmi pontosság és a terminológiai azonosság egyaránt követelmény a jogi szaknyelv mindhárom részében, illetve azok különböző alkalmazási sféráiban, a funkcióigés szerkezetek használatát a jogi szaknyelv struktúráján belül az *egységesség* jellemzi.

A funkcióigés szerkezetek egységes használata biztosítja a terminológiai azonosságot és végső soron a jogi tartalom adekvát megjelenítését. Így például az *emberölést elkövet* szókapcsolat jogi tartalmát a tételes jog különböző szintű jogszabályai mindig ezzel a szókapcsolattal jelölik, és soha nem annak szinonimáival: *gyilkosságot elkövet, meggyilkol, eltesz láb alól, kinyír* stb. Ugyanakkor az *emberölést elkövet* funkcióigés szerkezet és a vele szinonim *megöl* ige egyaránt előfordul a tételes jog nyelvében. Használatukat nyelvészeti szempontból a vonzatkeretük argumentumpozícióiban fellelhető különbségek határozzák meg: a két komponensből álló funkcióigés szerkezet vonzatstruktúrája megfelelőbb lehetőséget kínál a halmozott bővítmények mondatban történő

elhelyezésére:

(1) Aki mást **megöl**, büntettet követ el, és öt évtől tizenöt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) A büntetés tíz évtől tizenöt évig terjedő, vagy életfogytig tartó szabadságvesztés, ha az **emberölést** a) előre kitervelten, b) nyereségvágyból vagy c) más aljas indokból, illetőleg célból, d) különös kegyetlenséggel, e) hivatalos személy vagy külföldi hivatalos személy ellen, hivatalos eljárása alatt, illetőleg emiatt, közfeladatot ellátó személy ellen, e feladatának teljesítése során, továbbá a hivatalos, a külföldi hivatalos vagy a közfeladatot ellátó személy támogatására vagy védelmére kelt személy ellen, f) több emberen, g) sok ember életét veszélyeztetve, h) különös visszaesőként, i) tizennegyedik életévét be nem töltött személy ellen **követik el**. (Büntető Törvénykönyv 166.§)

A jogszabályok hierarchiájából fakadó tartalmi és nyelvi egységesség miatt a jogi szaknyelvben előforduló funkcióigés szerkezetek forrásai a magasabb szintű jogszabályokban található meg. Amennyiben a magasabb szintű jogszabály egy adott jogi tartalmat meghatározott funkcióigés szerkezettel fejez ki, úgy ezen funkcióigés szerkezet használata az alacsonyabb szintű jogszabályban kötelező. (Természetesen csak abban az esetben, ha annak szabályozási tárgya az adott jogi tartalmat magába foglalja.)

A terminológia egységessége nem csak az azonos területeket szabályozó különböző szintű jogszabályokat jellemzi, hanem a tételes jog egészét is. Például a **felügyeletet gyakorol** funkcióigés szerkezet által jelölt jogi tartalmat a szabályozási területtől függetlenül ugyanaz a funkcióigés szerkezet rögzíti az alkotmányban, a különböző törvényekben, törvényjavaslatokban, és rendeletekben:

*Az ügyészség törvényben meghatározott jogokat gyakorol a nyomozással összefüggésben, képviseli a vádat a bírósági eljárásban, továbbá **felügyeletet gyakorol** a büntetés-végrehajtás törvényessége felett. [A Magyar Köztársaság Alkotmánya XI. fejezet (2)]*

*A foglalkoztatáspolitikai és munkaügyi miniszter törvényességi **felügyeletet gyakorol** a FAT működése felett. (2001. évi CI. törvény a felnőttképzésről)*
*A Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája felett az ügyészség **gyakorol** törvényességi **felügyeletet**. (T/437. törvényjavaslat a felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény módosításáról)*

*Az Igazgatási Tanács: e) fegyelmi **felügyeletet gyakorol** a vezérigazgató felett; (az Európai Unió Tanácsa 2004. július 12-i 1321/2004/EK rendelete az európai műholdas rádió navigációs programokat üzemeltető struktúrák létrehozásáról)*

Budapest Középtávú Városfejlesztési Programja (Podmaniczky Program) végrehajtása és felülvizsgálata során Monitoring Bizottságként működik, szakmai felügyeletet gyakorol a monitoring folyamatában (37/2006. (VII. 14.) Főv. Kgy. rendelet a Fővárosi Önkormányzat Szervezeti és Működési Szabályzatáról szóló 7/1992. (III. 26.) Főv. Kgy. rendelet módosításáról)

A *felügyeletet gyakorol* funkcióiágés szerkezet minden olyan esetben előfordul, amikor a jogalkotó az alá-fölé rendeltségi viszonyból fakadó ellenőrzési jogot kívánja kifejezni. Ez pedig független attól, hogy milyen viszonyokban, szervezetekben, illetve milyen jogi dokumentumokban jelenik meg a *felügyelet gyakorlása* mint általános ellenőrzési jogosultság.

A fent elmondottakat összegezve megállapítható, hogy:

- (1) A jogi szaknyelv struktúráján belül a funkcióiágés szerkezetek használata egységes.
- (2) Ezen terminológiai egységességet az biztosítja, hogy:
 - a) az alacsonyabb szintű jogszabályok mindig átveszik a magasabb szintű jogszabályokban használt funkcióiágés szerkezeteket;
 - b) a jogi szaknyelv struktúrájában központi helyet elfoglaló tételes jog nyelve determinálja a jogalkalmazói jog és a jogtudomány nyelvét, így e két utóbbi terület egyaránt adaptálja a jogszabályok terminológiáját és ezzel együtt a funkcióiágés szerkezetek használatát is.
- (3) A funkcióiágés szerkezetekkel szinonim igék használata a jogi szaknyelvben csak akkor megengedett, ha
 - a) az ige vonzatkerete megfelelő számú argumentumpozíciót tartalmaz,
 - b) minden tematikus szerep kiosztható,
 - c) az ige és a funkcióiágés szerkezetet alkotó deverbális főnév szótöve azonos.

A jogi szaknyelv terminológiai egységességét tükrözi a konkrét *jogalkalmazói gyakorlat*, amikor is a tételes jog által funkcióiágés szerkezet segítségével definiált jogi tartalmat ugyanazon nyelvi eszköz, vagyis ugyanazon funkcióiágés szerkezet használatával fejezi ki. Ezen általánosan jellemző szabályszerűség alól kivételt képeznek a laikusok narratívái. Az események közvetlen észlelői ugyanis a látottakat és hallottakat saját kulturálisan meghatározott világlátásuk alapján fordítják át történetekké, majd ezen történetek – az ügyvédekkel, illetve más, a jog nevében eljáró személyekkel folytatott megbeszélést követően többszöri átfordítás után kerülnek a jegyzőkönyvekbe, ítéletekbe és vádiratokba.

A jogi eljárásban részt vevő laikusok történeteiben általában nem vagy csak kis számban fordulnak elő funkcióigés szerkezetek, mivel ők elsősorban igék segítségével fogalmazzák meg mondanivalójukat. Ezt tükrözik a laikusok narratívái a kihallgatási jegyzőkönyvekben és a bírósági tárgyalások felvételeiről készült transzkripciókban is. Például a *lopást elkövet* funkcióigés szerkezet helyett különböző igéket találunk ezekben az átiratokban: alumínium táblákat *vittünk el*, a lemezeket *eltettük* a kukoricásba, a lemezeket *beraktuk* a gépkocsi csomagtartójába, közösen megbeszéltük, hogy elmegyünk alumíniumot *szedni*, az alumínium lemezeket *elpakoltuk*, lebontottuk a bódét és az alumínium lemezeket *bepakoltuk* a kocsiba stb.

Általánosságban megállapítható, hogy a laikusok a történések elbeszélésében a jogi szakszavak helyett nem azok szűk értelemben vett, különböző stílusréteghez tartozó szinonimáit használják (vö: *eltulajdonít*, *csen*, *elcsen*, *sikkaszt*, *lop*, *lopkod*, *megfúj*, *lenyúl* stb.), hanem körülírják az eseményeket. Ezek a körülírások annyiban tekinthetők a jogi terminusok szinonimáinak, amennyiben ugyanarra a tényállásra vonatkoznak és a velük alkotott kontextusok denotatív jelentése megegyezik az adott jogi terminus jelentésével.

Befejezés

A jogalkotó egy életviszony szabályozásánál mindig általánosít, elvonatkoztat az egyedi történések esetlegességétől. Ezért a norma nyelvi kifejezése is elvont lesz. A jogalkotó által szabályozott életviszonyok azonban mindig konkrétak, csakis X okoz kárt Y-nak, vagy N okoz kárt Z-nek. Két egyforma eset a valóságban nem létezik. Az egyes esetek jogi elbírálásakor a nyelv segítségével rekonstruálják a történeteket. Ekkor a nyelv a konkrétat juttatja kifejezésre; az ügyirat pedig jogi szempontból releváns elemeket emel ki a történetek taglalásakor. A jogalkalmazó tehát két megfogalmazást vet egybe, a norma általánosságát a történés egyediségével.

A jogi norma és az egyedi történés nyelvi kifejezése természetesen eltérő. Azonban az eltérés kizárólag nyelvi, mivel a jogi gondolat általános és egyedi tartalmának azonossága nem sérülhet. A konkrét esetnek azonosnak kell lennie a normában megfogalmazott általánossal. A konkrét eset nyelvi megfogalmazásának pedig a denotáció szintjén azonosnak, a szavak szintjén szinonimnak kell lennie a tételes jog általános megfogalmazásával. Nem nyelvi tévedést követ el a jogalkalmazó, ha egy konkrét ügyet jogilag helytelenül ítél meg. De helytelenül választotta meg a nyelvi eszközöket, ha a normával lényegében azonos esetet jogilag másként minősít. A jogalkotás (a normaalkotás) és a jogalkalmazás (egyedi döntések meghozatala) nem tisztán jogi kérdés, hanem nyelvi is.

Irodalom

- Апресзян, Ю. Д. (Апресян, Ю. Д.) 1957: „Проблема синонима”, *Вопросы языкознания* 6.
- Bickmann, H. J. 1978: *Synonimie und Sprachverwendung. Verfahren zur Ermittlung von Synonymklassen als kontextbeschränkten Äquivalenzklassen*, Tübingen
- Borbás G. D. 1998: „A szinonimitás elméleti szempontból”, in Gecső T. Spannraft M. (szerk.): *A szinonimitásról*, Budapest
- Cruse, D. A. 1986: *Lexical Semantics*, Cambridge
- Dobos Cs. 1999: „Régensek és vonzatok a leíró kifejezéseket tartalmazó mondatokban”, in Lengyel Zs. – Navracsics J. – Nádasi E. (szerk.): *Nyelvi kihívások a harmadik évezredben*, Veszprém: OOK-Press Kft.
- Dobos Cs. 2001: A funkcióigés szerkezetek vizsgálata (PhD értekezés, kézirat), Debrecen: KLTE
- Finály H. 1870: „Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez” *Nyelvtudományi Értekezések* II. 4: 3-21.
- Gauger, H. M. 1972: „Zum Problem der Synonyme”, *Tübinger Beiträge zur Linguistik* 9.
- Hadrovics L. 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest
- Juhász J. 1980: „A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína”, in Rácz, E. Szathmári, I. (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, 79-97.
- Károly S. Zsembery I. 1960: „Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben”, *Magyar Nyelvőr* 84: 148-154.
- Károly S. 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest
- Kiefer F. 2000: *Jelentésemélet*, Budapest: Corvina
- Keszler B. 1994: „A mai magyar nyelv szófaji rendszere”, in Faluvégi K.– Keszler B.– Laczkó K. (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, Budapest
- Komlósy A. 1992: „Régensek és vonzatok”, in Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 1. Mondattan*, Budapest
- Lyons, J. 1995: *Linguistic Semantics*, Cambridge
- Mel'csuk, I. A. Zsolkovszkij A. K. (Мельчук, И. А. Жолковский, А. К.) 1984: „Толково-комбинаторный словарь современного русского языка”, *Wiener Slawistischer Almanach* 14, Vienna
- O. Nagy G. 1968: „Az ige a frazeológiai egységekben”, *Magyar Nyelvőr* 92: 204-209.
- Parlagi F. 1907: „Medice, cura te ipsum!”, *Magyar Nyelvőr* 36: 314-316.
- Pléh Cs. Ackermann F. Komlósy A. 1995: „Az igemódosítók pszicholingvisztikájáról”, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 18: 165-191.
- Prohászka J. 1956: „Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaporítással” *Magyar*

Nyelvőr 80: 185-193.

Ruzsiczky É. 1985: „A fölcserélhetőség szempontja a szinonímia értelmezésében”, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 16: 209-228.

Ruzsiczky É. 1998: „Elméleti és gyakorlati szempontok”, in Geccső T. – Spannraft M. (szerk.): *A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I*: 118-121, Budapest

Simonyi Zs. 1915: „Német nyelvhibák a magyarban”, *Magyar Nyelvőr* 44: 436-437.

Szabó Miklós 2000: *Nyelvhasználat a jogi eljárásban. Nyelvi átfordítás és ténykonstitúció a jogi tényállás megállapításának folyamatában* (Felsőoktatási Kutatási és Fejlesztési Pályázatok, kézirat)

Ullmann, S. 1982: „Der Begriff der Bedeutung in der Sprachwissenschaft”, in Gewehr, W. Klein, K. P. (Hg.): *Grundprobleme der Linguistik*, Baltmannsweiler, 157-165.

Zsilinszky É. 1996: „Állandó szókapcsolatok a XVII. századi jogi szövegekben”, *Magyar Nyelvőr* 120: 92-96.cx

PÁRHUZAMOK, METSZÉSPONTOK

(ADALÉK A VERANCICS-HAGYATÉK ISTHVÁNFY ÁLTALI HASZNÁLATÁHOZ)

NAGY GÁBOR

Az élete végére a bíbornokságig jutó Verancsics Antal (1504–1573) Magyarország történetének megírását tervezte *De rebus Hungarorum ab inclinatione regni historia* címmel.¹ Talán diplomáciai küldetései, az államkormányzatban betöltött szerepe akadályozták meg ebben,² talán más. Kora történetének megírását azonban még halála előtt pár hónappal is szorgalmazta. Így 1573. február 25-én Pozsonyból azt írja Zsámboki Jánosnak, hogy a téli fagy enyhültével végre el tudja küldeni neki szánt bor-ajándékát, levelét pedig így fejezi be: „*praesentis saeculi statum cum omnibus suis turbis atque indignissimis Christiano nomine tumultibus memoriae commendare non omittas!*”³

Alig telt el az érsek halála után egy nemzedéknyi idő, amikor 1608. január 27-én az államkormányzat egy szintén jeles alakja, a diplomáciai küldetéseket is teljesítő proपालatinus és főajtónállómester Isthvánffy Miklós (1538–1615) folytonos virrasztások közepette megalkotott, harmincnégy könyvből álló, *Historiae de rebus Ungaricis* címen ismert latin nyelvű műve⁴ elé megírja ajánlását II. Rudolf császárnak.

A magyarországi humanizmus e két kimagasló alakjának származása alapján meglehetősen eltérő pályát kellett volna befutnia. Verancsics Boszniából érkezik hozzánk, apja annak idején családjából egyedülként élte túl az oszmán előrenyomulást. Isthvánffy felmenői viszont nemzedékek óta fejedelmek

¹ Eperjessy: *Introductio p. IV*, in Antonius Wrancius Sibenicensis Dalmata: *Expeditionis Solymani in Moldaviam et Transsylvaniam libri duo. De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius*, ed. Colomanus Eperjessy K. M. Egyetemi Nyomda, MCMXLIV. – (BSMRAe) (a továbbiakban Eperjessy).

² Szalay László a *Monumenta Hungariae Historica* sorozatban (a továbbiakban MHH) általa közölni kezdett Verancsics-törödékekhez írt bevezetésében ezt hagyományozta (Verancsics Antal: *Összes munkái. Első kötet. Történelmi dolgozatok deák nyelven*; Pest 1857. – MHH–S II. [V]–VI. o., a továbbiakban Szalay), száz évvel később Eperjessy V–VI. pp., majd Bartoniek is (Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt; Budapest 1975, a továbbiakban Bartoniek).

³ MHH–S XXVI, n. CXXXVIII.

⁴ Alább a *Historiaera* a XXI. könyvtől kezdődően a Hierat-féle, Kölnben 1622-ben megjelentetett első (és legjobb) kiadás könyv- és oldalszámával hivatkozom, az I–XX. könyvnl pedig az autográf kéziratra (OSzK Kézirattár, Quart. Lat. 2316, 613 folio).

szolgálatában töltötték életüket,⁵ utóbb azonban az öt éves Miklósnak is menekülnie kell a hatodszor érkező Szulejmán elől. Mohács után Verancsics is (amiként Istvánffy apja, Pál) János király híve lesz, praelatussá azonban (amiként majd Istvánffy Miklós báróvá) már Habsburg-házi királyaink szolgálatában válik. Korukban a jelentős társadalmi emelkedés egyik, esetükben talán a meghatározó alapja a szellemi kiválóság. Mindketten eljutottak a padovai egyetemre, szintén korszerűen: Verancsicsot anyai nagybátyja, Statileo János karolta fel egyebek között a scardonai kanonokszághoz segítve, Istvánffyt pedig Várday Pál,⁶ aztán egri püspökként, majd esztergomi érsekként Oláh Miklós. Neki köszönheti azt is, hogy az ötvenes évek végén munkába áll a kancellárián, ahol éppen 1569-ben, amikor az Oláh halálával megürült érsekséget Verancsics kapja meg, lesz titkár.

Mérey Mihály halálával 1572-ben megüresedett a nádor bírói helytartósága. Verancsics szerint, aki javaslatot tesz az uralkodónak a méltóság (*locumtenens officii palatinalis in iudiciis*) betöltésére, három ifjú közül kell választani, miután élemedettebb korúnak híján vannak. Megfontolja Czobor Imre, Istvánffy és Révay Ferenc tehetségét, szokásait és alkalmasságát, s véleménye határozott: „[...] *censeo Nicolaum Istwanffy ceteris esse praeferendum. Quem ut video sedatiore esse ingenio, quam sit Franciscus Reway, ita etiam utrisque doctiorem peritioremque ad ea omnia obeunda et exequenda, quae huic ipsi officio occumbant, experior. Atque etiam audio a pluribus eum omnino dignum esse hoc praeconio, quem religio quoque catholica commendat et morum candor, qui in illo nullis vel passionibus vel turbulentiis videtur esse obnoxius.*” A többieknek is megvan ugyan a maguk érdeme, „*meus tamen animus in Nicolaum Istwanffy magis inclinat*”⁷

Ellentétben Verancsics leveleivel, Istvánffy által írtakat nem gyűjtötték egybe, nyomtatásban is csak néhány jelent meg. Az általam eddig olvasott kb. százötven⁸ mindegyike az érsek halála után kelt, említést egyikben sem tesz róla.

⁵ A közelebbi generációk tagjai közül például anyai nagyapja, Gyulai János, Corvin János familiárisa is – pályáját a *Historiae* alapján ismerttől eltérően rajzolja meg Kubinyi András: „Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén)”, *Századok* 135 (2001), 330–339. Apai nagyapját, a Mátyás alatt is érdemesült Istvánt, II. Ulászló gyermekei udvarának *praelectus*-ává tette meg (IV., 97’); apai nagybátyja, János, királyi kamarásként Mohácsnál esik el, édesapja, Pál 1549-ben már Ferdinánd tanácsosa.

⁶ 1548. április 28-án az érsek *abbatiam monasterii Sancti Spiritus de Almad in comitatu Zaladiensi existentem* adományozta neki (idézi Holub József: *Istvánffy Miklós Históriaija hadtörténeti szempontból*, Szekszárd 1909, 14., 4. j.).

⁷ MHH-S XXVI, n. XXXII. (Az ajánlás nem bizonyult elegendőnek, a méltóságot Czobor kapja meg.)

⁸ Jelentős részüket a patrónusának, Batthyány Boldizsárnak († 1590) írtak alkotják (MOL P 1314 20982–21071, Filmtár 4384. doboz), a datáltak közül az első 1573 decemberében kelt.

Mai ismeretünk szerint 1564 óta írt verset,⁹ gyakran egyháziakhoz is, például Oláh Miklóshoz, Radéci Istvánhoz, Draskovich Györgyhoz, Telegdy Miklóshoz Verancsicshoz azonban nem. A *Historiae*ban sincs nyoma annak, hogy az idézethez hasonló lelkülettel emlékeznek rá. A XIX–XX. könyvben olvashatni például annak első portai követségéről: ő is, Zay Ferenc is egyszerűen *virī experientes rerumque et linguarum periti*. Egyetlen jelzöt sem kap Verancsics akkor, amikor megtudjuk, a király érsekké tette őt *Nicolao Olaho viro pio et docto vita functo*.¹⁰ Felidéződik még a Balassi Bálint táncáról is emlékezetes koronázásra érkező Miksának az érsek általi, *eleganti oratione* fogadása Köpcsénynél, majd a szertartás, végül pedig Verancsics halála: Eperjesen törvénykezés közben *molesta suborta febre septuagesimo tertio aetatis anno e vivis migravit*.¹¹

Ha lelkesen nem is emlékezik meg róla Isthvánffy, írásait bizonyosan használta a *Historiae* készítésekor, vizsgálendő tehát, miként. Ebben csak egy akadály az, hogy a forrásait igen ritkán nevezi meg,¹² és Verancsics persze nincs az említettek között. Komolyabb nehézség például, hogy a Verancsics-hagyatékban levő szövegeknek általában nincs kritikai kiadásuk.¹³ (A *Historiae*nak sincs, ez azonban nem újabb közös vonás, hanem a XX. századnak a kora újkori magyarországi latin nyelvű történetírás alkotásai kritikai kiadásával, monografikus feldolgozásával kapcsolatban általában megmutatkozó érdektelensége.¹⁴)

Az alábbiakban három olyan latin nyelvű szövegnek a *Historiae*ban való felhasználását mutatom meg, amelyik bizonyosan magának Verancsicsnak az alkotása.

A *Batthyány család levéltára. Mutató a Missiles 1527–1700. évkört felölelő soroazthoz* című segédlet 249. oldalán olvasható bejegyzés szerint az eredetileg ismert kb. 160 levélből 90 maradt. Valójában azonban ebből is csak mintegy 75 az ő levele, a többi részben édesapjáé, Éva lányáé, továbbá idegené, részben a Batthyányak különböző jogügyleteiben Isthvánffy által írt tervezet.

⁹ Az MTA Kézirattárában őrzött autográfából készített kiadásuk: Istvanffy, Nicolaus: *Carmina*, ed. Iosephus Holub et Ladislaus Juhász, MCMXXXV, Lipsiae, Teubner.

¹⁰ XXIV. könyv, 507.

¹¹ XXV. könyv, 532. Verancsics nem életének, hanem a századnak a 73. évében halt meg.

¹² A kevés kivétel közé tartozik Bonfini (például I., 3^v), Iovius (XI., 294^v), Jakobinus János (XXXIII., 796.).

¹³ A kiadások utolsó áttekintése: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700*; composuit Kulcsár Péter; Balassi K. – Oszk 2003, 569–572.

¹⁴ Kivétel például szövegkiadás terén Brodarics *Verissima descriptio*...-ja Kulcsár Pétertől, monográfia tekintetében pedig a legfontosabb Bartoniek Emmának a 2. jegyzetben említett, egészében mind a mai napig felül nem múlt anyaga.

Az első a tervezett magyar történetének bevezetője.¹⁵ Isthvánffy a *Historiae* I–III. könyvében lényegében Bonfini *decasai* vonatkozó részét dolgozza fel,¹⁶ műve kezdő mondatait azonban nem vehette tőle. Az itáliai humanistának ugyanis megadatott látni és megörökíteni a királyi hatalom ragyogását a reneszánsz Budán, Mátyás hadaiét a bécsújhelyi szemlén – és megsejteni e világ hanyatlását, mielőtt végleg abba hagyta magyar történetének írását. Isthvánffy éveket tölt Itáliában, utazik Gráctól Czeszochowáig, Béctől Gyulafehérvárig, Tírgovistétől Prágáig, egyszer pedig még Budára is eljut (a pasával tárgyalni). A hosszú háborúból visszatekintve örökíti meg világa: a magyar nemzet, a királyság, a királyi hatalom és a katolikus religió gyorsuló pusztulását.

Verancsics azonban még (Bonfinihez képest: már) Corvin János halálának évében született, az ő jelenének így része a három gyászos augusztus 29 (Nándorfehérvár, Mohács, Buda). Történeti művének bevezetőjében ezért a magyar királyság hanyatlásáról értekezik, ezzel tehát mint a lehetett Isthvánffy számára. Első mondata Tacitus *Annales*-ét idéző szavakkal annak kezdetét adja meg (az időhatározó helyett az olvasó valószínűleg úgyis okhatározót ért): *ab excessu divi Matthiae Corvini regis longe praestantissimi*. A másodikkal megmagyarázza (*Mox enim illo rebus humanis exempto...*), hogy a király halálával a főemberek (*optimates*) mintha külső ellenséget tiportak volna le és visszaszerezvén otthon elvesztett szabadságukat (mindegyiküké a fejedelemre szállt át) minden igyekezetükkel azon voltak, ilyen uralom alá többé ne igáztassanak. Kezdetben néhány hatalmasabb hagyta abba az engedelmességet, ezt követte a törvénytisztelet megvetése s a *disciplina militaris* elhagyása. Miután ezzel megvetették a királyság pusztulásának alapjait, jött a polgári társadalom és egyetértés (*civilis societas atque concordia*) meggyalázása, végül felizzott a pártoskodás, ehhez pedig szükségképpen erőt kellett alkalmazni. A magánszabadság hiábavaló reménye és a szabadosság iránti borzasztó vágy között cselekedeteik közveszélyesek voltak. Nem olyan királyt kerestek, amelyet kellett volna, hanem olyat, amelyik akarata szerint való, s ebben Beatrix is segítségükre volt. A legnagyobbak, de az összes többi rend is tétlenségbe, fényűzésbe, a gyönyörökbe süllyedtek (*in otium, in luxum, in voluptates*), végül, amit pedig elsőben kellett volna kerülni, kötelességük ellen is vétettek önzésükkel (*in leges quoque religionis pertinacia studiorum suorum peccavere*). Megvetvén ugyanis esküjüket, amivel magukat János herceg királlyá választására kötelezték, a fegyelemnek a legjobb és hazai királyok által nyakukba tett igáját kivetik. Minél nagyobb szükségük lett volna az erős uralomra, *...tanto gravio rem ruinam et sibi et posteris sub infirmis et imbecilibus principibus pepererunt* fejezi be

¹⁵ Szalay, 3–8.

¹⁶ Lásd hozzá Nagy Gábor: „Bonfini tizedei Isthvánffy Miklós *Historiae*-jében”; *Irodalomtudomány* 2001/1–2, 57–69.

gondolatmenetét Verancsics.

Az egységes állam halványnak is alig mondható reményét megcsillantó váradi egyezmény évében született Istvánffy a század végén,¹⁷ a hosszú háborúban az állam Mátyás halála utáni hanyatlásának menete kevésbé érdekli már. Három összetett mondatba zsúfolja ugyanis bele keresztény államiságunkat, a nagy király halálát, az ország viselkedését és II. Ulászló trónra léptét – ám ezekben Verancsics bevezetőjének alkotóelemei többnyire megtalálhatók. Ez önmagában nem meglepő, hiszen a Mátyás-központúság része lett történetírásunknak, az elrendezés azonban és a kifejezésmód az átvételre mutat.

Első mondatában a királyság pusztulásához nem időhatározó társul, mint Verancsicsnál, hanem ok (*enormi rerum omnium negligentia ac deinde cruentis intestinarum factionum dissidiis diversarumque partium studio*), a második mondat azonban nála is magyarázó: *nam, quum Matthias clarissimus fortissimusque rex pacatum regnum reliquisset...*, ráadásul az okok Mátyás halála utánról valók, s így megvan az idő meghatározása is, mint Verancsicsnál (*ab excessu Matthiae*). Az annak szövegében a főemberek Mátyás halála utáni viselkedéséről olvasható hasonlat (*perinde ac hoste quodam profligato et finibus extracto*) elemei Istvánffynál tényeket felidéző alárendelésé átalakítva a királyra vonatkoztatottan kerülnek elő: *rex hostes vi atque armis domuisset, Polonos et Bohemos procul finibus submovisset*. Istvánffy pannon előkelői és nemesei is télenek és restek (*omnia per otium et ignaviam transmittere*), igyekezetük csak saját hasznukra irányul (*suīs commodis atque avaritiae studere*). Ami nála a hanyatlás egyik kísérőjelensége (*labente militaris disciplinae cura*), annak tartalmi és grammatikai előképe az elsőként engedetlenkedni kezdő hatalmasok viselkedésének Verancsicsnál olvasható következménye (*deinde militaris disciplina intermissa*). Végül Istvánffy is már itt, a műve elején közli, hogy János herceg mellőzésével és Beatrix (meg Szapolyai) támogatásával lett király Ulászlóból, noha egyébként Mátyás fiának legyőzését csak a II. könyvben ismerteti.

A *Historiae* kezdetében felidéződik tehát Verancsics tervezett művének bevezetője, ám jóval egyszerűbb feladat azoknak a mondatoknak az egybevetése, amelyek Fráter György származásáról szólnak.¹⁸ Ismert, hogy a barát élete korai szakaszáról az utókor lényegében csak azt tudja, amit az akkor már váradi püspök (továbbá kincstartó, helytartó stb.) 1545. február 28-án kelt levelében¹⁹ önmagáról közölt, a

¹⁷ A *Historiae* bevezető sorai feletti dátum (1600. november 30.) szintén saját kezű.

¹⁸ A Fráter György-életrajzot is Szalay adta ki (Antonius Wrancius de Georgii Utissenii, Fratris appellati, vita et rebus commentarius; in MHH-S II. 16–34); illetve a *Historiae*ből a XII. könyv vonatkozó része (324^v–325^r).

¹⁹ Többet közölték, alább Szalay kiadásában (MHH-S IX., 183–185.) használok, a

missilis címzettje pedig éppen Verancsics, akkor váradi prépost.

Fráter György életének megőrkítésével eltérő célja volt a két történetírónak. Verancsics a horatiusi *aut delectare, aut prodesse* mentén haladva és Tacitus Agricoláját meg Nepos Atticusát példaként említve a feledéstől és a méltánytalan megítéléstől akarja megóvni a barátot és cselekedeteit.²⁰ Istvánffy *Historiae*jának egyik motívuma az, hogy mily hatalmas a *fortuna* szerepe az emberi dolgokban.²¹ Fráter György származásáról és hatalomra kerüléséről is azért emlékezik meg külön, *ut ludentis in rebus humanis fortunae vicissitudinem contemplari possimus*.²²

Említett levelében Fráter György a történetírásba kezdett²³ Verancsicsnak így ír származásáról: *Ex nobili et antiqua stirpe dominorum Croatiae sum oriundus, patria mihi est Kamychaz insigni arce celebris. Patrem habui Gregorium Wthysenith, matrem vero Annam, ex veteri et nobili prosapia Marthynusevitorum natam*. Verancsics hol átalakítja a szerkezeteket (*Nobile utriusque parentis et juxta vetus genus...*) és megváltoztatja a kifejezéseket is (*Natus est Georgius Utissenius...*), hol szó szerint vesz át (*insigni arce celebris*). Istvánffy szövege szóhasználatával és grammatikájával is az eredetire emlékeztet, de rövidítve: *Is igitur in mediterranea Dalmatiae parte Camissacii honestis ac nobilibus parentibus ortus...*

A barát szolgálatainak kezdetéről annyit közöl, hogy nyolc éves korában elhagyva hazáját János herceg hatalmas udvarába vezetettet be, aki őt Hunyad várába küldte,²⁴ *...ubi tredecim annos non sine magna curialium miseria versatus sum...* Történetíróink azonban a levélen kívül más forrást is használhattak. Verancsics ugyanis, akinek hosszú éveken át volt alkalma értesüléseit magától Fráter Györgytől szerezni, úgy tudja (vagy utólag így véli természetesnek?), hogy a

továbbiakban Fráter.

²⁰ MHH-S II., 16–18.

²¹ Például Basilides Jakab mozgalmáról: *Eius belli initia et causas finemque componere enitar, ut vel hinc cuivis multiples rerum humanarum casus et fortunae in his pro libidine ludentis varietatem intueri liceat*. (XX. könyv, 592^r.) A fortunát vagy adja Isten – másként hívők szerint a fatum, noha ez a kétségtelen hitű Istvánffynál is dönt az emberi igyekezet kimeneteléről –, vagy nem, ha adja, vagy veszni hagyjuk tunyaságunkkal (otium), vagy nem. A tőle is függő változások megfigyeléséhez kellő érzékenységet adhatott Istvánffynak annak tudata is, hogy nem minden török elől menekülő egregiusból lesz bő egy nemzedék elteltével *propalatinus* majd *ianitorum* magister.

²² XII. könyv, 324^v–325^r

²³ Öröme volt a barátnak Verancsics egy levele, részben, *quod nomen meum in historiis, quas texere coepit, illustrare conetur*. Fráter, 183.

²⁴ *Octo igitur annos natus cum essem, relicta patria in amplissimam curiam illustrissimi Joannis Corvini ducis deductus sum, ab eoque in Transsylvaniam in arcem suam Hunyad missa...* Fráter, 183.

gyermek *amicorum officio* került nyolc évesen János herceg udvarába. Istvánffy szövegében az apa az, aki a gyermeket János hercegnek ajánlja, a szóhasználatból pedig előbb csak érződik, hogy a levél a forrása, majd a szerző maga is utal rá: „*cum adhuc admodum puer esset, a patre Gregorio Utissenito Iohanni Corvino, Matthiae regis filio commendatus atque ab illo in Transsilvaniam ad arcem suam Huniadianam missus fuit ibique per plures annos in multis magnisque rerum angustiis, ut ipse ingenue fatebatur, aetatem agitavit*” A Verancsicsétől eltérő közlésének akár édesapja, Istvánffy Pál is lehetett a forrása.²⁵ Nyilvánvaló tehát (a folytatás is megerősíti), hogy Istvánffy előtt nem Verancsics töredéke, hanem Fráter Györgynek Verancsicshoz írt magánlevele volt a *Historiae* e részének megírásakor.²⁶

A vizsgálódás harmadik elemül a *De situ Transsilvaniae...* könnyen adódik. Ez kritikai kiadásban is rendelkezésre áll, valamilyen leírás pedig várható Istvánffytól is, hiszen az Erdélyben történetekre mind a 34 könyvben figyel.²⁷ A *Historiae*ben azonban Erdély kapcsán a humanista történetírás e jellemzőjével nem találkozni.²⁸ Istvánffy egyszer, a XIII. könyvben s akkor is három mondattal mutatja be a régiót. E háromból az elsőt nem köthetni Verancsicshoz, mert a szászok eredetéről ő nem írta, hogy Nagy Károly telepítette be őket, de a másodikat sem érdemes, az ugyanis a maga korában közismert állításokat tartalmaz az oláhok és a székelyek nyelvéről. A harmadikról viszont (*Terra equis generosis, auri, argenti venis divitibus, salis lapidei, argenti vivi, aeris, ferrei, plumbi fodinis incluta et vini, frumenti aliarumque rerum necessariarum feracissima*) – mégha 1598-ból való személyes élményen is alapulhatna²⁹ – azt gondolom, két okból is, hogy megírásához Verancsics mondatai szolgáltak forrásul. Az egyik ok a

²⁵ A *Historiae* XVI. könyvében Istvánffy a nyírbátori egyezményhez vezető tárgyalások kapcsán felidézi azokban apja szerepét, például: ...*Salmensis ex castris et obsidione Murani Paulum Istvanffium, regium consiliarium, industrium experientemque virum iussu Ferdinandi ad Georgium misit, ut locum deligeret, ad quem ad tractanda tanti momenti negocia conveniretur.* (452^v)

²⁶ Istvánffy alaposan felhasználja forrását. Fráter ugyanis kitér testvérének, Jakabnak Nándorfehérvár 1521. évi védelmében a Köles (Nebojsza)-bástyánál tanúsított hősiességére is – a *Historiae* VII. könyvében az ostrom elbeszélésekor a levélnek azok a mondatai is felidéződnek.

²⁷ Annál feltűnőbb, hogy a XXXV–XXXVIII. könyv epitoméiben említés sem történik a fejedelemségről, pedig 1608 eleje és 1613 tavasza (terminus post quem az első illetve az utolsó epitomé megírásához) között ott tényleg egy peripeteia tanulmányozható.

²⁸ Mivel döntően a magyarországi harcokat idézi fel, tájat azokhoz kapcsolódóan ír le. Amikor például 1490-ben Miksa közelített Fehérvárhoz, olvasható a város alapos, talán hadászati szempontú bemutatása (I. könyv, 16^{r-v}).

²⁹ Abban az évben áprilistól augusztusig Rudolf egyik legátusaként igazgatta a tartományt.

szövegekörnyezet azonossága. Amiként ugyanis Verancsics Erdély-leírása Szulejmán 1538. évi moldovai expedíciójának feldolgozásakor (*Expeditionis Solymani libri duo*), annak harmadik könyveként készült el, s tartalmazta Moldováét meg Havaselvéét is, Istvánffy is e hadjárat elbeszélésébe szűrja be a Moldovát, Valachiát és Erdélyt ismertető pár mondatát. A másik ok a szövegek hasonlósága. Istvánffy az igen termékeny földről (*terra feracissima*) szólva a lovakban, aranyban és ezüstben, a sóban, a higanyban, a rézben, a vasban, az ólomban, továbbá a borban és a gabonában, egyáltalán, minden szükséges dologban való gazdagságot zsúfolja egyetlen mondatba. Íme néhány részlet Verancsictól: *Terra alioqui ubique cunctis satis aptissima...* (123); *...frugum vini que ferax est...* (124); *Aurum et argentum omni fere ex monte egeritur, aqua currens nulla est, in qua non eluatur, totamque Transsylvaniam supra salem sitam esse ausim affirmare...* (126) *Ferrum etiam ac plumbum parit...* (127). Föld, gyümölcs, bor, termékenység, arany, ezüst, só, vas, ólom, a mű jellegéből adódóan nem egyetlen mondatban, hanem egymás után rendezve.

A három felidézett szöveget önkényesen választottam ki, utólag azonban éppen azt példázzák számomra, mennyire sokrétű vizsgálat szükséges a két szerző írásainak egybevetésekor. Az első alkalommal ugyanis tartalmi, grammatikai, szerkesztésbeli metszéspontokat találni; a második éppen azt mutatja, hogy Istvánffy nem is használta Verancsics vonatkozó művét a barát származásának felidezéséhez, levelezéséhez viszont hozzáfért; a harmadik eset pedig szerkesztésével, szövésválasztásaival arra példa, miként tömörít egyetlen mondatba az eredetiben több oldalon eloszló közléseket. *Sed ne exiguum opus in magnum caput excrescat,*³⁰ mondaná Verancsics – a dolgot most ennyiben hagyom.

³⁰ Eperjessy, 182.

A TÁRSADALMI NEM (GENDER) KOMPONENSEI ÉS NYELVI VETÜLETEI

KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA

Behnke és Meuser (1999) szerint a társadalmi nem (gender) fogalmát több, de legalább három szempontból érdemes megközelítenünk. Beszélhetünk például a társadalmi nemről mint a kutatás, az elemzés tárgyáról, s ebben az esetben nyilvánvalóan *analitikus kategóriaként* kezeljük. Ekkor a gender nemcsak mint a társadalmat strukturáló (adott esetben megosztó) szociális kategória van jelen a kutatásban, hanem mint módszertani elem is. A gender mint kutatás-módszertani fókuszpont segítségével arra is kereshetjük a választ, hogy milyen komponensekből tevődik össze a gender mint szociális kategória, azaz annak a kérdésnek járunk utána, hogyan strukturálódik és hogyan konstituálódik a gender fogalma egy adott gyakorlat- ill. beszélőközösségben. A vizsgálat további szempontja lehet annak föltárása, hogyan hat az adott gyakorlat- ill. beszélőközösségben létrejött gender-fogalom és gender-konstrukció a közösség mindennapi életének szerveződésére.

A gender konstruálásában a nyelv két szempontból is meghatározó: egyrészt a nyelv a gender kifejezésére szolgáló nyelvi eszközöket teremti meg, másrészt a gender a gyakorlat- ill. a beszélőközösség tagjainak aktív nyelvgyakorlatában jön létre. Ebben a koncepcióban a társadalmi nemet elsősorban és elsődlegesen *társadalmilag konstruált kategóriaként* kezeljük. E felfogás abból indul ki, hogy a társadalmi nem annak a társadalmi berendezkedésnek és formának a hozadéka, amelyben a beszélő- ill. a gyakorlatközösség tagjai mindennapi tevékenységüket végzik. Ugyanakkor számos kutatás rámutat arra is, hogy a társadalmi hatást a gender megkonstruálásának folyamatában a lehető legtágabban szükséges értelmeznünk, mert például a társadalmi szocializáció hatását keresztezhetik, fölülríthatják azok az individualizációs folyamatok, amelyek a gender egyéni jellemzőinek megkonstruálását irányítják. Ebben az értelmezési keretben is nagy szerep jut a nyelvhasználatnak, méghozzá az előbbi szociális meghatározottsághoz hasonlóan két szempontból is: egyrészt azért, mert a külső irányítás alatt álló és kontrollfunkciót is gyakorló intézményesített szocializáció a nyelv segítségével fogalmazza elvárásait, normáit és konvencióit; másrészt azért, mert a nyelv által, a nyelvhasználat útján az individuuum, a szubjektum is reprezentálja saját gender-pozícióit.

A gender fogalmát strukturális nézőpontból a *társadalmi kategóriákat létrehozó kategóriaként* is értelmezhetjük. Ez azt jelenti, hogy a társadalom tagjai nemcsak saját gender-pozícióikat reprezentálják, hanem beszélgetőtársaikat is gender-sémák mentén kategorizálják. A genderről alkotott előzetes elképzeléseink, elvárásaink, a genderről az individuális és a szociális fejlődés során kialakult

(kialakított) „tudásunk” alapján és a konkrét szituációban lezajlott gender-reprezentációs gyakorlatot interpretálva vonunk le következtetéseket mások gender-identitására vonatkozóan. A gender-sémák és gender-reprezentációk mentén is jellemezzük beszélgetőtársainkat a hétköznapi diskurzusgyakorlatok legkülönbözőbb szinterein. A nyelv szerepe tehát abban is meghatározó, hogy a genderről, mint társadalmi struktúrákat létrehozó és működtető kategóriáról hogyan gondolkodunk.

Jelen írás célja annak bemutatása, hogy a fenti hármastagoltságú szempontrendszer alapján milyen komponensekből épül fel a gender fogalma, s az egyes gender-komponensekre hogyan és milyen mértékben hat a saussure-i értelemben vett *langue* (a nyelvi rendszer) és *parole* (a beszédtevékenység). A társadalmi nem dietzeni értelmezésében a gender legalább három dimenzióban hat: szociális, kulturális és szimbolikus összetevők fejtik ki hatásukat, s együttesen, vagy külön-külön is gender-konstruáló erővel lépnek fel. Dietzen (1993) modelljében a *szociális* jelzővel ellátott *dimenzió* arra utal, hogy az individuum csak bizonyos fokig élvez szabadságot abban a tekintetben, hogy egy adott interakcióban, egy adott szituációban hogyan reprezentálja gender-identitását, hiszen a nemi szerepekkel kapcsolatos elvárások, konvenciók gúzsba kötik a gender „színpadra vitelének” lehetőségeit.

A társadalmi nemi szerepek kialakulását, megszilárdulását vagy megváltozását befolyásolják például a nemekről (térben és időben) kialakult, uralkodó felfogások, a hagyományok, a nevelési ideálok, a világszemlélet, a normák és a konvenciók rendszere és általában a nemekről folytatott társadalmi diskurzus módja, tartalma. Ezeket az összetevőket sorolja Dietzen a társadalmi nem *kulturális dimenzió*jához. A társadalmi nem koncepciójának harmadik összetevője Dietzennél a szimbolikusság. A *szimbolikus* dimenzió azt jelenti, hogy a társadalmi, szocio-kulturális hatásmechanizmusok szimbolikus jelentéstartalmakban reprodukálják a nemek között fennálló különbségeket. A dietzeni modellben is elsődleges szerep jut a nyelvnek és a nyelvhasználatnak, Dietzen a nyelv szerepét a legmeghatározóbbnak mégis a sztereotípiák és a nemi szerepekhez társítható szimbólumok létrehozásában, jelentéstartalommal való felruházásában, annak átörökítésében és újratermelésében látja.

1. A társadalmi nem szociális (társadalmi) komponense

A gender társadalmi (szociális) komponense azt foglalja magába, hogy a társadalmi nemi szerepekhez normatív értékű szerepkészletek és státuszpozíciók társulnak, melyek minden interakcióban, beszédaktusban és diskurzusformában a nyelvhasználaton keresztül is reprezentálódnak. Dietzen (1993: 12) „*nemileg strukturált kapcsolatok rendszerének*” nevezi azt a szociális kapcsolathálót, amelyben a beszélők nemi szempontból is kifejezik identitásukat, egyrészt szex-markerek, másrészt gender-markerek segítségével.

A szexus-alapú és a gender-alapú nyelvi markerek egymástól való megkülönböztetése a biológiai nem és a szociális nem (társadalmi nem) megkülönböztetésén alapszik. Az angolban a „sex” és a „gender” szavak használatával lexikális és fogalmi szinten is meg tudjuk különböztetni egymástól a kettőt, azért, hogy hangsúlyozzuk: a nemi szerepkészlet nem biológiai eredetű, hanem historikusan, kulturálisan és szociálisan konstruált (Dietzen 1993). A „gender” terminus a szociális, kulturális és historikus beágyazottságot hivatott kifejezni. A „sex, sexus” (szexus) fogalma a férfiak és nők közötti fiziológiai-biológiai különbségre korlátozandó. Lorber (2001: 196) ehhez azt is hozzáteszi, hogy a két fogalom egymástól való elválasztásakor nem feledkezhetünk meg arról a társadalmi konvencióról, és egyben magát a gender fogalmának strukturálódását is befolyásolni képes összefüggésről, hogy az egyénekhez hozzárendelt státusok és pozíciók meghatározásakor a szexus mégiscsak „durva és hozzávetőleges fogódzókat” ad, annak ellenére, hogy a szexus kategóriájából nyilvánvalóan nem következnek a konvencionális gender-szerepek. A „sex” fogalma tehát biológiai meghatározottságú szerepekre reflektál, a „gender” fogalma pedig a társadalmilag konstruált nemi szerepekre. A „gender” terminus lényege, hogy azt konnotálja: a nemi különbözőség mesterségesen létrehozott differenciákon alapszik, melyek részben kulturális és társadalmi meghatározottságúak, azaz az egyénre kívülről hatnak. A gender (társadalmi nem) fogalma tehát egyrészt azt foglalja magába, amilyenek és ahogyan a nemi szerepek prezentálása alapján a társadalom tagjai egymást kategorizálják, másrészt pedig az egyén saját identitásának pozicionálási formáit és gyakorlatát jelenti, s arra utal, hogy egyéni eszközök kiválasztása individuális meghatározottságú ugyan, de választást befolyásolják a szocializáció során elsajátított nemi-szerepkészlet nyelvi és nem nyelvi mintázatai (Hagemann-White 1993).

Cselekedeteinkkel és beszédcselekvéseinkben prezentáljuk és reprezentáljuk nemi szerepeinket. Ezzel kapcsolatosan Hagemann-White (1993) úgy véli, hogy kutatási feladatunk nem annak meghatározása, hogyan konstruálja meg a társadalom a kollektív cselekedetek és intézményesített beszédaktusok rendszerében a gender-identitásokat, és hogyan jelöli ki ennek alapján az egyes gender-sémákat, hanem azt, hogyan konstruálja meg az egyén a saját gender-identitását individuális cselekedetein ill. egyéni beszédcselekvésein keresztül, alkalmazkodva vagy elutasítva az egyes gender-sémákat.

Az egyéni és a társadalmi összefonódásának vagy elhatárolódásának mintázataiban fontos szerep jut West és Zimmermann (1992) megállapításának: a nemileg differenciált cselekvési sémák a nyelvhasználatot is befolyásolják, de ennél is fontosabb, hogy cselekedeteink és beszédcselekvésünk által jelöljük ki és erősítjük meg beszédp partnereink felé gender-identitásunkat. Hagemann-White (1993) úgy véli, hogy „a két nem szimbolikus rendszerének” foglyai vagyunk, s ez behatárolja mozgásterünket, kommunikációnk mikéntjét, ugyanakkor a

szimbolikusan kettéosztott világképnek nemcsak passzív elszenvedői, hanem aktív létrehozói is vagyunk azáltal, hogy beszédünkben reflektálunk nemi identitásunkra.

A gender társadalmi komponense a nyelvhasználatban megnyilvánul például a megszólításokban és a névviselési szokásokban. A magyar nyelvben igen sok példa illusztrálhatja a megszólítási formulákban tükröződő nemi hierarchiát, elsődlegesen azáltal, hogy a női tisztség és a nők által betöltött rang, pozíció függelék formájában jelenik: tolmácsnő, házelnök asszony, alelnök asszony. A nőket gyakran csak a vezetéknev+né formulával szólítják meg, terjedőben van a vezetéknev+né+asszony megszólítási forma is. A nő társadalmi pozícióját kétszeresen is jelöli a papné asszony, a doktorné asszony megszólítás is.

2. A társadalmi nem kulturális és szimbolikus komponense

Egyes megközelítések (pl. Alfermann 1996) szerint a gender-konstrukció legfontosabb eleme a fentiekben bemutatott társadalmi komponens, míg mások szerint (pl. Goffman 2001) a kulturális-szimbolikus összetevőknek kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Nyilvánvaló, hogy a gender-komponensek egymással interakcióba lépnek, egymással összefüggésben állnak, egymásra hatnak és ellen hatnak.

A gender kulturális összetevőjével Lorber (2001) és Hagemann-White (1993, 1994) is foglalkoztak. Szerintük a társadalmi nem kulturális komponense azt jelenti, hogy az interakciókban, diskurzusokban reprezentált szex-markerek és gender-markerek „színpadra állítása”, a goffmanni felfogásban inszenálása kulturális konceptumokat alkotó rituálékhoz kötött. A gender verbális és nonverbális kifejezőeszközei tehát a beszélőközösség, a gyakorlatközösség kommunikációját is meghatározó rituálék függvényében értelmezhető jelek. A ritualizáltság egyben szabályozottságot is jelent, amely egyes esetekben, például az intézményi kommunikációban erős szabályozottságot jelent (pl. szabályokhoz kötött például a hallgatás és az elhallgattatás pragmatikája, a szóhoz jutás és a beszélőváltások meghatározottsága). Más esetekben, például informális beszélgetésekben a szabályozottság kevésbé erősen érvényesül (pl. jobban megengedett a mások szavába vágás, az együtt-beszélés, azaz gyakoribbak a párhuzamos szekvenciák). A beszélgetés kulturális-rituális szerveződése meghatározó módon függ a gender szociális (társadalmi) komponensétől, azaz a társadalmilag meghatározott nemi szerepektől és a társadalmilag legitimált nemi hierarchiától, a hatalmi pozícióktól.

A beszélgetések a nem, a gender mentén is szerveződnek: a beszélőpartner verbálisan és/vagy non-verbálisan közvetíti gender-identitását, a beszélgetőtársak észlelik és értelmezik ezt. Feltételezhető tehát, hogy az emberi kommunikáció modellje kiegészíthető egy gender-dimenzióval, amely az információ-feldolgozó kommunikációs modellel analóg módon működik: a beszélőpartner nyelvi viselkedésének interpretálásakor összehasonlíthatjuk a korábbi tapasztalatokat

egyfelől a saját gender-tudásunkkal, másfelől a „*tipikus és/vagy sztereotipikus férfi*” valamint a „*tipikus és/vagy sztereotipikus nő*” képével. Az összevetés eredményeképpen a beszédpartnert kategorizáljuk, azaz a kapott nyelvi és nem nyelvi szignálokat interpretálva a társalgásban résztvevőket elhelyezzük a „*férfiasság*” és a „*nőiesség*” mintázataiban. A kategorizálás eredménye befolyásolja azt, hogy milyen intenzitással pozicionáljuk a beszédpartner felé saját gender-identitásunkat, azaz azt, hogy az adott szituációban milyen erősségű gender-markerekkel reagálunk a beszédpartner gender-pozicionálására. Ezt a folyamatot nevezi Goffman (2001) a „*nemek színjátékának*”

A társadalmi nem szimbolikus komponense interakciók mintázataiban is kirajzolódó nemi hierarchia, valamint a férfi és nő közötti különbségek hangsúlyozására is szolgál, mivel a társadalom egyik alapvető tagoldási mintázata és koncepciója e különbözőség fenntartásán és megerősítésén alapszik. Az interakció, a nyelv és a nyelvhasználat jelentőségét abban is láthatjuk véli Hagemann-White (1994) –, hogy a gender kérdése nyelvi meghatározottságából kiszakítva, ill. társadalmi, szocio-kulturális beágyazottságától függetlenül egyáltalán nem vizsgálható, mert a nyelvi dimenzió egészen odáig terjed, hogy a nem konstrukciója (legyen az biológiai vagy társadalmi) a társas beszédcselekvésekben interaktív-kulturálisan konstruálódik meg. Persze a jelentések ilyen formán végbemenő kitágítása nem azt jelenti, a társadalmi nem koncepciója leszűkíthető lenne a nyelvi rendszer (*langue*) és a nyelvhasználat (*parole*) tartományára, s a társadalmi nem fogalma mögött mindössze egy nyelvi konstrukciót feltételeznénk.

A gender kulturális-szimbolikus komponensével a nyelvi gyakorlatban az is összefüggésbe hozható, hogy a nemek közötti különbségeket a beszélők a maszkulinitás és a feminitás kontinuumában helyezik el, s ennek alapján a beszélőközösség vagy a gyakorlatközösség tagjai hogyan értelmezik a maszkulinitás és a feminitás attribútumait, határait. A feminitás és a maszkulinitás fogalmának értelmezése kulturálisan variálódhat, de egymástól távol eső kultúrákban is mutathat egyezőségeket.

A társadalmi nem szimbolikus és kulturális komponense különösen erősen jut kifejeződésre a bibliai történetekben, mesékben, mondákban és irodalmi szövegekben megfogalmazott női és férfi szerepekben, amelyeket a szövegek retorikai eszközei (pl. ismétlődés, nyomatékosító kifejezések) tudatosítanak a befogadóban. Szimbolikus értelmű gender-pozicionálásnak minősíthető, hogy a népmesékben és a mondákban a női szereplők „*uramnak*” szólítják jövendőbelijüket, férjüket. Ezzel a megszólítási formával a férfi nő felett gyakorolt hatalma legitimálódik. Hasonló szimbolikus értelemmel bír, hogy a mesék, mondák világában nem tolerálják a nők férfi gender-markerekkel való felruházását. Például a „*Béla király és a Bankó lánya*” című ismert magyar mondában Bankó lánya férfiruhában jelent meg, férfiasan vívott, legényesen járt, férfihoz illően beszélt,

mégis: tekintete szép lány pillantása volt, ami, mint non-verbális gender-marker, elárulta. Egy másik mondában Sarolta asszonyt jellemzik férfi gender-markerekkel: kemény természetű volt, kezében tartotta urát és az országot, a férfitársaságot az asztal alá itta, a lovat úgy ülte meg, mint egy férfit, és haragjában úgy megütött egy férfit, hogy eltört az állkapocscsontja. (A jellemzést az a megjegyzés követi, hogy bizony illőbb lenne, ha a fejedelemasszony szép keze inkább az orsóval vesződne.) A mesék és mondák világa a halk szavú, a kedves szavú, a barátságosan szóló, a keveset szóló és a kedves mosolyú lány képét erősíti meg. A magyar népmesék szimbolikus értelmet hordozó, de ugyanakkor női gender-markerként is funkcionáló kommunikációs eszközei a sírás és a beszéd megtagadása, az önként vállalt hallgatás. A nő megszólalását gyakorta készíti elő a „*Miért sírsz?*” kérdés, amire a ritualizált válasz úgy kezdődik, hogy „*Ó hát hogyné sírnék...*” Ez általában egy hosszabb, panaszkodó női megszólalást vezet be. A szégyen is tipikus női-gender markerként kulturalizálódott: „*Jaj, édes Jánosom, ég az orcám mindkét felől!*” – olvashatjuk Benedek Elek egyik gyűjtésében.

3. A társadalmi nem individuális és szocializációs komponense

Már az előzőekben is tárgyalt gender-komponensek (társadalmi, kulturális, szimbolikus) esetében is több utalás történt az individuumra, a gender-identitással is rendelkező egyénre. Egyes szerzők (pl. Chodorow 2000) a társadalmi nem individuális komponensének értelmezésekor az ún. pszichológiai nem fogalmával operálnak, s alatta általában a nemi önazonosság fokát és mértékét, valamint a nemi igazodás fokát és mértékét értik. A nemi igazodás foka és mértéke azt jelöli, mennyire fogadja el, és milyen mértékben alkalmazkodik az egyén a társadalmi neméhez társuló attitűdökhöz és viselkedési formákhoz, például a férfias és a nőies beszédmód diskurzusjelölő markereihez. Bár nincs kizárólag olyan nyelvhasználati elem, amely kizárólagosan köthető valamely társadalmi nemhez, mégis az egyes diskurzus-markereket nemekhez köthetően preferáljuk. Más kérdés, hogy a társadalmi berendezkedés a specifikus különbségeket preferálná, s a sztereotipikus gondolkodásmód előtérbe is helyezi a különbségek felnagyítását.

Bem (1981) nemi sémákról szóló elméletében azt hangsúlyozza, hogy a gender társadalmi és kulturális komponensei milyen erősen tudják befolyásolni a gender individuális összetevőjét: a társadalom és a bennünket körülvevő kulturális tér azáltal, hogy megtanít bennünket arra, hogy gender-identitásunknak megfelelően milyen nyelvi és nem nyelvi gender-markereket használjunk, tudatosulnak a nemek közti különbségek, s a tudatosság eredményeként „a különbség szemüvegén át” értelmezzük a különböző gender-pozíciókat. Bem szerint a különbség-centrikus nézőponttal magyarázható, hogy a legtöbb kultúra éppen a férfiak és a nők közötti különbséget „színezi ki”, és rendeli más típusú különbségek fölé, s nevezi ki társadalomszervező, rendszerszervező elvvé. Bem ennek bizonyítékaul nemi szereplistákat teszteltetett egyetemistákkal: a

megkérdezetteknek pontszámokkal ellátva kellett a „nőiesség” és a „férfiasság” skáláján tulajdonságokat elhelyezniük, majd magukra is vonatkoztatniuk, s az összesített pontszámok középértéke alapján a válaszadókat végeredményben meghatározták az amerikai társadalomban érvényes maszkulin és a feminin attribútumokat.

Más empirikus munkák (pl. Eisenmann 1997) a gender individuális és szocializációs komponensét együttesen vizsgálták, s a szülő és a gyermek neme közötti azonosságot ill. ellentétességet vették alapul. Figyelembe véve, hogy mikor melyik hat erősebben, esetenként a gyermek nemét tartják meghatározóbbnak, máskor pedig a szociális-modellkövető nemi szerep-elsajátítás elméletét látják igazolhatónak: a gyermek az azonos nemű szülő szokásait és beszédstílusát utánozza. A szülő neme sem mellékes tényező: amerikai vizsgálatokban kimutatták például, hogy az anyák a lányokkal hosszabb beszélgetéseket folytatnak, lányaikat gondolataik és érzelmeik kifejezésére erőteljesebben ösztönzik, s a lánygyermekkel folytatott interakcióban maguk is többet tematizálják az események érzelmi oldalát, mint a fiúgyermekkel. Német vizsgálatok azt mutatták, hogy a folyamat alakulásában a gyermek neme bizonyult dominánsnak: mind az apák, mind az anyák a lányokkal szemben gyakrabban alkalmazták az elaboratív, azaz a kifejtő-magyarázó beszédstílust az egyes nevelési szituációkban, s mindkét szülő a fiúkat verbálisan is többet büntette, mint a lányokat (Klann-Delius 1980). A szociális szerepkövetés modelljében elhelyezve a nemekre jellemző nyelvi gyakorlat úgy alakul ki, hogy a fiúgyermek az apai modellt követi: vagyis, ha az apára az autokratikus hanghordozás, kategorikus imperatívuszok használata a jellemző, akkor a fiúgyermek ezeket sajátítja el és használja gyakrabban, például a játszótársaival folytatott kommunikáció során is. A lánygyermek az anyai modellt követve tanulja meg például, hogy a kéréseit indirekt formában, például kérdő mondat formájában, burkoltan fogalmazza meg. Empirikus adatok szerint a hat éves gyermekek tisztában vannak azzal, hogy anyjuk és apjuk másfajta beszédmódot alkalmaznak bizonyos szituációkban, az apai-anyai beszédminta meghatározó lehet a gyermeki beszédjellemzők kialakulásában, nemi tekintetben is. Egyes amerikai vizsgálatok azonban arra is rámutattak, hogy végső soron ebben a folyamatban a szülők és a gyermek neme lép interakcióba egymással: a szülők már az 1-2 éves gyermekkel is másként kommunikálnak aszerint, hogy fiú vagy lány-e. Az anyák a lányaikkal szemben például több kérést és felszólítást fogalmaznak meg kérdés formájában, míg a fiaikkal szemben imperatívuszokat alkalmaztak a hasonló kommunikatív helyzetekben.

A szülői mintakövetésen kívül szólni kell az intézményesített nevelés nemileg differenciáló voltáról is. A nemi szocializáció kiterjed a nemileg specifikus nevelés/neveltetés nyelvi-nyelvhasználati oldalára is. A lányokat a legtöbb kultúrkörben szép beszédre, pontos kifejezésre nevelik, azaz elsajátíttatják

vele, hogy ne vágjon más szavába, ne beszéljen csúnyán. Mindezek a későbbi női nemi szerepek nyelvi vonatkozásaiként fognak kumulálódni.

A nyelvi szocializáció során a szülők és a nevelők maguk is hasonló sémák mentén differenciálnak azért, hogy tolerálják a fiúk verbális agresszivitását, ill. a fiúkra nem szólnak rá, ha minduntalan közbevágna mások beszédébe. Ezek a megállapítások javarészt a köztapasztalatra támaszkodnak, semmint empirikus adatbázisokra, de még így is jelzésértékűek lehetnek. Bilden (1991) is rávilágít, hogy éppen ezen empirikusan nehezen feltérképezhető, nagyon rejtett interakciós keretek között születik meg a nemileg specifikus „*kommunikatív identitás*”

Eisenmann (1997) megpróbálta ezt kísérleti adatokkal is alátámasztani, s olyan kommunikatív helyzetet teremtett, ahol óvodáskorú fiúkkal és lányokkal kellett közölniük az anyáknak, hogy a gyermeket egy időre magukra hagyják. A lányokkal az anyák többsége ezt a beszédszándékot kooperatív és kifejtő stílusban közölte, az interakció során részletezték cselekedetük fiktív okát is. Ellenben a fiúkkal általában nem folytattak a gyermek beleegyezéséért küzdő kooperatív társalgást, nem ragaszkodtak a dialógus kérdés-felelet láncolatának megtartásához, hanem egyszerű kijelentő mondatokban közölték a tényállást, hogy „most egyedül maradsz, kislfiám”. A fiúk esetében az anyák a válaszreakciónak nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. A kétféle anyai kommunikációs stratégiát Eisenmann (1997: 50-51) a következőképpen magyarázza: élettapasztalataik alapján az anyák ismerik a nemileg eltérő kommunikatív gyakorlatot, s ennek alapján már a kislányokról is azt tételezik fel, hogy meg akarják, és meg fogják érteni cselekedetüket, az anyák tehát ennek megfelelő nyelvi stratégiát választanak a lánygyermekkel folytatott interakciókban; a fiúknál pedig abból indulnak ki, hogy általában véve a tényállás tudomásul vételét kell elérniük ahhoz, hogy szándékuk megvalósulhasson, s nem a gyermek beleegyezését, ennek pedig az ellentmondást nem tűrő hangvétel felel meg a legjobban.

Más megközelítések a játék interakciós keretei között vizsgálták a gyermekek nyelvi tevékenységét. Maltz és Borker (1991) amerikai óvodáskorú lányok és fiúk nyelvi viselkedését elemezte, s eredményeik megerősítették a nemileg eltérő nyelvi viselkedésről szóló feltételezésüket, de ellentmondtak annak, hogy a gyerekek egyszerűen „lekopíroznák” a felnőttek gender-identitást kifejező nyelvi magatartást. Maltz és Borker végül is arra a következtetésre jutottak, hogy a játék közben megfigyelt nemileg eltérő nyelvi magatartási minták azzal magyarázhatók, hogy máshogyan és más céllal, ebből következően más kommunikatív szándékkal játszanak együtt a fiú- és a lánycsoportok. A fiúk a domináns pozíció megszerzése érdekében verbális küzdelmet folytatnak, a lányok csoportjaiban nincs kiosztott vagy megszerzett domináns pozíció, ennek megfelelően közös döntéseket hoznak. Az említett vizsgálatban a fiúk csoportjára a provokatív nyelvi megnyilvánulások és a verbális agresszivitás volt jellemző

inkább, míg a lányok nyelvi magatartása kooperatív és empátiára épülnek bizonyult.

A gender individuális komponensének értelmezésében s pszichoanalitikus modellek is az anya szerepét helyezik a központba, csak másképpen interpretálják azt. Chodorow (2000) *nemi szerep differencia-modellje* például azt tételezi fel, hogy a nemi különbözőség aszimmetria is egyben, amely azáltal váltódik ki, hogy a fiúk és lányok anyjukhoz fűződő viszonya aszimmetrikus. Chodorow szerint az az egyszerű és kézenfekvő tény, hogy az anya-gyermek kapcsolat aszimmetriával jellemezhető, magyarázza meg azt, miért különbözik egymástól a férfi és a női nyelvi viselkedés. A lányok anyjukhoz fűződő viszonya kontinuitást mutat, amelynek következtében öntudatlanul is olyan tulajdonságok fejlődnek ki bennük, mint az empátiás-készség, a beleérző-képesség, a kötődéstudat, melyek verbalizálása nyilvánvalóan sajátos nyelvi eszköztárat feltételez. A fiúkat ezzel szemben maguk az anyák ösztönzik arra, hogy apjukat példaképnek tekintsék, és forduljanak el anyjuktól. Chodorow ezt a folyamatot „*kikényszerített önazonosulásnak*” nevezi. A folyamat végeredménye az, hogy a fiúk megtanulják nem kimutatni és leküzdeni természetes érzéseiket, azok verbalizálását a kommunikáció során.

Chodorow a kritika hatására modelljét a társadalmi hierarchia alapján értelmezte újra, s úgy vélte, hogy az anya-gyermek viszonyt a fiúk konfliktusként élik meg, ami felnőtt korukban a nők felett gyakorolt dominancia formájában csapódik le. Chodorow ezen későbbi megfontolásaiban is fontos szerephez jut a nyelv. Az olyan típusú anyai viselkedési forma, amit a fiúk gyakran úgy értelmeznek, mint a verbálisan is kinyilvánított szeretetnélküliség – írja a szerző –, és egyáltalán az érzelmeket nem előtérbe helyező kommunikációs stílus arra ösztönzi a fiúkat, hogy később maguk se tematizálják érzelmeiket, és csak a tényeket vigyék bele a beszélgetésbe. Az anyák fiúgyermekük felé közvetített beszédstílusának minősége csak azután változik meg, hogy a fiúgyermek tőlük függetlenedett, önállósodott. Az anyák verbális stílusát ekkortól újra a szociabilitás és az emócionális fogja jellemezni. A fentiekben ismertetett chodorow-i pszichoanalitikus modellben csak implicit utalás történik arra, hogy az anya verbális magatartása okozza azt, hogy felnőttkorra a kommunikációban a férfiak verbálisan dominálnak. Ennek magyarázata a következő: az anya verbális elutasítása során a fiúgyermek megtapasztalja az anya felette gyakorolt nyelvi hatalmát, az alárendelt szerepét, s e tapasztalás során sajátítja azt a kommunikációs stílust, amely a hatalmat és a mások fölötti uralmat szimbolizálja.

A társadalmi nem konstrukciójának individualitását hangsúlyozza a Bourdieu (2000) nevéhez fűződő habitus-elmélet is. Bourdieu a következőképpen határozza meg a *habitus(ok)* fogalmát: a habitus szubjektív, de nem csak individuális rendszere azoknak a struktúráknak, amelyeket a gondolkodás, a cselekvés és az észlelés sémáinak tekintünk, s amelyek minden csoportnak és

osztálynak, így tehát a nemeknek is sajátjai. A habitus strukturálja cselekedeteinket, emocionális megnyilvánulásainkat, nyelvi megnyilatkozásainkat, habitusunk jelen van a „testünkben” és a gender-identitásban is. Ugyanakkor a habitus tapasztalataink tárháza is, tehát úgy kell elképzelnünk, mint valami *modus operandi* (Krais 2001: 247). Bourdieu habitus-fogalma cselekvés-orientált, cselekvéseink szimbolikus értelmet kapnak, s cselekvéseink nyelvi meghatározottságuk is. Bourdieu szerint a folyamat, ahogyan a nemileg specifikus habitus szerveződik, úgy írható le, hogy az egyén folytonosan ellenőrzi, felülvizsgálja és értékeli az ún. *individuális és társadalmi nemi kódokat*, azaz az individuum állandóan összeveti a nemekről benne kialakult képet egyrészt a valóságban tapasztaltakkal, másrészt a társadalmilag preferált nemi sémákkal.

4. A társadalmi nem nyelvi komponense

A bevezetőben tárgyalt dietzeni gender-modellben (1993) a nyelv a gender szimbolikus összetevői között kap helyet, míg más, fentebb is tárgyalt szerzők (Landweer 1994, Hagemann-White 1993) eleve abból indulnak ki, hogy a nyelv és a nyelvhasználat önálló érvényű dimenziója a társadalmilag és szocio-kulturálisan értelmezett gender-koncepciónak. Az előbbi pozíciót gyakran érte a vád, hogy a gender fogalmát „csak” kibővítette egy nyelvi komponenssel, míg a második pozíciót azzal vádolták, hogy a gender fogalmát „csak” nyelvi egzisztenciájú fogalommal redukálták le. Ugyanakkor az is belátható, hogy a nem és nyelv viszonyulásában a nyelv szerepe nem egyszerűen „csak” szimbolikus. Ez leginkább azzal bizonyítható, hogy bár nem mindegyik nyelv rendelkezik grammatikai nemmel és genus-rendszerrel, mégsem kerülhetik meg a szexus és a gender nyelvileg explicit és/vagy implicit kifejezését.

Egyes nyelvekben a szó végződésével teszünk utalást a beszélő nemi identitására, más nyelvekben szemantikai alapú ez a megkülönböztetés (pl. *anya-apa, anyó-apó, fivér-nővér*), a kétféle megkülönböztetési mód keveredhet is egymással. A valódi grammatikai nem rendszertanilag lexikai-szintaktikai jegyként funkcionál (Huszár 2001: 33), mely egyrészt utalhat az élőlények természetes nemére, másrészt dolgokat is osztályozhat grammatikai alapon. A nyelvtani nemmel nem rendelkező nyelvek esetében (pl. magyar) a személyek élettani nemére történő utalás szóösszetételek és más lexikai eszközök segítségével valósul meg, vagyis a szó jelentésstanilag referál a szexusra, tehát a nem megjelölése szemantikai jegy alapján történik. Vannak nyelvek (pl. német), amelyek egyszerre használják a természetes nemre utaló szemantikai és lexikai-szintaktikai jegyet (*der Bruder, die Schwester*). A nyelvek egy része tehát „rákényszeríti” a beszélőre, hogy beszéd közben nyelvi-nyelvtani kategóriák használatával folyamatosan kommunikálja nemét a külvilág felé, ill. kifejezze a beszélgetőpartner nemét, vagy utaljon egy harmadik, szóban forgó személy nemére.

Ezzel összefüggésben vannak olyan elképzelések is (például Butler 2004), hogy a nyelvtani nem, azaz a szexus meg- ill. kijelölése a kommunikációban identitásjelző szerepet tölt be. Butler azt mondja, hogy éppen a nyelvtani nem az a kategória, ami eredendően implikálja a világgép nemekre és nemi identításokra való tagolási lehetőségét. Butler gondolatát folytatva, kettős meghatározottságról van szó: a „*kettéosztott, a megosztott világ*” képe egyben nyelvi rendszertani megosztást is feltételez, míg a nyelvi rendszer nemek szerinti megosztottsága eleve indukálja a világgép nemi differenciáltságát. Butler felveti azt is, hogy a főntieket alapul véve a nyelvek önmagukban is „nemi természetűek”, mivel ilyen vagy olyan módon, de mindig kifejezik a természetes személyek szexusát, s a nemek közötti aszimmetria magában a nyelvi rendszerben keresendő, amennyiben a nem grammatikai jelöltsége valamely nem elsőbbségét is biztosítja. Butler alapján belátható, hogy a nyelv, a *langue* dimenziójában értelmezve nemcsak hogy nemileg specifikusan kategorizál, hanem abban is részt vesz, hogy a nyelvben és a nyelv által hozzuk létre a nemeket, a nemek közötti viszonyulás formáit, a nemi sztereotípiákat, az ún. *bináris oppozíciókat*. Ennek kapcsán jutottak feminista nyelvészek (például Hellinger 1985) arra a meggyőződésre, hogy a nyelvek többségében a nők és férfiak aszimmetrikus módon kerülnek megnevezésre, s az ún. *(le)képzett szimmetrikus szópárok (kolléga – kolléganő, kolléga – kollegina)* nemcsak, hogy nem szimmetrikusak, hanem a nőket csupán csak mint függelékét nevezik meg, aminek egyenes következménye hogy a nem-standard alakok alacsonyabb presztízssűek (Hellinger 1985).

A gender nyelvi komponense azonban nem választható el a gender társadalmi komponensétől. Cameron (1995) véleménye az, hogy nem rekedhetünk meg a nyelvtani szűkre szabott, szexus-jelölő funkciójánál, hanem a szexus-markereket társadalmi, hatalmi és szocio-kulturális beágyazottságukban kell értelmezni, hiszen a nyelvtani nem megléte vagy hiánya is a társadalmi valóság felépítésére reflektál, azaz kapcsolatba hozható a genderrel is, s úgy is értelmezhető, mint a gender (társadalmi nem) nyelvi komponensének egy lehetséges szegmense. Annak vizsgálata tehát, hogy a férfiakraól és a nőkről a nyelvben milyen nyelvi formákkal történik az utalás és milyen szemantikai tartalmú képek, konnotációk társulnak az egyes megnevezésekhez, megállapítható, hogy hogyan értelmezhető újra a nyelvtani és a lexikális eszközökkel kifejezett nem jelentése a társadalmi nem szempontjából. Például az ügyvéd lány szó nemcsak arra referál, hogy fiatal nőről van szó, hanem azt is konnotálja, hogy „csak” lányról van szó, aki véletlenül ügyvédként tevékenykedik.

A társadalmi nem nyelvi komponensével kapcsolatban Bußman (1995) azt állapítja meg, hogy a nem (szexus és gender) nyelvi kifejeződésének problematikája valójában a nyelvtani nemtől (genus) független jelenség. A genusszal rendelkező és az azzal nem rendelkező nyelvek között a különbség a nem szempontjából abban ragadható meg, hogy a genusszal rendelkező nyelvekben

a nyelvtani nem és a genusszal nem rendelkező nyelvekben a *lexikalizált nem* kategóriái azok, amelyek nem választhatóak el a nőkhöz és a férfiakhoz tapadó sztereotipikus és idealisztikus képzetektől. A nemek nyelvtani nemben való szimbolikus megjelenítődése tükrözi a szexualizált világképet (Bourdieu 2000), továbbá megerősíti a nemekhez kapcsolható mitikus-misztikus képzeteket is azáltal, ahogyan a genus nemek szerint klasszifikál és differenciál, legalábbis a nyelvtani (grammatikai) nemet ismerő nyelvekben. Ugyanakkor egyes grammatikai vagy lexikai nemmel ellátott szavak szexuális konnotációval, szimbolikus szexualizáltsággal is rendelkeznek (pl. *pipi*, *buksza* stb).

Az európai kultúrkörben még ma is találkozhatunk azzal a vélekedéssel, a grammatikai hímnem a tetterővel, az életerővel, a nagyobbal, a jobbal, a szilárdabbal, az erősebbel konnotálódik, a grammatikai nőnem pedig a silányabbal, a kisebbel, a gyengébbel, a puhábbal, a csendesebbel, a szenvedővel alkotott képzettársításokat implikálja (Breiner 1996). A grammatikai nem ily módon értékrendet és szemantikai értelmezési módokat is közvetít, azaz alátámasztja a hímnem elsődlegességét, és másodlagos kategóriává teszi a nőnemet, azaz a szexust megjelölni hivatott nyelvtani nem bipolarizált értékrendet meghatározó kategóriává lép elő, mely nyilvánvalóan befolyásolja az észlelési, értékelési mechanizmusokat és a gondolkodási, érzelmi folyamatokat, s ilyen vonatkozásban ki is lép az individuum hatásköréből, társadalmilag is meghatározott kategóriává válik, azaz a gendert is befolyásolni képes jegy lesz.

Ebből is látjuk, a nyelv és nem összefüggései túlmutatnak a nyelvtani nem és a grammatikalitás nyelvi rendszertani törvényszerűségein. A nyelv részt vesz a nemi identitás, a nemi szerepek, a nemi szerepjátszás ritualizált és sztereotipizált conceptumainak létrehozásában is. A nyelv társadalmi nemeket conceptualizáló hatását Cameron (1995) úgy modellálja, hogy a nyelvet *ikonikus* eszköznek tekinti, melynek segítségével a beszélők egyrészt a nem az aktuális szituációra vonatkoztatott fogalmát alkotják meg, másrészt azokat a nemi vonatkozásokat verbalizálják, amelyek a beszédpartnerek szexusát, gender-identitását konstruálják meg. Cameron utal arra is, hogy a férfi és női nyelvhasználat ugyanúgy konvencionalizált, szocio-kulturális sztereotípiákon alapuló, de ugyanakkor ideák, hatalmi struktúrák és hierarchiák mentén is szerveződő nyelvi konstrukció, mint bármelyik másik szociolingvisztikai beszédjegy.

A fentiekben külön-külön bemutatott és jellemzett gender-komponensek együttesen alkotják a gender fogalmát. A szociális, kulturális, szocio-kulturális, szocializációs és nem utolsó sorban individuális komponenssel szoros összefüggést mutat a nyelvi komponens. A grammatikai nyelv formájában a nyelv önálló komponens is alkot. Arra, hogy a gender egy több komponensből álló fogalom, utal az is, hogy a *nem* különböző dimenzióhoz különböző megnevezések társulnak: társadalmi nem (szociális nem), szocio-kulturális nem, pszichológiai nem.

Mint láttuk egyes szerzők a gender fogalmát elválasztják a szexus fogalmától (pl. Hagemann-White 1993, 1994, Butler 2004), míg más szerzők (pl. Dietzen 1993) úgy vélik, a szexus is csak a gender fogalmán belül, és nem azon kívül értelmezhető, például úgy, hogy a szexus a gender olyan összetevője, ami a +/- férfi ; +/- nő kategóriák mentén reprezentálódik. A gender-koncepció lényegében a nemek szociális és szocio-kulturális beágyazottságát hangsúlyozza, a konstruktivizmus fogalmából kiindulva (Nicholson 1994). A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a gender plasztikus, poliszemantikus és interaktív konstrukció. is egyben.

Az interaktivitás különösen a nyelvi komponens jellemzője. A genus grammatikai eszközökkel történő megkülönböztetése és kijelölése egyes nyelveknek rendszertani sajátosság, más nyelvekben például lexikai eszközök szolgálnak a beszélő, cselekvő, a foglalkozást űző, a megszólított és a megszólító stb. nemének megjelölésére, megkülönböztetésére. A nemi szerepek prezentálásának és reprezentálásának, perceptuálásának és interpretálásának is egyik legfontosabb eszköze a nyelv. A nyelv hozza létre a nemeket, a nem fogalmának komponenseit, a nyelv tartja fenn és működteti a fogalmi szintű szimbolikus jelentést hordozó nemi vonatkozásokat is.

Irodalom

- Alfermann, D. 1996: *Geschlechterrollen und geschlechtstypisches Verhalten*, Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer
- Behnke, C. – Meuser, M. 1999: *Geschlechterforschung und qualitative Methoden*, Opladen: Leske + Budrich
- Bem, S. L. 1981: „Gender schema theory: A cognitive account of sex typing”, *Psychological Review* 88, 354-364.
- Bilden, H. 1991: „Geschlechtsspezifische Sozialisation”, in Hurrelmann, K. – Ulich, G. (Hg.) *Neues Handbuch der Sozialisationsforschung*, Mannheim Basel: Balzt, 279-301.
- Bourdieu, P. 2000: *Férfiuralom*, Budapest: Napvilág
- Breiner, I. 1996: *Die Frau im deutschen Lexikon*, Wien: Praesens
- Bußmann, H. 1995: „Das Genus, die Grammatik und der Mensch: Geschlechterdifferenz in der Sprachwissenschaft”, in Bussman, H. – Hof, E. (Hg.): *Genus. Zur Geschlechterdifferenz in den Kulturwissenschaften*, Stuttgart: Kröner, 114-161.
- Butler, J. 2004: *Jelentős testek*, Budapest: Új Mandátum
- Cameron, D. 1995: „Verbale Hygiene. Performance und Gender-Identität”, in Pasero, U. Braun, F. (Hg.) *Konstruktion von Geschlecht*, Pfaffenweiler: Centaurus, 143-152.

- Chodorow, J. N. 2000: *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*, Budapest: Új Mandátum
- Dietzen, A. 1993: *Soziales Geschlecht. Soziale, kulturelle und symbolische Dimensionen des Gender-Konzepts*, Opladen: Westdeutscher Verlag
- Eisenmann, B. 1997: „Spracherwerb und Geschlecht”, *Linguistische Berichte* 167, 35-53.
- Goffman, E. 2001: *Interaktion und Geschlecht*, Frankfurt – New York: Campus
- Hagemann-White, C. 1993: „Die Konstrukteure des Geschlechts auf frischer Tat ertappen? Methodische Konsequenzen einer theoretischen Einsicht”, *Feministische Studien* 11, 68-79.
- Hagemann-White, C. 1994: „Der Umgang mit Zweigeschlechtlichkeit als Forschungsaufgabe”, in Diezinger, A. (Hg.) *Erfahrung mit Methode. Wege sozialwissenschaftlicher Frauenforschung*, Freiburg: Universitätsverlag, 301-318.
- Hellinger, M. 1985: *Sprachwandel und feministische Sprachpolitik. Internationale Perspektive*, Opladen: Leske + Budrich
- Huszár Á. 2001: „A nyelvtani nem a mentális lexikonban”, *Modern Nyelvoktatás* VII. 4, 31-38.
- Klann-Delius, G. 1980: „Welchen Einfluss hat die Geschlechtszugehörigkeit auf den Spracherwerb des Kindes?”, *Linguistische Berichte* 70, 63-88.
- Krais, B. 2001: „Geschlechterverhältnis und symbolische Gewalt”, in Althoff, M. (Hg.): *Feministische Methodologien und Methoden. Traditionen, Konzepte, Erläuterungen*, Opladen: Leske + Budrich, 245-251.
- Landweer, H. 1994: „Generativität und Geschlecht. Ein blinder Fleck in der sex/gender Debatte”, in Wobbe, T. – Lindemann, G. (Hg.): *Denkachsen. Zur theoretischen und institutionellen Rede vom Geschlecht*, Frankfurt: Suhrkamp, 147-170.
- Lorber, J. 2001: „Gender Paradoxien. 'Die Nacht zu seinem Tag': Die soziale Konstruktion von Gender”, uo.194-200
- Maltz, D – Borker, R. A. 1991: „Missverständnisse zwischen Frauen und Männern kulturell betrachtet”, in Günthner, S. Kotthoff, (Hg.): *Von fremden Stimmen*, Frankfurt: Fischer, 52-74.
- Nicholson, L. 1994. „Was heisst gender?”, in *Geschlechterverhältnisse und Politik*, hg.v. Institut für Sozialforschung, Frankfurt: Suhrkamp, 188-220.
- West, C. Zimmerman, D. H. 1992: „Doing gender”, in Lorber, J. Farrel, S. (eds.): *The Social Construction of Gender*, Newbury Park: Sage, 13-37.

TIBET ÉS KÍNA TÖRTÉNELMI KAPCSOLATAI

DOBROVITS MIHÁLY

A történelmi igények

Kína és Tibet történelmi viszonyát tisztáznunk mondhatni azért életbevágó, mivel mindkét ország a maga történelmével igyekszik bizonyítani jelenkori álláspontját, miszerint Tibet (1) Kína történelmileg hozzátartozó része, illetve (2) nem része. Ez a két állítás föloldhatatlan ellentétben áll egymással. Történelemről és történelmi hagyományról beszélnünk azonban csak kellő óvatossággal szabad. Egy percig sem tevésthetjük szem elől, hogy olyan vitapartnerekről van szó, akik közül a régebbi már a Római Birodalommal is diplomáciai kapcsolatban állt, de az ifjabb történelmének hajnala sem hasadt később, mint Nagy Károly kora.

Amikor az első Tan- király, Songtsen Gampo (620 k. - 649) Tibet trónjára ült, Tai-tsung (626-649) császárral Kína fölött épp zenitjére ért a T'ang dinasztia napja. Így érhető, hogy az ifjú uralkodó, kinek házassági kedvét szemlélatomást nem csökkentette, hogy közel negyven hűbéresével lépett családi kapcsolatra, Tai-tsunghoz fordult kínai hercegnőért. Igaz nem elsőként. Ha a tibeti hagyománynak hinni lehet, Wen-ch'heng (megh. 680) hercegnőt, Tai-tsung császár édeslányát már Tibetben várta társa, Bhrikuti hercegnő, Amçuvarman nepáli király lánya. Ők ketten a „Nepáli Hercegnő” (*Belsa*) és a „Kínai Hercegnő” (*Gyasa*) lesznek Tibet megtérésének két ikercsillagává, akiket a tibeti hagyomány később istenséggként és kultúrhéroszként is tisztelt. A későbbi buddhista hagyomány szerint nem is emberek voltak ők, hanem a Fehér Tára (*Belsa*) és a Zöld Tára (*Gyasa*) megtestesülései. Hozzájuk kapcsolódik a leendő tibeti főváros, Lhasa alapítása is. Ezzel a két házassággal kezdődik, legalábbis Jacques Bacot szerint, a tibeti civilizáció kettős, indiai és kínai kötődése.¹ A kínai házasság volt az első kapocs, amely Tibetet hatalmas keleti szomszédjához fűzte. De miként is kell ezt a kapcsot értenünk?

Házasság és primátus

„Bella gerant alii, tu felix Austria nube!": viseljenek háborút mások, te csak nőszülj, boldog Ausztria – így tartotta az európai közvélemény, amikor 1477-ben az ifjú Habsburg Miksa feleségül vette Merész Károly burgundi herceg leányát, Máriát, s ezzel megszerezte magának a korszak leggazdagabb európai területének számító Németalföldet. Néhány évvel később mi magunk is megtapasztalhattuk, milyen is a Habsburgok házassági kedve, s valóban igaz, hogy Európában, szinte a legutóbbi időkig, a fejedelmi családok bonyolult házassági viszonyai egész nemzetek sorsát

¹ Bacot, J.: *Introduction à l'histoire du Tibet*, Paris 1962, p. 13.

dönthették el. Azt is tudjuk jól, hogy a keleti, iszlám világ despotikus urai szívesen gyűjtötték össze háremükben az általuk függőségbe vont, kisebb hatalmú uralkodók leányait. A Kína és szomszédai közötti kapcsolatban azonban ezek egyike sem volt jellemző. Házasság révén itt nem cserélhettek gazdát birodalmak, s a kínai császárok sem vették háremükbe barbár szomszédai lányait. Ha ilyesmire sor került, azt általában nagyon erős barbár nyomás és hosszadalmas diplomáciai előkészítés kellett előkészítse. Elvégre az Ég Fia nem válhatott csak úgy valamely barbár szomszédja vejévé, viszont gyakran egyezett bele, hogy kitüntetésképpen kínai hercegnőt küldjön barbár szomszédai udvarába. A tibeti Tan-királyok korával közel egykorú jenyiszeji föliratok tanúsága szerint nem csak a mai Mongólia türk és ujjur kagánjai, de a tőlük északra lakó jenyiszeji kirkiziek előkelői is gyakran kaptak hercegi rangú kínai feleséget.

Ezek a házasságok tehát jól tükrözték Kína viszonyát szomszédaihoz. Bármily hosszú és fordultatos lett légyen is a kínai történelem, egy alapvető dologban soha nem változott a Mennyei Birodalom lakóinak szemlélete. Saját elképzelésük szerint Kína az „Égalatti” középpontja, amely annak függvényében osztja meg szellemi és anyagi javait szomszédaival, ahogy azok elfogadják a Középső Ország (*Chung kuo*, ez Kína saját neve) primátusát. Mindaddig, amíg az európai behatolás a hagyományos kínai világképet össze nem törte, Kína az általa ismert világ központjaként és legmagasabbrendű civilizációjának birtokosaként látta önmagát. Olyan központnak, amelyet barbár szomszédai földjük szerény termékeivel megrakodva keresnek föl, hogy illő tiszteletük és hódolatuk kifejezése után szerény adójukért cserébe császári kegyben és a civilizáció jótéteményeivel térhessenek haza. Így cselekedniük annál is illendőbb volt, mivel az Ég Fia nemcsak Kína uralkodója volt, de a világ rendjéért felelős egyetemes úr is. Kína és szomszédai kapcsolatait tehát nem egyszerűen a centrum és a periféria viszonya határozta meg, de az a gondolat is, hogy ez a kettő voltaképpen egységet alkot. A kínai császárkor utolsó dinasztiája, a Ch'ing ház uralma alatt ez az egység látszólag a csúcspontjára jutott: az Ég fia egyaránt közvetlen hatalmat gyakoroltak a Mennyei Birodalom szívében és annak távoli perifériáin. E dinasztia bukásával pedig a periféria népei, köztük Tibet is, úgymond a Kínai Köztársaság, majd Népköztársaság szabad, boldog és egyenrangú polgárai lettek. Így hangzik nagyjából a történet kínai verziója. Ez az okfejtés kétségkívül szellemes, azonban nagy valószínűséggel nem igaz.

A kínai történeti érvelés téves pontjai

A kínai érvelés eredendően gyöngye pontja az, hogy az egységet nem a kínaiak, hanem a barbárok hozták létre: először a mongolok (Yüan dinasztia, 1280-1368), majd a mandzsuk (Ch'ing dinasztia, 1644-1912). Bár a barbár eredetű uralkodók, alkalmazkodva a kínai hagyományhoz, általában maguk is fölvtették a kínai császári címet, nem-kínai alattvalóikkal saját szokásaik szerint bántak. Amikor

tehát Tibet és Kína ténylegesen egy és ugyanazon állam szervezetébe tartoztak, annak kereteit nem Kína hozta létre, hanem egy másik hatalom. Tibet és Kína összetartozását az jelentette, hogy mind a ketten ugyanannak a tágabb egységnek, a Mandzsu Birodalomnak voltak a részei.

Tibet és Kína viszonya a Tan-királyok alatt

Tibet és Kína viszonya hamar megromlott, s kisebb-nagyobb előcsatározások után már a buddhizmust államvallássá (791) tevő Tan-király, Khri-srong lde-btsan (755-797) idején elkeveredett háborúkat vívott egymás ellen a két ország. A béke nem is állt helyre egészen 821-ig, amikor Ral-pa-tchan (816-836) idején – voltaképpen kínai vereséggel – nem érték véget a csatározások. Az ekkor fölállított három kőoszlop azóta is két egyenrangú birodalom békekötéseként hirdeti ezt az aktust. Igaz, ez a dicsőség nem tartott túl soká. Ral-pa-tchan utóda, Langdarma nem csak a buddhizmussal igyekezett radikálisan szakítani, de halálával a tibeti birodalom is összeomlott: 861 után a mai Mongólia területéről Sa-csouba (Tunhuang, Kanszu tartomány) és Kelet-Turkesztánba került, eredetileg manicheus ujgurok lettek a buddhizmus zászlóvivői Belső-Ázsiában.

Kína és a buddhizmus

Kína és Tibet történelmi viszonyának megértéséhez elengedhetetlen azt is tudni, milyen szerepet töltött be a buddhizmus a két országban. A buddhizmus egyrészt, Wen-ch'eng hercegnő személyével, valóban Kína felől érte el Tibetet. Mire odaért, Kínában már évszázados múltra tekinthetett vissza, s azóta is a kínai kultúra elválaszthatatlan része. De ha közelebről megnézzük, milyen szerepet vitt a buddhizmus az egyik és a másik országban, máris a szemünkbe ötlük egy lényeges különbség. A buddhizmus Kínában soha nem emelkedett állami ideológia rangjára, s minden népszerűsége ellenére gyakran volt hivatalos üldöztetésben is része. A kínai hivatalosság szigorúan tartotta magát a konfucianus hagyományokhoz. A buddhizmus, s ezt nem kisebb tudós, mint Wolfram Eberhard kutatásaiból tudjuk, éppen a konfucianizmus ellen-ideológiájául szolgált Észak-Kínában, ahol a különféle barbár dinasztiaiknak szolgált szellemi támpontul.² Nem véletlen, hogy államvallássá először egy barbár dinasztia, az észak-kínai T'o-pa Wei (386-534) uralma idején vált. A Wei uralkodók udvarának szerzetesei azonban nem annyira kínaiak voltak, mint turkesztániak és khotániak.³ A Wei ház példáját azután számos észak-kínai dinasztia követte, a mongol nyelvű kitajok alapította Liao, a mandzsu rokon dzsürsücsik alapította Kin, s a tangut Hsi Hia. E sorból egyedül csak a 763-ban manicheussá vált ujgurok lógnak ki, akik egy évszázaddal később,

² Eberhard, W.: *Conquerors and Rulers*, Leiden 1965, p. 127; Moses, L.W.: *The Political Role of the Mongolian Buddhism*, p. 20.

³ Eberhard: *id. mű.*, p. 144.

Kelet-Turkesztánban váltak buddhistává. Történetük ilyen alakulásában nyilvánvalóan nagy szerepet játszott az a tény, hogy ők Kína és Tibet VIII. század végi konfliktusában az előbbieket támogatták. Ugyanakkor a királykori Tibet és a belső-ázsiai ujgur birodalom bukásával (840), a kilencedik század közepén teljes erővel bontakozott ki a kínai udvar buddhizmus-ellenes politikája.⁴

Tibet és a Jüan dinasztia

Ha arról a viszonyról akarunk valamit megtudni, amely Tibetet és Kínát a XIII. századtól kezdve fűzte egymáshoz, akkor hasznos leszögezni, hogy az igazi kapcsolat nem annyira a tibetiek és a kínaiak, mint inkább a tibetiek és spirituális tanítványaik, a mongolok között alakult ki. Tibet és Kína viszonyában a mongolok játszották a katalizátor szerepét.

Ezt a viszonyt pedig alapvetően határozta meg az a kapcsolat, amely a Jüan dinasztia alapítója, a mongol Kubiláj kán, kínai nevén Shi-tsu császár (1261/1280-1295) és a Sa-kya rend második apátja, 'Phags-pa (1235-1280) láma között alakult ki. Ez a viszony nemcsak folytatása volt annak a szerepnek, amelyet a buddhizmus a mongol kort megelőző évezred során Észak-Kínában betöltött, de túl is ment azon. Ez határozta meg a mongolok úgynevezett második megtérését (1578), majd pedig azon keresztül a Dalai Lámák fölemelkedését és végül Tibet betagozódását a Mandzsu Birodalomba. Magukat a száraz tényeket a következőképpen írhatjuk le:

Amikor Sakya-pandita (1182-1251) unokaöccse, 'Phags-pa láma Kubiláj spirituális vezetője lett, s egyben a mongol kultúrtörténetnek is fontos szereplője, sajátos viszony jött létre a világi és a szellemi hatalom között. Tibet 'Phags-pa láma öccse, majd később, 1350-ig a Sakya-rend uralma alatt állt. A Dzsingisz kánnak történt 1207. évi meghódolás, amelyet Ögödej második fiának, Godannak betörése erősített meg 1240-ben (ő volt az, aki 1247-ben beiktatta Sakya panditát), nem befolyásolta lényegesen az ország életét. Sokkalta jobban befolyásolta az, hogy létrejött a *qoyar josun* (két jog) elve, amely Gratianis *Decretai*hoz hasonlóan kettéválasztotta a világi (nagykáni) és spirituális elsőbbséget. Ez szolgált jogalappal arra, hogy megegyezés jöhessen létre a 3. Dalai (bSod-nas rgya-mtso/*Sodnam Gyatso* 1543-1588) és a tümet mongol Altan kán (1507-1582) között, hogy kölcsönösen Kubiláj illetve 'Phags-pa láma újjászületéseinek ismerve el egymást, a két nép sorsát máig meghatározó szövetséget kössenek. Nem csak a Dalai Lámák címe származik innen, de az a háttér is, amelyet a mongol támogatás jelentett a Dalai Lámák hatalmának megszilárdulásában.

Ming kor

Még mielőtt erre a krimiszzerűen izgalmas történetre térnénk, érdemes egy pár

⁴ Twitchett, D. (ed.): *The Cambridge History of China*, III/1 (Cambridge 1979), pp. 666-669.

szóval áttekinteni Tibet és Kína kapcsolatait a Ming korban (1368-1644). A két ország között politikai kapcsolatok nemigen voltak ebben az időszakban, a spirituális kapcsolat azonban megmaradt: 1407-ben a Karmapa negyedik újjászületése, Deshen Shekpa érkezett Yung-lo (1403-1424) császár udvarába spirituális vezetőnek (1331-ben már járt egy Karmapa Pekingben). A *gelugpa* rendet alapító Tsongkhapa azonban elutasította a császár meghívását, s a második hívásra is csak a tanítványát küldte maga helyett. Shen-tsung (1573-1620) császár is hiába hívta udvarába 1615-ben a IV Dalai Lámát (1589-1617), a mongol Altan kán dédunokáját.

Az V. Dalai és a mongolok

Az első Dalai Láma, aki Pekingbe látogatott, az V volt. Ő a Ch'ing dinasztia alapító Shun-chih császár (1644-1661) többszöri unszolására járt Pekingben 1652-53-ban. Utazásának oka, legalábbis a tibeti verzió szerint, az volt, hogy beteljesülni látta azt a III. Dalainak tulajdonított jóslatot, miszerint 1578-hoz képest nyolcvan évre Altan kán utódai kezében egyesül majd a Mongólia és Kína feletti főhatalom. Nagyot a jóslat nem tévedett. A Ch'ing dinasztia alapítói ugyan mandzsuk voltak, de legalábbis uralmuk kezdetén sokszor hivatkoztak a Jüan dinasztia örökségére; sőt, megpróbálták magukat annak örököseként beállítani: mielőtt Kína uraivá váltak, már megszerezték a déli és a keleti mongolok fölötti uralmat. A látogatást indokló kínai verzió lényegesen prózaibb volt. A császár arra kérte a Dalait, hogy csillapítsa le a befolyása alatt álló nyugati mongolokat, akik folyamatosan zaklatták a birodalom határvárosait.

Itt érdemes röviden megjegyeznünk, hogy az V Dalai Láma (*Ngawang Lozang Gyatso* 1619-1682) uralma alatt érett be a III. Dalai vetése. A Karmapa és a Gelugpa rendek közötti belviszályokban, amelyek kevés híján a sárgasapkás rend kiirtásához vezettek, az ötödik Dalai a nyugati mongolokra támaszkodhatott; s 1640-től kezdve több, mint egy fél évszázadon át a Gűsri Qošot kán és utódai gyakorolták a világi főhatalmat Tibetben.

Tibet betagolódása a Mandzsú Birodalomba

Tibet betagolódása a Mandzsú Birodalomba 1717 és 1720 között következett be, amikor K'ang-hsi császár (1662-1723) kiűzte Tibetből a Qošot mongolok szerepére pályázó dzsungárokat. A császárt innentől kezdve egy mandzsú kormányzó, *amban* képviselte Lhasában. S itt fontos hangsúlyozni azt a tényt, amelyet az európai gondatlanság elhanyagol, hogy a Ch'ing dinasztia állama nem egyszerűen Kína volt, hanem egy soknemzetiségű Mandzsú Birodalom, amelynek a tulajdonképpeni Kína - minden központi szerepe ellenére -, maga is alávett része volt. A császár ugyan az Ég Fiaként uralkodott Pekingben, de szigorúan vigyázott arra, hogy nem kínai tartományait külön tartsa a tulajdonképpeni Kínától. (Az így létrejött államszervezetet kis jóindulattal az egykori Osztrák-Magyar Monarchiához

hasonlíthatjuk, amelyben az örökös tartományok és a magyar koronaországok két egységet képeztek.) Az így létrejött államban, amelyhez 1759 után Kelet-Turkesztán is odatartozott, a mongol kánok, a tibetiek és a kelet-turkesztáni helyi muszlim uralkodók széles autonómiával bírtak, s gyakorlatilag maguk intézték belső ügyeiket. Gyakorlatilag ebben a hosszú és relatíve békés korszakban (amelyet csak a nepáli ghurkák beavatkozása zavart meg 1788 és 1791 között) alakult ki a tibeti teokráciának az a formája, amilyenek ma ismerjük.

A köztársaság

A Kínai Köztársaság kikiáltása után (1912) sajátos helyzet alakult ki. Egyfelől, a Sun Yat-sen vezette republikánus erők nem titkoltan nemzeti felszabadító harcot hirdettek az idegen, mandzsu dinasztia ellen, azonban természetesnek tartották, hogy az egyetemesnek hirdetett császári hatalom mítosza átalakítható egy nemzetállam mítoszává.⁵ Az nyugati hatalmak, amelyek viszont ebben az időben jobban féltek Oroszország és Japán terjeszkedésétől, mint a tüztől, a *status quo* érdekében elfogadták a kínai álláspontot.

⁵ Bacot: *Introduction*, p. 69.

A NÉMETSÉG A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON¹

KULCSÁR PÉTER

Államalapítás és kereszténység

A magyarországi németiség története a XII. század derekán kezdődik. Nem azért, mintha a korábbi évszázadokban németek nem jártak, nem éltek és nem dolgoztak volna Magyarországon, maradandó nyomot hagyva maguk után, hanem azért, mert akkori ittlétük vagy csak a magyar, vagy csak a német történelemre tartozik, nem közös élmény. Germán törzsek: kimberek, kvádok, markomannok, gótok, herulok, gepidák, longobárdok a népvándorlás forgatagában sűrűn hömpölyögtek keresztül a Kárpát-medencén, egyikük-másikuk meg is ült itt néhány évtizedig, egy-egy töredékük itt is ragadt, emlékük ma is fel-felbukkan, többnyire a föld mélyéből. Remekművek azok az V század végéről való germán ötvösmunkák, amelyek Répcelakon, Dombóváron, Domolospusztán előkerültek. A III-IV századból germán neveket hordozó sírköveket találtak, a bezenyi rúnairásos fibulákon pedig longobárd szavak olvashatók. A szórványok azonban felolvadtak a hun meg az avar birodalom tengerében, és elenyészett az a germánság is, amelyet a VIII-IX. század fordulójának frank háborúi hagytak hátra Pannóniában. A honfoglalók az itt talált vegyes etnikai összetételű lakosság konglomerátumában minden bizonnyal bőven találtak germán elemeket is, hogy azonban ezek őrizték-e valamelyest nyelvüket, kultúrájukat, az ma már nem állapítható meg. Hain Gáspár lőcsei krónikájának első soraiban a humanista etimologizálás szellemében a Szepesség nevét a „gepida” névből származtatja, ilyenképpen: Gepidia–Gepusia–Chepusia–Scepusia.²

A honfoglalást (896) követő száz esztendő közvetlen és több bizonyossággal tanulmányozható kapcsolatot teremtett a két nép között, amely kapcsolat aztán az irgalmatlan öldökléstől a szíves atyafisáig a színskála minden árnyalatát magára öltötte. A kalandozó magyarok beszáguldozták – többek között – a legtávolabbi német területeket is, így eljutottak az Északi-tenger partjára, Brémáig (915, 933). És nemcsak kincseket hoztak magukkal, hanem foglyokat is, többek között augsburgi bányászokat, akiket a Kárpát-medencében régóta működő só- és vasbányákban dolgoztattak. A Nagy Károly alapította Ostmark megszűnt létezni, s a német államiség végveszélybe került. A barbár tombolás nem kis mértékben járult hozzá az erők egységbe kovácsolódásához, a császári hatalom

¹ Német publikum számára készült 1988 nyarán. Lektorálta Szücs Jenő.

² *Zipserische oder leutschauerische Chronica und Zeit-Beschreibung*, hg. v. J. Bal – J. Förster – A. Kaufman, Lőcse 1910-1913. A név valójában magyar névadással keletkezett a „szép” melléknévre visszavezethető „Szepes” személynévből.

megszilárdulásához. Végül is a magyaroknak kellett rádöbenniük arra, hogy nomád életformájuk nem tartható fenn tovább. Miután a trónörökös II. Ottó 972 húsvétján feleségül vette Theophanu görög hercegnőt, s ezzel fölrémlett a német-bizánci szövetség lehetősége, 973. március 23-án Géza fejedelem 12 főrangú követe megjelent Quedlinburgban azon a találkozóon, amelyet I. Ottó császár a keresztény hatalmak számára rendezett. A dán király, a cseh herceg, a lengyel királyfi, a beneventói, a görög, a bolgár küldöttség előtt a magyarok bejelentették, hogy csatlakozni kívánnak ahhoz a renndhez, amely Európában a római birodalom bukását követő évszázadok folyamán kialakult, és fölveszik a keresztény vallást. Térítőt kértek. Ottó haladéktalanul útnak indította Sankt-Galleni Brúnót, akit már az előző esztendőben a magyarok püspökévé szenteltek, és aki Gézát ötszáz főemberével együtt megkeresztelte. Két évtizeddel később Géza és II. Henrik bajor herceg (1920-ig tartó érvénnyel) kitűzte Magyarország nyugati határát a Lajta és a Morva vonalában. A barátság megpecsételésére Gizella, a herceg húga, feleségül ment Istvánhoz, a magyar trónörököshöz.

A kapcsolat minősége ezzel alapjaiban megváltozott. A szerveződő feudális állam és a kereszténység civilizált formák közé szorította az érintkezést, és ha háborúkra az elkövetkező évezredben is gyakran került sor, ezek már nem idegen társadalmi és ideológiai rendszerek között zajlottak, hanem az európai norma szerint kialakult kereteken belül, és tétjük nem a társadalmi lét volt, hanem a dinasztikus hatalmi (később a nemzeti) érdek.

A magyarság az első pillanattól kezdve igényelte azt a támogatást, amelyet a vallás- és életformaváltáshoz, az államszervezéshez, a civilizáció vívmányainak meghonosításához a németektől kaphatott, azok pedig készséggel adták ezt, már csak azért is, mert a saját nyugalmaikat várták ettől, és a megbékélt régióban a saját érdekeik érvényesítését remélték, mindenekelőtt világpolitikai vetélytársaikkal, Bizánccal és a pápasággal szemben.

A Szent István neve alatt 1020 körül összeállított Intelmek (*De institutione morum ad Emericum ducem*), amelyet az utókor a *Magyar törvénytár* élére helyezett, tíz fejezete közül az egyiket a „vendéggel” (hospes) való bánásmódnak szenteli, mert „a vendégeknek és jövevényeknek oly nagy a hasznuk, hogy a királyi méltóság érdem szerint nekik adhatja a hatodik helyet... Mert amint a tartományok különféle részeiből jönnek a vendégek, úgy hoznak magukkal különféle szót és szokást, különféle fegyvert és tudományt, ami mind a király udvarát ékesíti, magasztosítja, és elrettenti az idegenek pimaszságát. Mert gyöngye és törékeny az egy nyelvű és egy erkölcsű ország”³ A vendéget az öt megillető hatodik helyen

³ „In hospitibus et adventitiis viris tanta inest utilitas, ut digne sexto in regalis dignitatis loco possit haberi... Sicut enim ex diversis partibus provinciarum veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, quae omnia regiam ornant et magnificent aulam et perterritant exterorum arrogantiam. Nam

nem is előzi meg más, mint maga a keresztény hit, az egyház, a püspöki meg a főúri rend és az igazságosság.

Az első időben a legszívesebben azok hallgatták az invitálást, akikre az államszervezés, a térítés munkájában, a belső ellenzék visszaszorításában volt szükség. Sankt-Galleni Brúnó után megérkezett Einsiedelnből Wolfgang, a későbbi szent, aztán jöttek papok és szerzetesek mind nagyobb számban; Gizella kíséretében főurak, lovagok, akik segítettek Istvánnak vetélytársai leverésében. Nyomukban özönlöttek a katonák, az írástudók, a kereskedők, kisebb számban az iparosok, a földművesek is, akik az újonnan megnyílt területen érvényesülésüket keresték, viszonzásképpen magukkal hozták szerszámaikat, szaktudásukat, viselkedésmódjukat, életszemléletüket. A magyar nyelv német jövevényszavainak egy jó része a társadalom-, az állam- és a hadszervezet fogalomkörébe tartozik (polgár, pór, herceg, páncél, ostrom, zsákmány stb.). Befogadásukat, itteni helyzetüket István, László, Kálmán törvényekkel szabályozta. Már Géza idejében érkeztek az országba német építőmesterek, akiknek keze nyoma az esztergomi István-templom sejtethető. Bizonyos, hogy azt az észak-itáliai stílust, amely a XI-XII. századi építkezések legjaván megfigyelhető (Dömös, Feldebrő, Pannonhalma stb.), legalább részben németek közvetítették. A császári kancelláriából szegődött ide az a C betűvel jelzett notárius, aki magyar földön az első latin betűvel írott sorokat az 1002-ben kelt *Pannonhalmi alapítólevél* pergamenjére róttá, s egy frank származású világi papnak tulajdonítják a fentebb idézett *Intelmek* szerzőségét, noha nem kétséges, hogy annak a speciális magyar viszonyokhoz igazodó szellemisége a király intencióit tükrözi. Ebből a körből származnak az első magyar vonatkozású irodalmi adalékok is: Querfurti Brúnó 1004-ben Magyarországról kért adatokat Szent Adalbert életrajzához, Arnold regensburgi püspök pedig az 1020-as években Asztrik (Anasztáz) esztergomi érseknél vendégeskedve írta énekeit Szent Emmerámról. Az Itáliából érkezett Szent Gellért csanádi iskolájában két német mester tanított, Valter és Henrik.

De ha százsámra költöztek is ide, magyarországi németiségről az első évtizedekben nem beszélhetünk. Egyének jöttek (akár csoportosan is), akik annál hamarabb találták meg a számításukat, minél gyorsabban tudtak beilleszkedni az itteni viszonyokba, minél könnyebben felejtették el származásukat. Összeházasodtak a helybeliekkel, s azonnal eltűntek a társadalmi helyzetük szerint őket megillető sorban. Jellemző, hogy amikor István halála (1038) után kitör a harc a különböző belső és külső érdekeket képviselő csoportok között a hatalomért, és a külső erők között a német hadsereg is felvonul, hogy nyílt háborúval szerezzen érvényt a német érdekeknek, akkor a „magyar párt” három vezéralakja, aki

unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.” *Corpus Juris Hungarici – Magyar törvénytár, 1000-1526. évi törvénycikkek*, kiad. Nagy Gy. – Márkus D., Budapest 1899, 12.

„nemzetének szabadságáért” (libertatem gentis sue) síkra száll, a Wisce, Toyzlau és Pezli nevet viseli, míg a „német párt” élén Buda és Sebes áll.⁴ Ők bizony nem a nemzetiségüket képviselik itt, hanem saját magukat és hűbérurukat. A patinás magyar arisztokratacsaládok között jócskán akad, amely a hagyomány (Kézai Simon krónikája⁵) szerint ezekben az évtizedekben német földről származott be az országba. A Svábföldről érkezett Hont és Pázmány 21 főrangú családnak vetette el a magját, tőlük származott többek között a Forgách, a Korlátközi, a Szentgyörgyi és Bazini família. Wecelinus „de Wazurbuirc” (Wasserburg) a Ják nemzetség őse. Hermannus „ex Nurimberc” a Hermány nemzetség, a Lackfi család alapítója. A Hédervári és Németújvári grófok őse „ex Vildonia” (Wildon, Steiermark) érkezett, a Gutkeled nemzetség, amelyből mások mellett az Amadé, a két Báthory, az Ország és a Várday család ágazott ki, „ex gente Suevorum de castello Stoff” (Stauf) indult új hazát keresni. Buzád „de Mesn de districtu Wirzburg” a Bánffyak, a Csányiak, a Hahótiak ősapja lett. Altman „de Fridbiur (Freyburg) ex patria Turingorum” a Széchy családot alapította. Lehet, hogy ezek a genealógiai levezetések nem egészen pontosak, de az biztos, hogy a magyar főúri családok tekintélyes része germán földről származott ide. És az is bizonyos, hogy idegen voltuk a legcsekélyebb nyomot sem üti magatartásukra. Ez a csoport a későbbi századokban is tökéletes összhangban (vagy egyenrangú ellenfélként) élt a havaselvei származású Hunyadiakkal, a délszláv Zrínyiekkal, az apuliai eredetű Lorántffy, Ráday, Gyulaffy családok tagjaival, a cseh Rákócziakkal csakúgy, mint a Rhédeyekkel, akik Csabáig vezették vissza genealógiájukat, vagy a Batthyányakkal, akik Őrs vezér utódainak tartották magukat.⁶

A tömeges betelepülés

Száz-százötven év alatt a viszonyok konszolidálódtak, az új vallás és az új társadalmi rendszer megszilárdult, a belső rend fenntartásához többé nem volt szükség külső támogatásra. Más problémák kerültek előtérbe. Az ország területe mintegy 300 ezer négyzetkilométert tett ki, a föld termékenységéről legendák keringtek, a lélekszám azonban nemigen haladta meg a kétmilliót. A népsűrűség a belső részekben is alacsony volt, a keleti és északi széleken, Erdélyben és a Felvidéken pedig hatalmas műveletlen és őrizetlen területek tátongtak, széles kaput nyitva az úzok, a besenyők, a kunok rablótámadásai előtt. A lakosság e területek benépesítésére, megművelésére és megoltalmazására nem volt elegendő. A XII.

⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky; kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, I., Budapest 1937, 325-326.

⁵ Simonis de Keza: *Gesta Hungarorum*, kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum*, op. cit. 187-194.

⁶ V.ö. Karácsonyi J.: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I-II.*, Budapest 1900-1901, passim.

század közepén merült föl először komoly formában a bizánci hódítás veszélye. Az 1166. évi nyári támadás be is bizonyította, hogy a Dél-Erdélyben elszórt könnyűfegyverzetű székely és szláv örkatonáság súlyosabb nyomásnak nem képes ellenállni. A telepítési politika új szakaszába lépett.

II. Géza idejében (1141-1161) érkeztek Magyarországra az első, tömegben is számottevő német csoportok. Ezek már a XII. század második felében kimutatható szerepet játszottak az ország gazdasági és etnikai státusának az alakításában. Közülük egyik-másik a későbbiekben is megőrizte nemzetiségi sajátosságait, nyelvét, kultúráját. A kormányzat kiváltságokkal támogatta a jövevényeket. Az első néhány évre teljes adómentességet kaptak, majd utána is az átlagosnál lényegesen kisebb terheket kellett viselniük. Már Kálmán (I. tv. 35. §) mindössze 7 vagy 8 dénárban szabta meg az adójukat. Mivel rendszerint lakatlan vagy közigazgatásilag szervezetlen területen szálltak meg, hazai jogszokásaikat új lakóhelyükön is megtarthatták. A németek azt a szokást hozták magukkal, hogy adójukat nem fejük, hanem a megművelt telek után fizették. Ezzel a szabad költözés is együtt járt, hiszen aki a telket elhagyta, annak az adókötelezettsége is megszűnt. Ehhez járult, hogy a telepítés zömmel királyi birtokon történt, a vendég földesura az uralkodó lett, ily módon általánosságban is kedvezőbb körülmények közé került, mint a magánföldesúr szolgája. A telepések a későbbi társadalmi mozgalmaknak is erjesztői lettek, amennyiben egy perspektivikusabb életforma lehetőségét vetítették magyar sorstársaik elé. A hospes-jog kivívása a paraszti érdekarc egyik célja lett. A XIII. században már őslakos magyar jobbágyok is rendelkeznek vele. Amikor az Ákos nemzetség (már 1273-ban) telepéseket invitált gömöri falvaiba, négy évi adómentességet ígért. Ez azonban kevésnek bizonyult, a telepések kikövetelték a „német jogot”, amely 16 évi adómentességgel, szabad erdő- és halászóvíz-használattal járt. A városba költözők hasonlóképpen kiváltságokat kaptak, elsősorban önrendelkezésüket illetően. Első ízben a székesfehérvári hospesek nyertek el ilyen privilégiumot az 1160-as években. Ezután ez a „fehérvári jog” lett a városi kiváltságok mintája a magyar lakta települések számára is. II. András *Aranybullája* (19. §) 1222-ben leszögezte, hogy a jövevények örökre megtarthatják kiváltságaikat.

Érvényesítésükért azonban keményen meg kellett harcolni. Az 1200-as évek elején sok szó esik a Hont megyei Szebelléb német telepeseiről. A falu az esztergomi érsekség birtoka volt, és a káptalan a hospeseket is a saját jobbágyainak tekintette. Azok azonban nem hagyták magukat, hanem Rudguer nevű ispánjuk vezetésével fegyvert fogtak, és károkat okoztak az egyház vagyonában. A király erre kikergette őket a faluból. A dolog azonban nem maradt ennyiben. A mozgalom élére állt az ispán fia, Heruynus, majd az unokája, Dietrich, és végre 1233-ban új döntést csikartak ki: a király megállapította azokat a feltételeket, amelyek mellett hazatérhettek.

A hospesek az országnak szinte minden pontján hamarosan megjelentek. A

nyelvészek úgy gondolják, hogy a „Németi” nevet viselő falvak igen korán kapták a nevüket, a XI-XII. században, a XIII. elején, mindenesetre a tatárjárás előtt, mert később ez a névtípus – mint a „Csehi”, az „Oroszi”, az „Olaszi”, a „Tóti” is – kiment a divatból. Ha ez igaz, laktak ez idő tájt németek Baranyában, Békésben, Tolnában, Borsodban, Hevesben, Hont, Pest, Sopron, Torontál, Veszprém, Ung, Zemplén, Nógrád megyében és másutt, mert szinte nincs az országnak olyan vidéke, ahol ezzel a helynévvel ne találkoznánk. A Bács megyei Bulkeszin egy felirat szerint III. Béla király 1179-ben megkeresztelte egy Adelehard nevű német vendég fiát, és földet is adományozott neki. Németek bukkannak fel 1215-ben a Bihar megyei Szalacson, 1216-ban Szatmáron; ez utóbbiak 1230-ban kiváltságokat kapnak. Németek laknak 1219-ben Sajónémetiben, a Trencsén megyei Szamarócon. Ezek – mint maguk mondják – jobbágyi szolgáltatásokkal senkinek sem tartoznak, és azért jöttek ide Németországból, hogy letelepedjenek és megműveljék a parlagot. Laknak németek Barson, a XIII. század elejétől Korponán és számos más helyen.

Pestre II. András telepítette be őket 1218 és 1225 között. A szegényebb kézművesek mellett dúsgazdag patríciusok is érkeztek. Vezetőjük, Werner lovag (miles) Alsó-Ausztriában is tekintélyes birtokokkal rendelkezett. Hamarosan elnyerték a „fehérvári jogot” Meghonosították a városban a fémfeldolgozó ipart, ezen belül az akkortájt kitűnően jövedelmező harangöntést. A hasznot környékbeli földbirtokokba, a budai oldalon fekvő szőlőkebe fektették, amelyeket bérmunkásokkal műveltek. Pesten mint számos más településen is a németiség beköltözésével kezdődik a városiasodás. Betelepítik a dominikánusokat, kialakítják a modern városközpontot, a leggazdagabbak palotákat építenek. Pest az 1240-es évek elejére, tehát mintegy két évtized alatt – mint az egykorú beszámoló mondja – „nagy és dúsgazdag német falu” (*magna et ditissima Theutonica villa*) lett.⁷

Egyes városokon és a vidéken szétszórt nemzetiségi szigeteken túl az első összefüggő német telepek Abaúj megyében jelentek meg a XII. század derekán. A Hernád völgyében 1220-ban tíz németlakta falut találunk a királyné birtokában, és mellettük van még jó néhány hasonló. Közöttük van olyan is (Vilmány, Gönc), amelynek a neve német eredetű, tehát alapítását is alkalmasint a jövevényeknek köszönheti. A falucsoport a XIII. század második felében vizsolyi ispánság néven külön közigazgatási egységet képezett. (Vizsoly maga is valószínűleg a régi német Wisili személynevet viseli.) A lakók mint a nyelvi adatok elárulják – Észak-Türingiából, a bajor és a keleti frank részokról jöttek. Innen terjeszkedtek tovább Gömör irányába, és benyomultak az északkelet-magyarországi bányavidékre, ahol központjuk Gölnicbánya lett. Az itteni németiség első írott emléke 1243-ból maradt

⁷ Rogerius: *Carmen miserabile*, ed. L. Luhász; kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, II, Budapest 1938, 562.

fenn. A nyelvjárás bajor-osztrák eredetre vall.

Hont megyében, Selmeccen is vannak németek 1150 körül. Selmeccbánya már I. István idejében jelentékeny ezüsttermeléséről volt nevezetes, itt eredt a királyi pénzverés leggazdagabb forrása. A magyarok mellett ebben szlávok is közreműködtek, és most bekapcsolódtak a németek, akik az 1230-as években szabadalmakat kaptak a királytól. Sokat mond, hogy a név szláv eredetű előtagja, a „savanyúvíz” jelentésű Štiavnica nem közvetlenül, hanem német közvetítéssel (Schemnitz) került át a magyarba. A XIII. század elején kiváltságos város, szabad bíró- és plébánosválasztási joggal, országos vámmentességet élvez, élén bíró és tizenkét tanú tanács áll. Terjeszkedésre is futotta az erejéből: a selmeciek nyitották meg Bakabányát. Később rendházat építettek itt a dominikánusoknak, és a XIV század elején Magyarország leghíresebb városai között emlegették.

Abaujból a Hernád folyó mentén szivárogtak fölfelé, és hamarosan benépesítették a Szepességet (Zips). Ezen a környéken csak elszórt szláv és őrszolgálatot teljesítő csekély magyar lakosság éldegélt ekkoriban Ezek emlékét tartotta fenn Nagyőr és Strázsa neve. A krónikás hagyomány szerint Kálmán király kezdte valamelyes szervezeti keretekbe foglalni, és 1200 előtt önálló megyévé alakult. A jövevényeket tehát zord körülmények fogadták errefelé, először az erdőt kellett kiirtaniuk, az ugart kellett feltörniük.

A Szepesség megszállása – mint a nyelvjárások mutatják – több lépcsőben történt. Az első lakók a nyugati Érchegység szárszországi vidékeiről jöttek, majd sziléziaiak követték őket. Van adatunk 1204-ből arra, hogy Theodor krakkói várnagy sziléziai erdőirtókkal akarja betelepíteni a Fehér- és a Fekete-Dunajec meg a Poprád folyó mellékét.⁸ A sziléziaiak megszállták a Szepesi Felföldet (Zipser Oberland), vagyis a Magas Tátra alatt a Poprád és Késmárk között elterülő vidéket, ahol Felka, Szepesszombat, Strázsa, Mateóc, Nagyszalók, Alsó- és Felsőerdőfalva, Malompatak, Kakaslomnic, Hunfalva, Tátraalja, Rákosfalva, Izsákfalva fekszik, és a Szepesi Alföldet (Zipser Niederland), vagyis a Poprád folyó vidékét Késmárktól Podolinig. A két terület nyelvjárása, az ún. „Garschtvojpgeldialekt”, közös eredetű, és közel áll a sziléziaihoz.

A német települések megszorodásával a plébánosok társulásokat hoztak létre, melyekből a XII. század végére létrejött a szepesi prépostság, majd a XIII. század első felében kialakult a 24 szepesi plébánia szövetsége, „testvérülete” (fraternitas XXIV plebanorum Scepusiensium), eleinte csak a közös vallási élet, az erkölcsi rend fenntartása érdekében, a papság ellenőrzésére, majd egyre inkább közös érdekvédelemre, politikai célok megvalósítására is. Ennek segítségével királyi és pápai privilégiumokat vívtak ki. A tagok száma változó volt, és nem tartoztak mindig ugyanahhoz a szövetséghez. A legrégebb együttes így

⁸ Bruckner Gy.: *A szepesi szász nép*, Budapest 1913 (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár II. A magyarországi németek IV.), 5.

rekonstruálható: Lócse (a központ), Késmárk, Leibic, Duránd, Ruszkin, Béla, Ménhárd, Izsákfalú, Strázsa, Szepesszombat, Mateóc, Malompaták, Nagyszalók, Felka, Poprád, Káposztafalú, Csütörtökhely, Illésfalú, Igló, Odorin, Olaszi, Velbach, Váralja, Kurimján.

Erdélybe is a XII. század közepén érkeztek az első külhoni telepések Flandriából. Emléküket őrzi Voldorf falu neve meg néhány Villa Latina, zömmel az Olt mellett, egyébként azonban nem sok nyomot hagytak maguk után, mert mihamar felszívódtak abban a tömegben, amely a Rajna középső folyása mellől indult, és Nagyszeben környékét szállta meg. Géza király a csekély számú székely őslakosságot kitelepítette innen, és az így keletkezett „pusztát” (deserta) a németeknek adományozta. Ezt a vidéket mindig is Altlandnak nevezték. A következő évtizedekben más betelepülők szórtabban helyezkedtek el Fehér és Kraszna megyében, Hunyadban, az Altlandtól nyugatra és keletre (Szerdahely, Kőhalom, Szászváros).

Észak-Erdélyben a Szamos völgyében fekvő Radna környékén jött létre igen korán német telep. Ez érzékeny pont volt, mert itt működött az Árpád-kor egyik legfontosabb ezüstabánya, és a Radnai-hágón át vezetett az út Halics felé. Jelentőségét mutatja, hogy már ez időben külön ispánja volt. Valamivel később jelentek meg a hospesek Beszterce vidékén, ahol a határvédelmet kellett biztosítaniuk. Főnökük ugyanaz az ispán volt, aki Radnának is az élén állt, s akit később Radna és Beszterce ispánjának mondanak. A beszterceiek rajzottak ki a mezőségi Királyi területe felé, ahol, mint a névből gyanítható, magánbirtokok között fekvő királyi területeket szálltak meg. Így lehetett ez Beszterce környékén is, mint erről a Királynémeti falunév tanúskodik.

Fogarasföldön az Olt áttörésénél alakult ki összefüggő német tömb, amely Doboka, Kormosbach, Venice, Debren, Sárkány falvakat foglalta magában az 1202-ben alapított kerci ciszterci apátság közelében. Ez azonban nem volt hosszú életű, mert a tatárjárás elsöpörte.

II. András 1211-ben a dél-erdélyi, jórészt lakatlan Barca-földre behívta a Német Lovagrendet, hogy a kun támadásoknak gátat vessen. A dolog azonban balul ütött ki, mert a lovagok nem voltak hajlandók érdekeiket a magyar királynak alávetni, és csak a Szentszék főségét ismerték el. A pápa hűbérurassága alá ajánlották magukat és önálló államot akartak létrehozni; terjeszkedni kezdtek, várakat emeltek, saját pénzt vertek. Végül is 1225 tavaszán fegyverrel kellett őket kivenni az országból. Paraszti kísérőik azonban, akik a Rajna és a Mosel mellékéről jöttek, királyi hospesként ott maradtak a Barcaságban. Négy egyházuk működött, Földvár, Szentpéter, Hermány és Prázsmár. Központjuk a XIII. század közepétől Brassó lett, amely azonban már korábban is jelentős település lehetett, mert 1225 és 1234 között premontrei apácakolostor épült benne, márpedig ilyen intézmény ez időben ezen kívül az egész országban is csak egy működött, Nagyszebenben.

Ilyenformán a XIII. század első évtizedeire a német lakosság nyomós

tényező lett Erdély különböző területein. Plébániáik szaporodtak, kapcsolatot teremtettek egymással, és létrejött a szebeni prépostság. III. Celesztin pápa már 1191-ben az erdélyi németek egyházáról beszél, kiveszi azt az erdélyi püspök fennhatósága alól és az esztergomi érsekséghez utalja.

II. András 1224-ben kiadta a nagyszebeni szászok helyzetét rendező diplomáját (Andreanum), amelyet Goldener Freibrief néven emlegetnek. A király egyidejűleg kitelepített minden idegen nációt a Szászvárostól Barótig terjedő területről. A földet mindenestől a szászoknak engedte át, megtiltotta más nemzetiségek betelepülését, és kimondta, hogy a nemesek ezen a területen nem szerezhetnek birtokot. Egyben lemondott arról a jogáról, hogy az örökös hiányában gazdátlanra lett föld őrá szálljon vissza. Megszüntetett minden korábbi közigazgatási intézményt, és a terület élére a király által kinevezett nagyszebeni szász grófot (comes, ispán) állította, aki bírói jogokat is gyakorol. A szászok szabadon választják papjaikat, és annak fizetik a tizedet. Szabadon kereskedhetnek az egész országban. Kimondta azt az alapelvet, hogy egységet kell alkotniuk (unus sit populus).⁹ Kötelezettségeiket is szabályozta: együttesen belföldön 500, külföldön 100 főnyi katonaságot kell kiállítaniuk (ez akkoriban tekintélyes haderőnek számított), és fizetik a „kamara hasznát” (lucrum camerae), vagyis a régi pénzermének újra való váltásakor levont illetéket, amit évi 500 ezüst márka általánnyal egyetemlegesen váltanak meg.¹⁰

Az 1220-as években hasonlóan önálló szervezeti kereteket kaptak az erdélyi székelyek is, akik fölött a székelyek ispánja állt. Rögzítették sajátos, a szászokétól eltérő kiváltságait, kötelezettségeiket. Ezzel indult meg az a folyamat, amely a XVI. századra az erdélyi „három nemzet” különös együttesének a kialakulásához vezetett. Később kísérlet történt a Balkánról mind nagyobb számban beszivárgó vlachok (oláhok) hasonló egységbe tömörítésére is, ez azonban az önszerveződés hiányában nem sikerült.

A németek tehát, mint látható, a legkülönbözőbb régiókból érkeztek új lakóhelyükre. A legelső írások teutonoknak, később alemannoknak is nevezik őket, bár a Bayersdorf, Bavarica, Svabóc nevekből sejthető, hogy a környékbeliek ennél pontosabb információkkal is rendelkeztek. A Felvidéken és Erdélyben egy tömbben letelepedettek hamarosan ráragadt a „szász” nevezet, és a magyarság azóta is szásznak mond minden németet, aki e két közösség egyikéhez tartozik. (Mint ahogy a XVIII. századi beköltözőket egységesen svábnak tartja.) Ennek az oka alkalmasint abban rejlik, hogy ügyeik intézésében a szász jogszokást, 1230 után a *Sachsenspiegel*, illetve a sziléziaiak az ezen alapuló magdeburgi jogkönyvet

⁹ „Ita tamen quod universus populus incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Siculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus et sub uno iudice censeantur, omnibus comitatibus praeter Chybiniensem cessantibus radicitus.”

¹⁰ Hanzó L.: *Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása*, Szeged 1941.

használták, és így minden dolgukat „iure Saxonum” intézték, ami a részletek iránt nem nagyon érdeklődő szomszédságnak elég volt az általánosításhoz.

Tömegesen azon a vad vidéken telepedtek meg, ahol rajtuk kívül jóformán csak szlávok éltek. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a két népnév kölcsönösen egymásra mutat. A „német” szó bizonyosan,¹¹ a „szász” nagy valószínűséggel valamelyik szláv nyelvből került a magyarba, míg a „szláv” jelentésű „tót”, amely a „teuton”, „deutsch” népv nevekkal tart rokonságot, és eredetileg (taut) a gepidákat jelölte, a magyar nyelv korai német jövevényszavai közé tartozik. Az egymás mellett élő németek és szlávok tehát kölcsönösen egymást mutatták be a magyarságnak.

A XII. század után betelepülők szociális szempontból nem tartanak közösséget rokonaikkal, akik a X-XI. században megelőzték őket. Kifejezetten „egyszerű emberek” ők, akik föld- és kézművességgel tartják fenn magukat (homines simplices agriculturis et laboribus intenti), mint V István király jellemzi őket még 1271-ben is. Településeik eleinte miben sem különböznek a szokványos jobbágyfalutól. Városaik primitív faluközösségekből alakultak ki, csakúgy, mint a magyaroknál. Főnökük kezdetben a falusbíró (Hann) volt, és ennek intézménye szívósan tartotta magát még akkor is, amikor a település várossá fejlődött, és már régen a városi bíró (Richter) vezetése alatt állt. A kiváltságok, a kedvező gazdasági feltételek és nem utolsósorban az a roppant energia, melyhez hasonlót talán az Amerikát meghódító pionírok mutatnak majd, ezek azok a tényezők, amelyek a települések fokozatos fejlődéséhez, az egyesek vagyonosodásához, a magasabb szintű megélhetési formák uralkodóvá válásához vezetnek.

Az erdőt régebben tűzzel pusztították, ami veszélyes és gazdaságtalan volt. A telepesek első feladata az irtás lett. Az emberföldötti munkáért komoly kiváltságokat kaptak a telepítőtől, aki a legelső években kizárólag, azután is nagyobb részben a király volt. A kiszakított szántó, rét, legelő a telepesek közös tulajdonába került. (Lőcse pincéiben évszázadok múlva is gyökerekbe, fatuskókba botlottak.) A telepítésvezető – a Felvidéken szokásos elnevezés szerint *Schultheiß* (magyarul soltész), Erdélyben *Erdgräf* (magyarul geréb) – a legtekintélyesebbek közül került ki. Felelősségteljes munkájáért előjogokat kapott. Őt illette a bírságok kétharmad része, többféle járandóságot szedett az alatta levőktől, bizonyos monopóliumokkal rendelkezett (malom- és kocsmatartás, serfőzés). Előbb-utóbb önállósította magát a telepítőtől is, meg a községnek is a fejére nőtt. A leggazdagabbja földbirtokot szerzett valahol a szász közösség határain kívül, és a magyar nemességnek is tagja lett; 1206-ból már van adat erre. A soltészek hatalmi törekvéseivel szemben örökösen folyt a harc. Abaúj megyében 1220-ban tíz német telepesfalú azzal vádolt meg két bírót (villicus), hogy kizsákmányolja és megrövidíti őket. Az ügy a váradi káptalan elé került, s azzal a salamoni döntéssel

¹¹ A „néma” jelentésű szláv *némec*, *némac* az érthetetlen beszédre utal.

végződött, hogy a falubeliek lemondtak kártérítési igényükről, viszont a két bírót családotól mindörökre kitiltották a faluközösségből. A Gömör megyei Kevi azonban Herbardus soltész tulajdona lett. A három Németi (Fel-, Al- és Középnémeti) a XII. századi első abaúji hospesfoglalások közé tartozott. A telepések egyikének, egy Mihály nevű szásznak a felesége, Menne, abban a megtiszteltetésben részesült, hogy dajkája lehetett IV Béla király fiának, a majdani V. Lászlónak. Béla király hálája jeléül az asszonynak adományozta e három falut, amelynek a lakói ilyenformán tulajdon polgártársuk jobbágyságot lettek. Itt így, ott úgy alakult a helyzet, de a XIV századra a falvak túlnyomó többsége a soltész vagy a geréb uralma alá került.

A szegényebbek és gazdagabbak közötti érdekharccal tehát a német községekben sem volt ismeretlen, a közösen élvezett kiváltságok és a közösen birtokolt javak azonban az alsó rétegeknek is az átlagosnál magasabb életszínvonalat biztosítottak. A közösen feltört terület közös tulajdonban maradt, a szántóföldnek a család csak kezelője és haszonélvezője volt, de alkalomadtán visszaszállt a kollektívára, az erdőnek, legelőnek pedig a használata is közös volt. Elsősorban ez volt az a tényező, amely a kollektív létet évszázadokon keresztül fenntartotta. A későbbi magyarizációk valamiféle lelki sajátosságokat kerestek emögött, mintha az összetartás szellemét hazuról hozták volna magukkal. „Ja, ja, 's isch so, 's G'blüt verträgt's halt nit!” – vélekedett egy magyarországi német a tizenkilencedik század első felében.¹² Valójában a csoportokat az tartotta együtt nemzetiségi mivoltukban, hogy az egyénnek csak akkor volt érdemes kilépnie, ha följebb juthatott. Az anyanyelv, a nemzetiségi tudat, a történelmi emlékezet, a saját hagyományvilág, később a külön vallás másodlagosan járult ehhez. Királyaink az első perctől kezdve ügyeltek is arra, hogy együtt maradjanak, hiszen ha szétszóródnak az ország kisebb tájain, hiába jöttek.

A hospesek között lényegesen kisebb számban, de nem annyival kisebb súllyal vagyonosabbak is érkeztek, dúsgazdagok is, akik odahaza – rendszerint külkereskedelmi tevékenységgel – megszerzett tőkéjük számára kerestek busásan kamatozó befektetési lehetőséget a konkurrencia által még nem háborgatott terepen. Egyesek, egyes tőkés csoportok ingatlanokat vásároltak, és azokra költöztettek bérlőként német telepéseket. Mások a bányaművelésbe kapcsolódtak be. A bányászat már azon időben is tőkeigényes vállalkozás volt, mert a feltáráshoz, a műveléshez szükséges technikai feltételek megteremtése és biztosítása (mélyítés, víztelenítés, kiemelés stb.) roppant sok pénzbe került. A következőkben, a művelési szint mélyülésével, a tőkeigény csak fokozódott. Ezért ez volt az a termelési ágazat, amelyben a legkorábban jelentek meg a tőkés társulások. Selmezbányán már 1230 körül működik ilyen. E társaságok Németországból, elsősorban Sziléziából hoztattak szakmunkásokat, akiket bérért

¹² J. G. Kuhl: *Reise in Ungarn II*, Dresden–Leipzig 1842, 232.

dolgoztattak. Ilyenformán a magyar társadalomban először a bányászatban jelent meg komolyabb mértékben a bérmunka. A bányanyitás királyi monopólium volt, és egészen széles körű jogokat biztosított a kezdeményezőnek. A bányászok bárkinek a birtokán dolgozhattak, a földesúrnak semmiféle beleszólása sem volt a dologba. A földjén művelt bánya a király tulajdonába szállt, illetve elcserélhető volt valamely királyi birtokkal. A kitermelt érc a bányász tulajdonában maradt, csak az urburát, vagyis az arany 1/10, az ezüst 1/8 részét kellett befizetnie a kincstárba. A bányavállalkozás tehát – kellő szakértelem mellett – kitűnő befektetés volt. Nem véletlen, hogy az egyik legelső szász telep Erdélyben az ezüsttermő Radnán jött létre. Németek vették munkába a selmeci, a Gölnic környéki bányákat is. Merény, Svedlér, Remete, Zsakaróc, Valkóc, Prakfalva, Helcmanóc, Korompa, Stósz, Honten, Jekelfalva, Margitfalva, Folykmár, Koissó németjeit a későbbiekben is a *Gründler* nevezettel illették. Ebben Magyarország nem állt egyedül: sziléziai bányászok dolgoztak ez időben Szerbiától Svédorszáig mindenütt, a következő évszázadban pedig a szepességiek jelennek meg Itália és Kréta bányáiban.¹³

A tatárjárás és következményei

A németiség egy évszázad alatt olyan erősen megvetette a lábát az ország területén, hogy a tatárjárás vihara sem tudta elsöpörni. A tatárok fő serege 1241 márciusában tört át a Vereckei-hágón, áprilisban IV. Béla teljes vereséget szenvedett, júniusra a Dunán inneni vidék mindenestől a rablóhordák zsákmánya lett; 1242 februárjának elején átkeltek a Dunán és a másik oldalt is végigpusztították. Egy másik seregrész Trencsén felől az északi részekre rontott rá, a többiek Erdélybe nyomultak. Az irgalmatlan pusztítás egy teljes évig, 1242 márciusáig tartott, amikor kivonultak az országból. Csak az erődített helyek tarthattak ki, ilyen azonban nem volt sok. Az ellenség rémületkeltés céljából a fegyvertelen lakosságot is irtotta, az állatokat is lemészárolta, minden útjába eső falut felégetett. Az áldozatok száma fölbecsülhetetlen.

Erdélyre két oldalról zúdultak rá, és április végére az egész tartomány a kezükre jutott. Az a sereg, amely a Radnai-hágón át érkezett, az egykorú tudósítás szerint kemény csatát vívott a radnai szászokkal. Állítólag 4000 német veszett oda. A város, amelynek nem volt erődítése, tatár kézre került. Kádán tatár vezér szolgálatába fogadta, vagy talán inkább elfogta Aristaldust, a radnai ispánt, aki 600 fegyveresével a sereget továbbvezette Besztercéhez. Ez is elesett, itt 6010 német holttestet számláltak meg. A másik hadtest az Ojtozi-szoroson hatolt be, tönkrevverte Pósa vajdát, aki maga is a csatatéren maradt, majd az Olt völgyében nyomult tovább. Elesett Küküllővár, az odamenekült sok ezres tömeg ott pusztult. Nagyszében lakosságát majdnem az utolsó szálig kiirtották. Elesett Gyulafehérvár

¹³ *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris II*, par N. Beldiceanu, Paris–Le Haye 1964, 62–63.

is. A tatárok a Maros partján mentek tovább nyugat felé. Hazamenet ismét végigpusztították az Olt völgyét. Rogerius mester, aki az eseményeknek szenvedő részese volt, azt írja, hogy a Maros mentén több napi járőföldre nem talált élő embert.¹⁴

A rettenetes veszteség megtorpantotta az erdélyi szászok gyarapodását. Néhány település végleg elpusztult, néhány régió elveszítette német lakosságát, mint pl. a Fogarasföld. Az expanziónak egyszer s mindenkorra vége szakadt, a kelet felé való terjeszkedéssel mind a szász hospesközségek, mind a magyar állam, mind a római egyház véglegesen felhagytak.

A szepesti szászokat a hagyomány szerint akkori grófjuk, Gargon Jordán, a Görgey család őse, egy nehezen megközelíthető sziklára vezette, amely a Hernád mellett emelkedett, és Látókőnek hívták. Vagyonukat, állataikat, élelmiszer- és takarmánykészletüket ide menekítették, és itt várták ki, míg a vihar elvonul. Úgy mondják, három esztendőt töltöttek a vadonban, mire egészen megbizonyosodtak arról, hogy hazamerészkedhetnek. Településeik ezalatt elpusztultak ugyan, de ők maguk megmaradtak és hozzáláttak az újjáépítéshez. Lócse 1245-re ismét állt, bár nem az eredeti helyén, az Altdeutsch nevű dombon, hanem attól kissé északra. A plébánosok testületét 1248-ban újjászervezték. Az eset emlékére 1290-ben karthauzi kolostort emeltek Szent János tiszteletére a Látókőnél, amelynek a *Lapis refugii* (Menedékkő) nevet adták. Az építkezés 1305-re fejeződött be.

A tatárjárás az egész országban alaposan átrendezte az etnikai viszonyokat, nemcsak az iszonyú pusztulás, hanem az arra következő újratelepítés folytán is. A különböző nemzetiségek bevándorlása újabb lendületet vett, és megindult az országon belüli áramlás is. Többek között ekkor települt Buda német népessége. Ekkor kezdett elnémetesedni Magyarország nyugati széle, az a terület, amelyet 1920-ban Burgenlandnak neveztek el. De abban, hogy a német lakosság ezen a területen számbelileg megerősödött, nemcsak a pogány rablók játszottak közre, hanem a keresztény szomszéd is. II. Frigyes ausztriai és stíriai herceg a tatárok elől menekülő Béla királyt elfogta, és szabadon bocsátása fejében három megyét vett el tőle. Sopronba és Pozsonyba ekkor költözött be nagyobb számú németiség. Később, 1301-től 1328-ig Pozsony megye állt ausztriai kormány alatt. Aztán, 1445-ben III. Frigyes foglalta el Köszeget, amelyet Mátyás csak 1482-ben szerzett egy időre vissza; Sopron, Kismarton is ausztriai kézre került ekkor. E területeken az évszázadok folyamán ausztriai arisztokraták is szereztek tekintélyes birtoktesteket, például Sopron megyében az Eitzinger, Entzersdorfer, Pottendorfer, Puchheim, Weitmüller, Groffnecker dinasztia, hogy csak néhányat említsünk, és ezek árnyékában számtalan kisebb, mint a Fogt, Fraunhofer, Hagenauer, Herting, Hurber, Klingenfurter, Mittendorfer, Gajtlar, Mischulbiner nemesi családok. Ezek szolgánépük egy részét áttelepítették az új birtokra. Aztán akárhogyan is változtak

¹⁴ Rogerius, i.m. 578-579, 587.

a politikai meg a birtokviszonyok, a jobbágyok már maradtak.

Abaúj megyében a falvaknak mintegy 20 %-a pusztult el. Itt is nagyarányú újratelepítés kezdődött, amelyben a németeknek is derekas szerep jutott. Ők alapították meg egy hajdani falu romjai fölött Kassát és Szepsit. Ez utóbbit, mint a neve mutatja, szepesiek szállták meg.

Kassa neve első ízben 1230-ban bukkan fel, ekkor azonban még jelentéktelen falucska, s lakói csupa magyarok. A tatárjárást követő évtizedekben jelentős etnikai átrendeződés következik be, ezután a névanyag $\frac{3}{4}$ részben német, a negyedik negyedrészt latin, tehát meghatározhatatlan (valószínűleg magasabb műveltséget jelöl), és hetven esztendő alatt egyetlen magyar név kerül elő a városi iratanyagban. Kétségtelen tehát, hogy a várost szerény kezdetek után német telepések indították el a történelem útján. Őket is szászoknak mondták: 1249-ben már példamutató kiváltságokkal rendelkeztek, amelyeket a szinai telepéseknek sikerült megszerezniük. Felkassa egy darabig még megmaradt némely magyar nemesek kezén, de 1261-ben a király elvette tőlük, és odaadta a kassai hospeseknek. A polgárság ekkor bíró és esküdtek vezetése alatt állt, a várispán nem rendelkezett fölötté, a föld használata fejében évente meghatározott összegű aranyat fizetett a kincstárnak. A XIII. század végén messze földön a legjelentősebb város, frekventált vásárhely, kereskedői a Sajótól Beregig vámmentességet élveznek. Ekkor már áll a Szent Erzsébet-templom, amelynek a helyén a mai dóm épült, mellette ispotály. Pénzverőkamara is működik itt. Felépül a domonkosok rendháza. A XIV század elején már az országos politikába is beleszól: Károly Róberttel szemben Vencelt támogatja, később mégis Károly hűségére tér, de amikor a király Amadé nádornak adományozza, a polgárok fellázadnak, és megölik az új tulajdonost (1311). Amadé családja le is mond Kassa birtokáról, később azonban mind a várossal, mind a királlyal szemben Csák Máté oldalára szegődik. Az Amadék 1312-ben ostrom alá fogták Kassát, és jó részben ez lett az oka annak, hogy Károly Róbert megindult ellenük. Június 15-én a közelben, Rozgonyánál a király döntő győzelmet aratott a lázadó oligarchák fölött. Ez új korszak kezdetét jelentette a magyar történelemben, amennyiben az úgynevezett feudális anarchiának egyszer s mindenkorra vége szakadt. Kassa és a kassai németiség további históriája azonban külön lapra tartozik.

Az újratelepítés Erdélyben is nagy lendülettel indult. Szászok költöztek Gyulafehérvárra, Dés, Torda megürült házaiba. Szász telepések érkeztek Dobokába, ahol az 1245-ben Szilvás néven említett falu 1321-ben már Szászsilvás néven kerül elő. Küküllő megyébe, ahol iszonyú volt a pusztulás, V. István idejében szászok költöztek be, és tömegesen megszállták az egész vidéket. A hegyek között irtásfalvakat létesítettek. A küküllői dékánóság falvai, Ebesfalva, Mikeszásza, Bázna, Kőrös, Bogács, Ekemező, Hosszúaszó nemsokára a leggazdagabbak sorába emelkedtek. Megalakult Nagysink és Újegyház szék.

Az új telepítésekre az anyaországból nagy számban érkeztek újabb

csoportok. Egy ilyen vállalkozás emlékét őrzi „a hamelni patkányfogó” története, amely Simrock és Goethe jóvoltából világirodalmi rangot kapott, végül Walt Disney filmvászonra is vitte. Ez egy hannoveri ki- illetve bevándorló hullám indulását 1284 júniusára teszi.¹⁵

Ez az akció azonban már kedvezőtlenebb körülmények között zajlott, mint az előző, és nem hozott létre német autonómiákat. Azok a németek, akik a szász territórium határain kívül telepedtek le és közigazgatásilag nem tartoztak hozzá, a későbbiekben sem tudták kieroszakolni az egyesítést. Amikor a XIV század vége felé a magyar falvak céhes ipara alaposan nekilendült, és megindult a kézműves magyar jobbágyok áramlása a városok felé, elsősorban a számukra is nyitott helységeket özönlötték el. Így történt, hogy ezek és a bányavárosok (Dés, Torda, Szék, Kolozs, Torockó) a XIV század végére elmagyarosodtak, és a német őslakosság elmerült a magyar bevándorlók tengerében.

Az újonnan megszállt területek között a legjelentősebb Kolozs megye lett. Szórványosan már a XIII. század elején is érkeztek ide németek, legalábbis ez időtől tűnnek fel német nevek itt-ott a helyi okleveles anyagban. A tatárjárással azonban a falvak elnéptelenedtek, és utána nagyarányú átrendeződés kezdődött. A Lúcpatak vidékének szász benépesedése után a régi ozdi esperességből kivált a német egyházakat egybefoglaló régeni dékánátus, amely 1332-ben tíz falut foglalt magában. 1257 után Kolozsvárra tömegesen települtek be, mégpedig nemcsak Erdély más vidékeiről, hanem a Felvidékről és az anyaországból is. A kolozsvári nevek túlnyomó többsége ettől kezdve a XIV század közepéig német. Gölnitzer is akad, aki Gölnicbányáról érkezett, Payer, Neremberga Bajorországból jött. (A magyar elem Kolozsvárott is a XIV század vége felé jelent meg újra.) A város az erdélyi püspök birtoka volt. 1316-ban polgárai fegyverrel segítették a királyt az egyik környékbeli főúr ellenében, ezért ekkor a szabad királyi városok sorába emelkedett, és visszakapta azokat a szabadságait, amelyek – mint a privilégium mondja még V István korából származtak. Ezek a kiváltságok 1331-ben gyarapodtak. 1333-tól pénzverőkamara is működött a városban, amely a XV századra az egész ország egyik legjelentősebb centrumává fejlődött.

Az erdélyi szász territóriumból a katasztrófa után három nagy, egybefüggő tartomány (latinul *provincia* vagy *comitatus*, németül *Gau*) maradt meg, a szebeni, a brassai és a besztercei. Ezekhez csatlakozott 1283-ban a medgyesi, 1309-ben a nagyselyki szász kerület. Az itteni székelyeket kitelepítették az Aranyos mellé és Kézdi székbe. A hajdani jogállás folyományaképpen e két utóbbi *Gau* még sokáig a székelyek ispánjának az igazgatása alatt állott.

A tragédia után bekövetkezett fellendülés a Szepességben is megkívánta a közjogi helyzet újbóli rendezését. V István király 1271-ben összefoglalta és megerősítette a szepesi szászok kiváltságait, amelyek jó részével a korábbi

¹⁵ H. Spanuth: *Der Rattenfänger von Hameln*, Tübingen 1951.

évtizedekben is éltek. Eszerint ők is, mint az erdélyiek, külön közösséget (communitas) alkotnak, amelynek az élén a szászok grófja (Landgraf) áll, akit szabadon választanak. Ennek felettese a királyi várispán (Burggraf), aki nagyobb bűnügyekben, birtok-, örökségi és határvitákban ellenőrzi a szász gróf döntéseit. Ez az ellenőrzés azonban formális, a várispán ugyanis csak a szász törvények szerint és csak Lőcsén, a közösség székhelyén ítékezhet. Kisebb ügyekben a szász grófnak egészen szabad a keze. Ezenfelül a várispánt illeti a nagyobb bírságok 2/3 része, míg 1/3 a szász grófé. Idegen bíróság szász polgárt nem idézhet meg. Biztosítja a privilégium továbbra is az erdőirtási, halászati, vadászati jogot, az irtványt tetszés szerint használhatják, korlátlan bányakutatási joggal rendelkeznek, és az ércet szabadon értékesíthetik. Megadja továbbá a szabad papválasztás jogát, és a tizedet a saját papjuknak fizetik. Ezzel szemben évi 300 márka finom ezüstrrel adóznak a királynak, ingyen szállással tartoznak neki és kíséretének, ha hozzájuk látogat, fizetik a kamara hasznát, és háború esetén 50 lándzsást állítanak ki. Fővárosuk, a „civitas provinciae capitalis”, Lőcse.

E kiváltságok lényegében teljes közjogi önállóságot engedtek a szepesi németeknek, és gazdasági kérdésekben is szabad kezet adtak nekik. Részben e kedvezményezett helyzetnek köszönhető, hogy gyarapodásuk továbbra is töretlen maradt. Amikor Károly Róbert 1312-ben megújítja V István kiváltságlevelét, az adót 1200 márkára emeli, ami a nagymérvű gazdagodás jele. Ugyanakkor további engedményekkel és egyszerűsítésekkel még kedvezőbb helyzetet teremt számukra. Elengedi a kamara hasznát, elengedi a hadiszolgálatot – csak a saját területüket kell védelmeznük nem szól az ingyenes szállásról. Az 1328-as (német nyelvű) szabadságlevél már 1400 márkában állapítja meg az adót.

A XIV-XV. század

A bányászat 1320 után minden korábbinál nagyobb lendületet vett. Új aranybányákat tártak fel, méghozzá a felszínen vagy könnyen művelhető mélységekben, s mellettük jelentékeny városok nőttek ki – szó szerint – a földből. Ekkor született a Felvidéken Körmöc, Szomolnok és Nagybánya, Erdélyben Offenbánya, Abrudbánya és Zalatna. Az északnyugati részekén Körmöc (arany) térségében működött Breznó (ezüst), Beszterce (ezüst és réz), Libet (ezüst), Selmec (arany és réz), Újbánya (ezüst), Bakabánya (ezüst); Gölnic (ezüst, réz és vas) térségében Igló (ezüst és réz), Sóvár (só és vas), Szomolnok (arany, ezüst, réz), Csetnek (vas), Jászó (vas, ólom, ón), Rozsnyó (ezüst), Telki (arany), Rudabánya (ezüst); Erdélyben ezüstabánya Radnán, vasbánya Torockón, aranybányák: Asszonypataka (Nagybánya), Felsőbánya, Offenbánya, Abrudbánya, Körösbánya, Zalatna, sóbányák: Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, Sziget, Dés, Désakna, Szék, Kolozsakna, Torda, Vízakna. Magyarország a világ bányászatának vezető hatalmassága lett, az európai aranytermésnek több mint 9/10 részét adta.

Károly Róbert 1324 után új közigazgatási rendet teremtett Erdélyben.

Megszüntette a szebeni ispánságot, és annak területét 5 „szék”-re osztotta. (A „szék” voltaképpen bírói széket – *sedes judiciaria* – jelentett.) Ezek központja Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Kőhalom és Segesvár lett. Élükre egy-egy királybíróat állított. Ez választás útján nyerte el a tisztét, kivéve a legfőbbet, a szebenit, akit a király nevezett ki. A többi provincia élén továbbra is ispán maradt. A székek – mint dékánátusok – egyben egyházi központok is voltak.

A XV század elején gyorsult fel az a folyamat, amelynek a végén az erdélyi szász önkormányzat kiteljesedett. Medgyes és Selyk 1402-ben kikerült a székely ispán fennhatósága alól, és királybíró választására kapott engedélyt. A szebeni királybíró is választás és nem királyi kinevezés útján nyerte el 1464-től a hivatalát. Végre Mátyás 1486-ban az *Andreanum* érvényét kiterjesztette a brassai, a besztercei, a medgyes-selyki kerületekre is. Az erdélyi szász nép egységes testület lett, amely egyetlen választott tisztviselő, a szász gróf, vagyis a nagyszebeni polgármester vezetése alatt szinte teljes önkormányzatot élvezett. Létrejött a „Szász Egyetem” (*Universitas Saxonum*), élén közös fórummal (*Conflux*), amelyen az összes szék és tartomány képviseltette magát, és amely a legfelsőbb törvényhozó, végrehajtó, közigazgatási és bírói hatalmat gyakorolta. A közösség – mint közösség – nemesi előjogokat élvezett, és 1491-től az országgyűlésen is képviseltette magát.

A szepesi plébániák együttese a tatárjárás után politikai szövetséggé alakult. A XIV század folyamán a 24 szepesi város testvérsége befolyását az egész Szepességre kiterjesztette. A fontos kérdésekben a közgyűlés (*Grafenstuhl*) döntött. Magánjogi ügyekben – mint erről már volt szó – a szepesiek a *Sachsenspiegel* alapján jártak el. Ennek a magyar viszonyok között egy speciális változata alakult ki, amelyet 1370-ben írásba foglaltak. Ez a *Zipser Willkür* (*Vilkühr der Sachsen in dem Zips*). A 24 város kötelező érvénnyel alkalmazta, de mások (Kisszeben, Nagysáros, Eperjes) is elfogadták.

A bányavárosok kiváltságait IV. Béla és V. István foglalta össze. Először a gölnici jog volt példaadó a kisebb bányatelepülések számára. Merény például 1290-ben ennek alapján szervezte meg a saját jogrendjét. Ennek helyébe 1327-ben az ún. selmeci jog lépett (*Gemaine Stat- und Percrecht der erbarn und löblichen Stat Schebnitz*). Ez a legrégebbi szövegében ismert városi jogkönyv Magyarországon. A Felvidék keleti felén fekvő (később felső-magyarországinak nevezett) bányavárosok között a vezető szerepért Gölnicbánya és Szomolnokbánya vetélkedett. Szomolnok 1338-ban Gölniccel azonos jogokat nyert. Igen gyors fejlődésnek indult, területén egyre-másra nyíltak új bányák: Lassúpatak, Svedlér, Szepesremete. Ezek a XV. század elején Szomolnok körül jogközösséggé tömörültek. A század végére azonban Gölnic visszaszerezte régi tekintélyét. Gölnicbánya vezetésével alakult meg 1487-ben a bányavárosok bányahatósága, a szövetséghez tartozó hét bányamesterből. Ez szabályzatot adott ki, mely a bányászattal kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott (egyebekben a városok egymástól függetlenül intézték jogi ügyeiket), többek között intézkedett arra az

esetre is, ha a munkások nem kapnák meg a bérüket. A szabályzat a szövetség tagjai számára kötelező érvénnyel bírt, és az egyes helységekben hozott ítélet ellen a bányahatósághoz lehetett fellebbezni. A tömörülésben résztvevő városok rangsorát így állították fel: Gölnicbánya, Szomolnokbánya, Rudabánya, Jászó, Telkibánya, Rozsnyó, Igló.

Károly király az 1320-as években egy 36 családból álló német vállalkozói csoporttal (Ringbürger) megalapította Körmöcbányát, amely mihamar az ország egyik legjelentősebb arany- és ezüsbányája lett. Pénzverőműhelyt állított fel, amelynek jóvoltából a város az ország pénzügyi rendszerének egyik központjává vált. A műhelybe a csehországi Kuttenbergből (Kutná Horá) hívott mestereket, akik a kuttenbergi bányajogot is magukkal hozták. A körmöciek szabadon használhatták a város környékének lakatlan földjeit és erdeit, bírót és esküdteket választhattak, bírójuktól egyenesen a királyhoz fellebbezhettek; körmöci lakos ellen polgári eljárást csak a körmöci bíró előtt lehetett kezdeményezni.

Körmöcbányával együtt a Felvidék nyugati területein fekvő – később alsó-magyarországinak nevezett szabad királyi bányavárosok (Selmecbánya, Besztercebánya, Bakabánya, Libetbánya, Újbánya, Bélabánya és a Szatmár megyei Nagybánya) a tárnoki szék alá tartoztak. Önkormányzatuk igen kiterjedt volt, területükön kegyúri jogot gyakoroltak.

A bányászat a már mondott okok következtében egyre nagyobb anyagi befektetést igényelt, ezért a tőkés bányavállalkozói társulásoknak egyre nagyobb szerep jutott. A tatárjárás után társulás jött létre Besztercebányán és Gölnicbányán, majd a XIV. században Szomolnokbányán, Nagybányán és másutt. A XV. század vége felé már ez is kevésnek bizonyult, az irányítást tőkés bérlők vették a kezükbe. A Thurzók és a velük összefonódott Fuggerek egészen kisajátították a besztercebányai réz- és ezüstkitermelést.

A XIV. század közepére a szászság belső társadalmi struktúrája alapos változáson ment keresztül. A soltésztelepítések tovább folytak. A Bars megyei Blaufuß (magyarul Kékellő) soltészfalut például a körmöci patrícius, Blaufus Henrik telepítette. Azonban azok a tevékenységek és megélhetési formák az erdőirtás, a határvédelem amelyeken a hospesek kiváltságai kezdetben nyugodtak, elveszítették a jelentőségüket. A szász települések súlyát a bányászat mellett mindenekelőtt a kereskedelem és kisebb mértékben az ipar adta meg. Ennek következtében a soltész meg a geréb kezéből kicsúszott a vezetőszerep, s átszállt a városi patríciusra. A gazdag városi polgár mint ezt már láttuk nemesi földbirtokot vásárolt, arra szászokat telepített, akik immár az ő jobbágyai voltak. Már a XIII. század második felére kialakult a szász territórium környékén a szász jobbágyság. Szeben, Segesvár, Brassó és a többi tekintélyes város az 1360-as évektől a kereskedőpolgárság érdekeit képviselő polgármester vezetése alá került.

A XIV-XV században várossá fejlődött a Királyföldön Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Medgyes, Beszterce, Szászváros, Szászsebes, a Királyföldön

kívül Szászrégen. A szebeni székben 1376-ban 19 céhet és 25 „tisztos ipart” vettek számba. A Felvidéken a XIV században kristályosodott ki a céhrendszer. A céhek működését a *Zipser Willkür* is szabályozta. A legény számára kötelező volt a hároméves külföldi vándorút, csak erről visszatérve készíthette el a remeket. A szepesieknek is vendégül kellett látniuk a külországiakat, és e célra külön szálláshelyeket (Herberge) tartottak fenn. Mindez szoros összefüggésben állt a külkereskedélemmel, mert a vándorok többnyire a kereskedelmi útvonalakat követték, s ez meggyorsította az eszmék, divatok áramlását.

A szász városok gazdasági súlya az ország életében is sokat nyomott a latban. Beszterce, Brassó és a Barcaság 1475-ben 10 ezer forinttal adózott. A királyi engedmények és jogosítványok jó része a kereskedők érdekeit szolgálta. Beszterce 1368-ban, Brassó a következő évben, Szeben 1378-ban árumegállító jogot kapott. Ennek célja és eredménye a Moldova és Havaselve, illetve a Német- és Lengyelország felé irányuló kereskedelem hasznának a lefölözése volt. A szebeniek 1481-ben vám- és harmincadmentességet kaptak az ország egész területére, Erdélyből nyersbőrt csak ők vihettek ki.

A felvidékiek a Hernád és a Vág völgyén Szilézia felé közlekedtek. Az út Lőcséről az Ófalu–Száztelek–Lomnic–Toporc–Sandec vonalon vezetett Krakkóba. Az erdélyiekkel is fölverték a versenyt. Az erdélyi szászok 1378-ban kérik az uralkodót, hogy tiltsa ki területükről vetélytársaikat. Lajos úgy intézkedik ekkor, hogy a szepesiek ezentúl csak a kolozsvári, besztercei, gyulafehérvári, enyedi, tordai és nagyszebeni vásárokon jelenhetnek meg, itt is csak nagyban árusíthatnak. Mátyás 1482-ben megerősíti ezt az intézkedést. Megtiltja a brassóiaknak és a barcaságiaknak is, hogy a szebeni székben kicsinyben árusítsanak posztót, vásznat, miegyebet.

Hasonlóképpen folyt a konkurrenciaharc a felvidékiek között is. A kassaiak lőcsei árut koboztattak el 1491-ben Váradon. Késmárk és Lőcse között a XIV század közepén indult két évszázados, késhegyig menő küzdelem az árumegállító jog körül, amellyel az 1360-as évek óta mindkettő rendelkezett. Ráadásul – mint a lőcsei krónikás, Sperfogel Konrád leszögezi – „a késmárkiak mindenkor büszkék, gögősek, felfuvalkodottak, rosszak, értelmetlenek, kegyetlenek, alattomosak voltak”¹⁶ Zsigmond király úgy tett igazságot a vetelkedők között, hogy a négy lóval vont szekérre a késmárkiak gyakorolhatták jogukat, az annál nagyobb terhet viszont Lőcsére kellett beszállítani. Késmárk ebbe nem nyugodott bele. Iglóval szövetekezett, és háborút indított a vetélytárs ellen. Az ütközetben a lőcseiek alulmaradtak. Aztán ellentámadást indítottak, és ostrom alá vették Késmárkot, sikertelenül. A két város marakodása 1544-ben még javában tartott, akkor Ferdinánd király éppen a lőcseieknek adott igazat.

Az északi részek legtekintélyesebb kereskedővárosa Kassa, az erdélyieké

¹⁶ Hain Gáspár, i.m. 23.

Brassó és Szeben volt. Az előbbi közvetítette egyebek mellett a szerémi borokat Szilézia és Németország felé. A másik kettő életében kulcsszerepet játszott a kelet-nyugati közvetítés, különösképpen az után, hogy a Velencén keresztül kiépült keleti kapcsolatok a török terjeszkedéssel megromlottak. A Fekete-tenger felől élőállatot, halat, keleti textíliákat, főleg pedig fűszereket importáltak. Brassó és Szeben borsbehozatala a XV-XVI. század fordulóján 4-5 tonnára rúgott, ami a teljes magyar borsbehozatal 85 %-át tette ki. A Havasalföldre irányuló kivitelben a nyugati (német-alföldi, észak-itáliai, délnémet, sziléziai) posztó és még inkább a vasáru (kés) játszotta a főszerepet. Az import- és exporttevékenységre a nagyvárosokban (Kassán is) tőkés kereskedőtársaságok (Handelsgesellschaft) jöttek létre.

A szebeniek elsősorban árumegállító jogokkal éltek, a helyi kicsinyben-árusítást tartották a kezükben, s a továbbításból származó nyereséget fölőzték le. A barcaságiak nagyobb volumenű vállalkozásokba fogtak. Maguk mentek le az áruért délre, egészen a tengerig. Az 1420/30-as években megjelentek Brassóban az első havaselvei kereskedők, és ezzel a történetben új fejezet kezdődött. A konkurrensok eleinte kölcsönös szabadságot biztosítottak egymásnak, a brassóiaknak a tengernél, a havaselveieknek Erdélyben. Vlad Tepes azonban 1458-ban a brassóiakkal szemben is érvényre juttatta az árumegállító jogot. A következő évben fegyveres összeütközésre került sor a Barcaság és Havaselve között. Magától értődik, hogy a saját terepükön harcoló havaselveiek kerekedtek fölül. Az 1500-as évek elejére a behozatal egészen az ő kezükbe került, az erdélyiek kiszorultak a tenger partjáról. Meg kellett elégedniük a közvetítéssel. A Brassóban átvett árut Váradra szállították, és ott átadták a kassaiaknak, akik azt továbbvitték észak felé.¹⁷

A tekintélyes kereskedővárosok uraivá lettek a környéknek. Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár, Szászsebes, Szászváros, Medgyes a csatlakozó falvak közigazgatási központja is volt, előljáróságuk azokban is intézkedett. Azonban az előjárókat a város polgárai választották, abba a falusiaknak nem volt beleszólásuk. A leghatalmasabb Szeben ráerőszakolta magát a többire is, olyannyira, hogy a szászvárosi, újgyházi, szerdahelyi, sinki, kőhalmi szék többnyire kénytelen volt szebeni polgárt választani maga fölé. Csak Segesvárnak és Szászsebesnek volt annyi ereje, hogy e hatalmi törekvésnek ellent tudott állni. Nem véletlen, hogy akadtak távoli vidékek, ahol Szebent Erdély egészével azonosították. Így lett Szerbiában Hunyadi János is „Szibinjáni” (szebeni) Jankó.¹⁸

¹⁷ Pach Zs. P.: „A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában”, *Századok* 1975, 1-32; uő: „A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15-16. század fordulóján”, *Századok* 1978, 1005-1038.

¹⁸ Dávid A.: *Hunyadi János származáslegendájának magyar-délszláv párhuzamai. Tanulmányok*, az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa VI., 1973, 57-74.

A XV. század folyamán a városok településföldrajzi tekintetben is meghatározó tényezői lettek a német lakta régióknak, de az egész országnak is. Azok az összeírások, amelyek az 1488 és 1510 közötti években az erdélyi szász székek és a Barcaság lakosságáról fennmaradtak, a terület városiasodottságának mértékét rendkívül magasnak mutatják: 5 szász városra (Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár, Szászsebes) esik az adózók 24 %-a, 12 mezővárosra 14, a falvakra mindössze 62 % jut. Ez európai viszonylatban igen magasnak tekinthető ebben az időben.¹⁹

Az érdekcsoportok között a városon belül is heves pozícióharc dúlt, ami nemritkán valóságos polgárháborúhoz vezetett. A XIV század elején Kolozsvár legtekintélyesebb családja a Stark volt, amelynek egyik tagja 1316-ban a bíróságot viselte. Ő vívta vissza Károly királytól a város régi szabadságjogait. Erdemei azonban nem tartották vissza vetélytársait attól, hogy megpróbálják kiütni a nyeregből. Felicián fia Péter, Hennig fia Bertalan és Magnus Péter 1327-ben fegyveresen rátört Starkék házára, s két halottat, sok sebesültet és tetemes anyagi kárt hagyott maga után. A nádor hűtlenségben elmarasztalta a támadókat, a véres versengés azonban még tizenöt esztendeig folytatódott.

A vegyes lakosságú városokban emellé nemzetiségi problémák is járultak. A féltékenység ősforrása kétségkívül a kiváltságok felhígulásától való félelem volt. Például a céhek tiltakozása az idegenek befogadása ellen. A budai jogkönyv (*Rechtspuech nach Ofner Statrechten*) negyedíziglen ki tudja mutatni. Buda mindig is vegyes lakosságú volt, de a vezető szerepet az ausztriai illetve regensburgi, később kölni, nürnbergi eredetű németek játszották, a magyarok a 12 tagú tanácsnak legfeljebb ha egynegyed részét alkották. A németek kisajátították a legzsírosabb üzleteket, például a posztókereskedelmet. A tizedszedési jog körül az egyházzal is vitába keveredtek. A dolog odáig fajult, hogy 1304 táján Peterman, az akkori tanácselnök kiátkozta a pápát és a magyar püspököket. A skandalumnak Károly király 1307-ben vetett véget erőszakkal. (Az ebből fakadó bizalmatlanság miatt tette át székhelyét Visegrádra.) Az ellentétek többször vezettek fegyveres konfliktushoz. Budán 1439. május 23-án népfelkelés tört ki a németek ellen, akik a magyar patrícius Ötvös Jánost megölték. „A magyarok a rendkívüli gonosztett láttán felzúdulva harsány kiáltozásba törnek ki, és dühük nagy hevében berohannak a városba, hogy bosszút álljanak, de mivel a gyilkosokat nem tudják megtalálni, rávetik magukat a palotáikra, és vasalt borítású ajtóikat betörve kapzsi prédának

¹⁹ A. Berger: „Volkszählung in den 7 und 2 Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikte vom Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts”, *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1894, 49-59, 65-76. V.ö.: Kubinyi A.: „Erdély a Mohács előtti évtizedekben”, in *Tanulmányok Erdély történetéről*, szerk. Ráczy I., Budapest 1988, 70.

vetik oda a németek kincseit” írja a magyar krónikás, Thuróczy János.²⁰ A megmozdulás nem maradt eredmény nélkül, a város vezetését úgy szervezték át, hogy a magyar és a német lakosság egyenlő jogokhoz jusson. A 100 tagú nagytanácsba ettől kezdve 50 magyar és 50 német polgár került, a választmány 6-6 tagból állt, a bírót pedig évente váltva választották. Kassán 1458-ban került sor hasonló reformra, itt 50 magyar és 50 szász választott felváltva hol magyar, hol német bírót. Ebben az évben egyeztek meg a kolozsváriak is, akik között a civakodás már 1405-ben elkezdődött. Azonban a XV század végére az elfogultság már önmagában, közvetlen érdekelttség nélkül is tapasztalható. Először 1474-ben Nagyszebenben látjuk ezt, ahol a vezetőség kijelenti, hogy a külvárosi dominikánus kolostor csak akkor költözhet a városfalak közé, ha a szerzetesek többsége német lesz.

A bíró- és előljárválasztás egyébként is a kényes ügyek közé tartozott. Segesvárott 1511 januárjának végén tört ki felkelés az előljárok ellen, akik önkényesen róttak ki adót, s a befolyt összeget a saját céljaikra fordították. Királyainknak minduntalan meg kellett erősíteniük a települések szabad bíróválasztási jogát. Mátyás például 1469-ben ismételte meg, hogy az erdélyi szászok a szebeni királybíró kivételével minden előljárujukat tetszésük szerint leválthatják. Ez egyébként nemcsak a németlakta helyeken volt örökös vitatéma, hanem Szegeden is.

Előfordult, hogy a nagyok vetélkedésébe szociális szempontok is belekeveredtek, vagy inkább, hogy az egyik fél megpróbálta maga mögé sorakoztatni az alsóbb rétegeket. Különösen a XV század utolsó és a következő első évtizedeiben vált ez általánossá. Ez időben Werbőczy István, a magyar megyei nemesség vezére, igazi hordószónok, hallatlan ügyességgel fordította a maga céljaira azt az antipátiát, amelyet a köznemesség a gazdagok, köztük a gazdag idegenek ellen érzett. A demagóg módon hangoztatott „szociális” és „nemzeti” jelszavak többször vezettek pogromhoz, amelynek főpapok, zsidók, olaszok mellett német kereskedők és pénzemberek is áldozatai lettek. Az országgyűlések idején előfordult, hogy a tomboló tömeg elől a budai várba kellett bemenekülniük, és csak ágyúval tudták megvédeni magukat.

A német polgárság azonban ettől függetlenül is meglehetősen ellenszenvvel nézett a népmozgalmakra. A patríciusok tekintélyes része – mint láttuk – a magyar nemességnek is tagja volt, maga is tartott jobbágyokat, telepített hospeseket. A

²⁰ „Quapropter Hungari hoc enormi scelere viso frementes unanimiter ingenti clamore concrepauerunt, magnoque furoris cum impetu in sui vindictam in civitatem irruentes, dum interfectores illius reperire nequeunt, illorum ingerunt se in pallatia, et testudinum ferrata confringetes hostia thesauros Theutonorum rapaci exponebant prede.” Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. Ed. E. Galántai et J. Kristó. Budapest 1985, BSMRAe, N. s. VII. 232-233.

városok szereztek jobbágyfalvakat, és azokkal szemben földesúri jogokat gyakoroltak. A tőkések bérmunkásokkal dolgoztattak, és azok mozgalmait – mint 1526 augusztusában a Besztercebányán bérsztrájkot kezdeményező bányászokét – véres szigorral fojtották el. A társadalmi küzdelmeket a szász városok az uralkodó osztály oldaláról nézték. Az 1437-es parasztfelkelés éppen az erdélyi szász földön és Fehér megyében vette kezdetét Kardos János vezetése alatt. Később igen nagy hullámokat vert. E lapokra csak annyi tartozik, hogy szeptember 16-án a szász, a magyar és a székely nemzet Kápolnán szövetséget kötött egymással a parasztok elleni közös fellépésre, és ezt kis idő múlva megerősítette. Ez volt az első kezdeménye annak a már említett uniónak, amely a következő században Erdély alkotmányos rendszerének az alapjává lett. Dózsa György paraszthadának egy része 1514-ben Kolozsvár alá vonult, és bebocsátást kért. Az előjáróság kompromisszumot ajánlott, a vezetőket befogadta, a parasztok pedig a mezőn táboroztak le. Odabent a tiszteket leöldösték, mire a sereg kivonult Erdélyből. A paraszti érdekharc egy-egy mozzanatát az egyes városok krónikái őrizték meg. Innen tudjuk, hogy 1520-ban a szász parasztok megölték Segesvár polgármesterét.

A középkor szokott katasztrófái a német településeket sem kerülték el. A lőcsei krónika beszámol arról, hogy az 1270-es években a Szepességben „három évig olyan éhínség volt, hogy az emberek egymást ölték és ették, éhségükben még a tolvajokat is levágták az akasztófáról” Lőcse városa 1332-ben először égett le; 1334-ben dőghalál pusztított, „hogy az élők alig tudták eltemetni a holtakat” Majd 1342-ben másodszor égett le a város, 1431-ben egy nemesember gondatlansága miatt harmadszor: 18 ember lelte a halálát, 44291 forintnyi kár keletkezett. Földrengés pusztított 1443-ban; 1462-ben megint leégett egy rész, 1473-ban pedig olyan kemény aszály sújtotta a vidéket, hogy az erdők kigyulladtak. A következő évben sáskák lepték el a környéket; 1485-ben újabb tűzvész, 1521-ben ismét.²¹ És így tovább.

Mindez azonban az élet normális jelenségei közé tartozott, és nem gátolta a szászság, különösen a városok nagy arányú belső fejlődését. A kedvező adottságok mellett az anyaországból hozott hagyomány és a folyamatosan fenntartott kapcsolat is közrejátszhatott abban, hogy e tekintetben a németlakta települések jártak elől. Tény és való, hogy a leggazdagabb, legcivilizáltabb városok a XV század végén kevés kivétellel német vagy vegyes lakosságúak. A nagyvárosok gazdasági erejét tükröző adólajstrom ezt a sorrendet mutatja: Buda (2800 forint), Brassó, Pest, Szeged, Debrecen (2000), Kassa (1500), Kolozsvár (1000). E hét metropolis között csak kettő a tiszta magyar, Szeged és Debrecen. „Műveseket, vagyis olyanokat, akik mechanikai mesterségekkel foglalkoznak, igen keveset találsz. Ha mégis akadnak, akik kereskedelemről vagy az említett mesterségek hasznából élnek, azok többnyire német és nem magyar nemzetiségű emberek” – állapította meg 1490-ben

²¹ Hain Gáspár, i.m. 16-23.

az olasz Pietro Ransano, a történetíró.²² Efféle megfigyelést mások is tettek, és a tények sem mondanak ellene.

A kulturális élet is ezekben a városokban a legfejlettebb, a legszínesebb. A polgárság vallásos és művelődési igényeinek a kielégítésére egyesületek (Brüderschaft, Zech) jöttek létre Pozsonyban (1349), Nagyszébenben (1372), Lőcsén (1416), Bártfán, Budán, Sopronban, Kassán, Eperjesen. A XIV században már iskolákat emlegetnek (Szászváros 1334, Szászsebes 1352). A XV. század elejéről színelőadásoknak maradt emléke. Külföldi egyetemre nagyobb számban Szegeden kívül csak a német vagy a vegyes lakosságú településekről utaznak diákok. Az 1520-ig számon tartott 2026 erdélyi egyetemista közül 285 Szébenből, 267 Brassóból, 95 Segesvárról indult. A szebeni plébánia könyvtára 1442-ben 139 kötetet számlált. A pozsonyi káptalan könyvtárának XIV századi jegyzékében a latin címek mellett egy német nyelvű munka (*Crewtzgang*) is felbukkan. Az első név szerint ismert magyarországi német nyelvű író, Veit Hündler, pécsi, váradi segédpüspök a XV. század közepe táján tevékenykedett (*Proverbia Germanica*). Szélsőséges furcsaságként megjegyezhetjük, hogy a legelső, töredékesen fennmaradt magyar nyelvű szerelmes verset, a *Soproni virágéneket*, Guggelweit János, Sopron város német jegyzője róttá papírra a XV században.

Az a nagy műveltségű, világi állású cipszer, akinek a tollából származik az ún. *Szepesszombati krónika* (*Georgenberger Chronik*), amely a középkori magyarországi németiség krónikairódmának egyetlen képviselőjeként maradt fenn, 1457 táján dolgozott. Ennek 1401-gyel kezdődő szakasza önálló anyaggyűjtésen alapul, de mindvégig számos forrásértékű adattal szolgál, még a XI-XIII. századra vonatkozóan is, jelezve, hogy krónikások korábban is működtek a Szepességben. Elsősorban, persze, helytörténeti tekintetben érdekes.²³

Budán és Sopronban a laza, falusias településszerkezetet a német beköltözés után felváltja az utcára néző épülethomlokzatok, házsorok rendezett kompozíciója, a sorok között paloták, az emeleten sokablakos nagyterem, a földszinten utcára nyíló boltok, műhelyek, árkádok, az udvarban hátul nyugalmas lakószárny. Ilyen Sopron középkori városmagja. A felvidéki szász városokban is megjelenik a kereskedők, iparosok feje fölül ernyőt tartó lábas ház. A szepességi települések a XIII. század vége felé kezdenek városias külsőt ölteni. Ekkor – a tatárjárás tapasztalatai nyomán – a védelem szempontjai is teret kapnak az építkezésnél. A korábbi fatemplomok helyére kőből emelnek újakat. A lőcsei

²² „Opifices, hoc est eos, qui dant operam mechanicis artibus perpaucos inveneris... Ceterum si qui sunt, qui aut mercatura aut artium, quas dixi, usu vivunt, eorum plerique Germanici sunt non Hungarici generis homines.” Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum*. Ed. P. Kulcsár, Budapest 1977, BSMRAe, N. s. II. 60.

²³ *Chronicon quod conservatur in Monte S. Georgii*. Ed. B. Pukánszky; kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, II, Budapest 1938, 279-287.

ferences templomot úgy tervezték meg, hogy a város védműveinek is a része legyen. Ennek a stílusa iránymutató lett a szepesi falvakban, sőt, magán Lőcsén is a korábban megkezdett Szent Jakab-templom befejező szakaszában ehhez igazodtak. Ezt követte Igló és Gölnicbánya.

A nagy volumenű építkezések magukkal hozták a kapcsolódó művészeti ágak fellendülését. Kivirágzott a későgótikus festészet (mateóci szárnyasoltár). Az 1290-es években elkészült kakaslomnici plébániatemplom falait a XIV század legelején falfestményekkel díszítették. Itt maradt fenn a legrégebb Szent László-falfestménysorozat. (Ez a téma a szepesiek kedvence volt, Szent László-ábrázolások számos faluban készültek.) A korabeli festőművészet hasonlóan magas szintű alkotása a szepesdaróci falkép. A magyarországi faszobrászat első emléke Krig oltára. Egyébként ennek a művészeti ágaknak a máig megmaradt darabjai többségükben a Szepességről származnak. Kiemelkedik közülük a mateóci feszület. A lőcsei Szent Jakab-templom késő gótikus főoltárához fogható egész Európában is alig akad; magassága 18, szélessége 6 méter. Szobrait 1504 és 1508 között, táblaképeit 1509 után készítették. A művész, Pál mester, Krakkóban tanult helybeli patrícius volt, tanácstag is. A XIV. század közepétől elterjedt a bronzöntés, harangok, keresztelőmedencék készültek, amelyek elseje a svédleri keresztelőkút. Az iglói Konrád mester 1357-ben I. Lajos király megrendelésére Visegrádon öntötte az ottani plébániatemplom harangját. Bronzból készültek a gazdag figurális díszítésű kapuzatok, mint a lőcsei Szent Jakab-templomon, vagy az 1392-ben befejezett iglói plébániatemplomon. Az ötvösműveken divatba jött a zománcos figurás díszítés (lándoki kehely). A lőcsei városháza a XV-XVI. század fordulóján épült, csillagboltozatos előcsarnoka a kor egyik legszebb építészeti alkotása. Első toronyóráját (amely eredetileg a templomtornyon volt) Miklós mester készítette 1516 előtt.

Ez a lendület szakadatlanul tartott a XVI. század elejéig. A lakások belső kényelme is a polgári kívánalmakhoz igazodott. A XV században már vannak a városban szobafestők. A leltárakban fel-felbukkan egy-egy kép, szőnyeg, falitükör, falióra. A képző- és iparművészetben a Szepesség országosan is a vezető helyek egyikét foglalta el.

A tatár pusztítás az erdélyi építészetben is új fejezetet nyitott. Radnán kőtornyokat, védekezésre is alkalmas kőpalotákat építettek. Elkészült 1370-ben a Vöröstoronyi-szoros bejáratánál az őrhely, a „Landskrone” Nagyszében, Brassó a következő évtizedekben sáncokkal, bástyákkal erősítette magát. A szász városok 1387 és 1438 között felújították, megerősítették, kibővítették védműveiket, megépítették külső tornyos falaikat. A nagyszébeniek várat emeltek a Medgyes felé vezető út mentén Szelindeken. A falvak templomaikat alakították át, és a gótikus kis falusi templomerőd azóta is dél-erdélyi látványosság. Az erdélyi művészet történetében számon tartott templomok nagyobb része a XIII. század utolsó évtizedeiben épült; így a szászsebesi, a brassói Szent Bertalan, a szászhermányi, a

keresztényfalvi, a halmágyi, a prázsmári, a széki, a bálványosváráljai plébánia, a besztercei ferencesek temploma vagy ekkortájt készült, vagy jelentős átalakítások ment át. A következő évtizedekben, majd a XIV században az erdélyi építészeti virágkora köszönt be. A leggazdagabbak külföldi mesterekkel dolgoztatnak, mint a kolozsváriak a Szent Mihály-plébániatemplomon délnémetekkel (1349). A mellette álló kápolnát szepesiek építik. A szászsebesi templom szentélye (1382 előtt) a legmodernebb építészeti elvek szerint a legkorszerűbb technikával készült.

A XV században, ha lehet, még gazdagabban folytatódik a sor. A nagyszebeni plébániatemplom messze környéken példát mutat. Ezt követi Almakerék, Ecel, a segesvári Hegyi-templom, a brassói Fekete-templom (kb. 1380) szentélye. Nagyszebenben a XV. század elején csehországi és ausztriai szobrászokat is foglalkoztatnak. De a helybeliek is kitesznek magukért. Konrád brassói kőfaragót, aki a tövisi obszerváns templomot fölépítette, Hunyadi János 1454-ben birtokadománnyal jutalmazza. Ezekben az évtizedekben alakul ki Kolozsvár belvárosának mai képe. A besztercei főtér részben árkádos házaival koncepciózus városrendezési elvekről tanúskodik.

Az erdélyi németiség száma a XV század végére mintegy 70 ezerre nőtt, a tartomány 425 ezerre becsült lakosságának 16 százalékát tette ki. Az 1816 brassói háztulajdonos 81 %-a 1495-ben német, 12 %-a magyar, 6 % az oláh, 1 % ismeretlen nemzetiségű.

Befejezés

Az Árpád-ház uralkodásának a vége felé, a XIII. század utolsó évtizedeiben az anarchia egyre nagyobb lábra kapott az országban. A legtekintélyesebb birtokosok időről időre kísérletet tettek arra, hogy tartományúri hatalmukat függetlenítsék a központi kormányzattól, illetve, hogy a királyi hatalom gyengeségét kihasználva egymás rovására gyarapítsák birtokaikat. III. András halálával 1301-ben megüresedett a trón. Jó néhány esztendő fejtelenség után az Anjou-házból való Károly Róbert királlyá választása (1308 november) az interregnumnak ugyan véget vetett, de az új fejedelemnek még sokáig kellett küszködnie tekintélyének megszilárdításáért. Aztán, az 1440-es években, V László és I. Ulászló pártja bonyolódott késhegyig menő viszálykodásba, mely Mátyás uralkodásának első éveire is áthúzódott. Színezte ezeket (ami témánk szempontjából nem közömbös), a Habsburgok beavatkozása, akik bejelentették igényüket a magyar trónra.

A legtekintélyesebb szász városok maguk is tartományúrként viselkedtek. Azokban az években tehát, amelyekben a központi kormányzat ereje megfogyatkozott, a magyarországi németiség is élénk részt vett a nagyurak vetélkedésében.

A lőcsei krónika följegyzése szerint a csütörtökhelyiek 1278-ban megölték

a király emberét, amiért nagy összegű büntetést kellett fizetniük.²⁴ Az *interregnum* idején a felvidékiek egyértelműen Károly Róbertot támogatták. Elsősorban nyilván azért, mert a magyar oligarchia egyik-másik tagjával maguk is hadilábon álltak. Korábban is többször került sor összecsapásra egyfelől a jászói prépostság és az esztergomi érsekség, másfelől a szepesiek között. Az érsek Rozsnyó ura volt, és mint ilyen jogot formált Lassúpatak és Szomolnokbánya területére. Az oligarchia egyik fő erősségének, Csák Máté szövetségésének, Amadénak a családja nemcsak a királyi hatalom meggyengítésére, hanem a Szepesség és a Felvidék alávetésére is törekedett. A szászok az említett 1312-es rozgonyi csatában derekasan helytálltak Károly oldalán, és oroszlánrészük volt abban, hogy a királyi sereg döntő győzelmet aratott. A hagyomány szerint a csatában Kakas mester, a szepesi ispán is elesett. A győzelem emlékére Henrik szepesi prépost 1317-ben falképet festetett a szepeshelyi prépostsági templomban. A trónoló Mária a jobbján álló király fejére koronát helyez, balján az országalmát tartó Henrik prépost áll; a király mellett Semsei Frank fia Tamás szepesi várnagy, a felirat szerint „az ifjúság virága”, a Szepesség katonai erejét reprezentálja.

A XV század elején zűrzavaros korszak köszöntött a Szepességre, mellyel – mint az utólag megállapítható – az ottani szász közösség megindult a lejtőn. Zsigmond király 1412. november 8-án a Velence ellen viselt háború költségeinek a fedezésére elzálogosította II. Ulászló lengyel királynak Lublót, Podolint, Gnédzát, a lublói várudalmat és ezzel együtt 13 szepesi várost, méghozzá a legtekintélyesebbeket. Igló, Leibic, Duránd, Ruzskin, Béla, Ménhárd, Szepesszombat, Strázsa, Mateóc, Felka, Poprád, Olaszi és Váralja kerek 360 esztendőre idegen uralom alá esett. (Visszacsatolásukra 1772-ben került sor.) Az elszakadt városok a magyar király felségjogát ugyan továbbra is elismerték, társaikkal is tartották a kapcsolatot, közjogi helyzetük azonban mindvégig rendezetlen maradt, a magyarországi ügyekre gyakorolt befolyásuk pedig megszűnt. A testvérület 24 tagjából 11 maradt, a jelentéktelenebbek, amelyek ugyan ennek megfelelően átszervezték a szövetségüket, de annak a működőképességét a továbbiakban nem tudták biztosítani, és a közösség politikai tevékenysége gyakorlatilag elsorvadt.

Ezzel szinte egyidejűleg megjelentek a husziták. Zsigmond az első vereséget 1420-ban szenvedte el tőlük. A felvonuló hadak központja a szászok földje lett. Zsigmond, II. Ulászló és Vitold litván nagyfejedelem 1423-ban Késmárkon kötötte meg szövetségét az eretnekek ellen. Ezek már 1428 februárjában betörték az északnyugati megyékbe, elfoglalták Szakolcát, és Pozsonyig jutottak. A német birodalmi gyűlést 1429 végén Pozsonyban tartották, és ennek fő kérdése a husziták elleni küzdelem volt, akik 1433-ban feldúlták a Szepességet, elfoglalták Késmárkot és Szepesvárt. Késmárkról magukkal hurcolták

²⁴ Hain Gáspár, i.m. 16.

a tekintélyesebb cíviseket, és 3027 forint váltságdíj ellenében eresztették haza őket. Iglót pusztították 1435-ben. A városi polgárok körében heves ellenállásra találtak, ezért sok kárt okoztak nekik. A kolostorok – mint a menedékköi is – a bennük felhalmozott kulturális értékekkel együtt elpusztultak. A falusi nép többsége melléjük szegődött, és 1449-ben a szepesi falvakban már két szín alatt áldoztak. Ezenközben megjelent Jan Giskra, akivel előbb Hunyadi János, majd Mátyás hadakozott váltakozó sikerrel, de mindenképpen rengeteg kártétellel, s egyikük sem tudta megakadályozni, hogy hatalmát Giskra az egész Felvidékre kiterjessze, így 1441-től 1455-ig Késmárkot is megszállva tartsa. Békesség csak 1462-ben köszöntött be.

A Mátyásnak tekintélyes kölcsönöket nyújtó Szapolyai Imre viszonzásképpen megkapta Szepes és Késmárk várát meg a 11 el nem zálogosított várost, amely ilyenformán jobbágysorba került. Szepes megye örökös főispánja lett 1465-ben. A Szapolyaiak az 1530-as évekig fokozatosan megszerezték Gölnicbánya, Szomolnokbánya, Remete, Svedlér, Stósz, Helcmanóc uraságát. A többire a Thurzó meg a Görgey család tette rá a kezét. A határ túlsó oldalán Piotr Kmita krakkói vajda, Szilézia sztarosztája, később a Lubomirski família terjesztette ki uralmát a városokra.

Késmárk tovább állta a sarat. Mátyás 1463. július 13-án kiadott oklevelében megerősítette szabadságjogait, címert adományozott a városnak, megengedte, hogy a polgárok újjáépítsék, így külvárosokat, házakat, bástyákat, töltéseket, sáncokat, erődöket, börtönöket emeljenek, heti és országos vásárokat tartsanak. Polgárait 25 évre mentesítette a harmincad, az adó és a vám alól, s engedélyt kaptak arra, hogy kocsmát tartsanak, céheket szervezzenek és így tovább. E jogokkal élt is a város mindaddig, míg János király 1530-ban Łaski Jeromosnak nem adományozta.

A szepesi kamara, melynek a bányavárosokat alárendelték, 1567-ben jött létre. A XVI. század végére a Felvidék hajdan tekintélyes és perspektivikus városai közül csak Lőcse, Kassa, Bártfa és Eperjes tartotta meg a rangját.

A nagyvárosok eközben sem tartóztatták meg magukat a hatalmaskodástól. Különösen a Mohácsot követő kettős királyválasztás első idejében nyílt lehetőség a zavarosban való halászatra. Lőcse 1527-től 1541-ig minden pörösködés mellett is elfoglalva tartotta Tőke Kristóf birtokait, Ábrahámfalvát és Farkasfalvát, a körtvéyesi birtokrészt. Ostrommal vette be és lerombolta 1527-ben a Máriássy család márkusfalvi kastélyát, megszállta Márkusfalvát és Batizfalvát; csak 1535-ben Ferdinánd király parancsára bocsátotta vissza, addig évi 1000 forint hasznot húzott belőle. Példaként idézzük fel az 1528-as évet, amelyben – mint Hain Gáspár megállapítja „a lőcseiek sok mindent vittek végbe”, úgymint „bevétek és elfoglalták Késmárk városát. Lerombolták a Zuberstein nevű erődöt és Richnó várát. Fölégették a szepesi várhoz tartozó malmot és serfőzőházat. Elpusztították Tőke Kristóf kúriáját, és elfogták Péter nevű fiát. Feltartóztatták János vajda

bivalyait, és lefoglalták a táborába szállítandó lisztet”²⁵ A város tehát jó évet zárt. A szépesi szászok azonban egyre lejjebb csúsztak a lejtőn.

Ellenséggel az erdélyieknek is bőven akadt dolguk. Az ottani szászok – mint tudjuk elsősorban a határvédelemben vállalt szerepükért kapták kiváltságaikat. Nagy Lajos király elégedett volt a szolgálataikkal. „Ők a birodalom azon polgárai, akiknek erején mint szilárd oszlopon nyugszik a határ biztonsága” – jelentette ki 1370-ben. Azonban a XV század elején új és minden korábbinál veszedelmesebb ellenség jelent meg a kapuknál, a török. Ettől kezdve alig akadt nyugalmas esztendő. Az első portyázók 1420-ban ütöttek be a területre. Csáky Miklós vajda megütközött velük, vereséget szenvedett, és maga is elesett. Az ellenség feldúlta Hunyad megyét és Szászvárost. A székely és szász had 1421-ben Brassó alól volt kénytelen megfutni, a várost kifosztották, az egész Barcaságot felprédálták, rengeteg rabot elhajtottak. Ismét kifosztották 1432-ben és 1435-ben a déli részeket, ostrom alá vették Nagyszeben és megint Brassót. Trautenberger Antal szebeni királybíró verte vissza a támadókat 1437-ben Nagyszeben alól. A következő évben Szászsebes élt át nehéz napokat. Ennek védelme közben esett török fogságba Georgius de Hungaria, aki csak 1459-ben szabadult, és élményeiről *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcarum* címmel Európa-szerte elterjedt tudósításban számolt be. Néhány évtizednyi szünet után, 1479 októberében a törökök ismét végigrabolták a Szászföldet, felgyújtották Szászvárost, de Báthory István országbíró és Kinizsi Pál temesi ispán még e hó 13-án a Kenyérmezőn diadalt aratott a betörők fölött. Az egykorúak szerint 8000 keresztény és 30 ezer pogány veszett oda. A csatában a szászok is derekas részt vettek. Ismét hosszabb szünet következett; 1493. február 2-án a szász városok csapatai Hecht György szebeni királybíró parancsnoksága alatt a Vöröstoronyi-szorosnál verték szét a támadókat, de azok még ugyanazon év októberében visszajöttek, és végigpusztították a Barcaságot.

Dúltak a belső küzdelmek is. A XIII. század végén Kán László vajda magához ragadta a szász ispánságot, kisajátította az erdélyi bányavárosokat, és évtizedeken át hatalmaskodott a környéken. Az interregnum és a trónharcok idején az erdélyi szászok kezdetben Ottót támogatták Károly Róberttel szemben. Amikor Kán László elfogta Ottót, 1308 februárjában megrohanták Gyulaféhevárt, tetteleg bántalmazták a papokat, és bekergették őket a székesegyházba. Azok között, akiket a Károly Róbert támogatására érkező Gentilis bíboros kiátkozott, több szász pap is akadt, egyikük Gotschalk alvinci plébános volt. Aztán 1324 elején tört ki újabb lázadás. Károly király ekkor Tamás vajdát tette meg szebeni ispánnak, és minden korábbi kiváltságot eltörölve az összes peres ügyben őt jelentette ki illetékesnek. A felháborodott szászok élére a Péterfalvi gerébcsalád egyik tagja állt, Hennig, akinek a vezetésével fegyverre kaptak. A király személyesen vonult ellenük, és

²⁵ Hain Gáspár, i.m. 38.

Kőhalom alatt leverte a rebelliseket. Kőhalom várát elkobozta, és azt csak a XV. században kapták vissza. Salamon brassói ispán 1327-ben elfoglalta Károly király Feketehalom nevű várát. Családja – akkor már Brassai vagy Rozsnyai néven – 1331-ben visszabocsátotta azt a királynak, amiért másutt tekintélyes birtokokat kapott. Így emelkedett fel az első gazdag brassói patriciuscsalád a magyar arisztokrácia sorába. Később benősült az ősi Zsombor nemzetségbe, és örökölte annak a vagyonát. Hasonlóképpen családi kapcsolatok teremtésével futott fel a szász származású Alvinci, a Veresmarti, a Drági, a Vízaknai Geréb, a Vingárti Geréb familia is.

Hunyadi Jánossal szemben oppozícióba szorultak. Őt a király 1453. február 1-jén Beszterce grófjává nevezte ki. Ezzel a város a leghatalmasabb magyar úr birtokába esett. Szabadságát csak 1465. március 27-én nyerte vissza, amikor Mátyás király a besztercei grófi címet eltörölte.

Mátyás más intézkedéseire azonban fegyverrel válaszoltak: 1467. augusztus 18-án Kolozsmonostoron összeszövetkeztek a székelyekkel meg a magyarokkal. Szentgyörgyi János és Ellerbach Bertold erdélyi vajdák vezetésével fölkelést indítottak. A király hallatlan gyorsasággal ott termett, és szeptember elején csírájában elfojtatta a zendülést. Az események háttere nem világos. A kortársak azt rebesgették, hogy az erdélyiek gazdagságukban, fejlett iparukban, katonai erejükben bízva el akartak szakadni a magyar királyságtól, erre azonban nincs bizonyíték, valószínűsége sincsen. Tény az, hogy Mátyás kemény bosszút állt, a résztvevők közül sokat kivégeztetett, a hatalmas gerébcsaládok erejét alaposan megnyírálta.

Azonban 1492 decemberében sikerrel léptek föl Báthory István vajda túlkapásai ellen. A következő januárban II. Ulászló leváltotta a vajdát, aki nemsokára meg is halt, mint pletykálták, a kudarc feletti dühében. Székely János 1513 augusztusában indított mozgalmat Nagyszebenben; a polgárok megtagadták a király által követelt 20 ezer forintnyi segélyt. Ulászló ekkor Szapolyai János erdélyi vajdát küldte ellenük, és a követelést 40 ezerre emelte.

A gyulafehérvári (erdélyi) püspökséggel, az esztergomi érsekséggel meg a váradi káptalannal szünet nélkül folyt a huzavona, a pereskedés, a veszekedés, hol a váradi vásárvám, hol a szebeni tizedszedés joga körül. A szászok és az erdélyi püspökség ellenségeskedése odáig fajult, hogy 1277-ben a püspök elfogatta és kivégeztette a vízaknai gerébet. Erre a szebeniek Péterfalvi Alárd fia Gyán vezetésével megrohanták Gyulafehérvárt. A magyar lakosság éppen misét hallgatott a székesegyházban. Azt rájuk gyújtották, és 2000 ember odaveszett. A templom kincseit széthordták, a püspöki levéltárat széthányták. Az épület romba dőlt, nem sokkal az után, hogy a tatárok okozta károkat helyreállították. Ezután emelték fel ismét úgy, ahogy ma is áll. A király megbízásából Péter erdélyi püspök fékezte meg a lázongókat. Arra is parancsot kapott, hogy rombolja le a szász oligarchák rablóvárát. Ez meg is történt, a Péterfalviak fészke is odalett. A

telepéseknek nem esett bántódásuk.

Önálló szász egyházmegyét sohasem sikerült létrehozni. Csak a XVI. század legelejére alakult ki a medgyesi *Generaldechanat*, amely az esperességek közös vallási ügyeit koordinálta. Ekkor azonban már küszöbön állt a reformáció, mely a kérdésre végérvényes megoldást kínált, és így az lekerült a napirendről.

Ez az évszázados perlekedés – amely kevésbé látványosan, de a felvidéki részeken is folyt – állandó feszültséget tartott fenn a szászok és az egyház felső vezetése között. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a reformáció mindkét németlakta területen viharos gyorsasággal terjedt, és teljes diadalt aratott. Emellett számos egyéb tényező is közrejátszott, amely az autonóm területeken kívül élő németiséget is mozgósította. Így a kinti németekkel való állandó kontaktus, amely a külkereskedelem, a céhlegények jövése-menése, az egyetemjárás jóvoltából mindvégig szoros maradt. Leginkább azonban a nemzetiségi önállóság kimutatásának és eszmei megalapozásának a vágya, melyhez az önálló vallás és egyházi szervezet jó eszköznek ígérkezett. A szászok ezért mindvégig ragaszkodtak evangélikus vallásukhoz a magyarokkal szemben, akik vagy megmaradtak katolikusnak, vagy kálvinisták meg – Erdélyben – unitáriusok lettek.

Az 1520-as években már több nagy hírű reformátor működött a Felvidéken. Mindenekelőtt a lőcsei születésű Henckel János, aki 1522-ben kassai plébános volt, 1524-ben pedig már mint az új vallás híve ment Budára Mária királyné mellé udvari papnak. Kassára 1526-ban hazatért, ismét plébános és tornai főesperes lett. Ugyanezen évben Göncön, Lőcsén, Strázsán a szintén lőcsei Leudischer György hirdette az új tant. Körmöcbányán és Lőcsén anabaptista prédikátor is tevékenykedett Fischer András személyében, akitől azonban a többiek elhatárolták magukat. Wittenbergbe 1522-ben megérkezett az első magyarországi hallgató, a besztercebányai Baumheckel György, és még azon esztendőben négy másik, egy lőcsei és három erdélyi szász ifjú.

Az országgyűlés súlyos lépéseket tett az újdonság terjedése ellen. Ebben az időben a már említett Werbőczy István volt itt a hangadó (egy rövid időre nádor is), aki már 1521-ben vitairatot adatott ki a római vallás védelmében, és Luthert személyesen próbálta meg lebeszélni vállalkozásáról, amikor Wormsban találkozott vele. Az 1523-as országgyűlés felszólította az uralkodót, hogy „a lutheránusokat, pártfogóikat és párthíveiket mint nyilvános eretnekeket és a szentséges Szűz Mária ellenségeit fő- és jószágvesztéssel büntesse”, az 1524-es határozat pedig minden lutheránust válogatás nélkül máglyára küldött. Lomnici Horvát István szepesi prépost is szigorú rendeletet adott ki ez ügyben. Augusztusban Nyugat-Magyarországon tüzre vetették Luther könyveit, akkoriban azt pletykálták, hogy azzal a németországi agitátorral együtt, aki azokat terjesztette. Besztercebányán 1526 augusztusában sztrájkoló bányászokat végeztek ki, akik ellen – a sztrájkon, fegyveres felkelésen és egyebeken kívül – eretnekség vádját is emelték. Azonban úgy látszik, hogy a súlyos büntetésben ez utóbbi vádpont csak

mellékszerepet játszott, mert Budán is perbe fogtak néhány polgárt, de elmarasztaló ítélet nem született. A kemény törvényeknek sem lett következményük, a király nem is erősítette meg azokat. Tudniillik magában a budai udvarban is akadt híve a mozgalomnak, mint láttuk, Henckel János, és az ő hatására Mária királyné meg a roppant nagy befolyással rendelkező György brandenburgi őrgróf.

És ezekben a napokban, 1526. augusztus 29-én a mohácsi mezőn a középkori magyar állam összeomlott, a vallás dolga hosszú időre kiszorult a politika előteréből. A lőcsei tanács már 1529-ben lutheránusnak vallotta magát; 1549-ben hivatalba lépett Buchwald Lőrinc ménhárdi lelkész, a szepesi városszövetség első protestáns esperese.

Erdélyben 1533-tól számíthatjuk a reformáció történetét, amikor Grass, humanista nevén Honterus János külföldi egyetemjárásáról hazaérkezett Brassóba. A Szász Egyetem szebeni gyűlése 1545. november 28-án határozatban mondta ki, hogy a lutheránus tanítást egyetemlegesen elfogadja.²⁶

Irodalom

A hely- és településtörténeti adatokra Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III.*, Budapest 1966-1987.

A művelődéstörténet igényes összefoglalása Pukánszky B.: *A magyarországi német irodalom története a legrégebb időktől 1848-ig*, Budapest 1926 (Német Filológiai Dolgozatok XXXI.) és uő: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I. Von der ältesten Zeit bis um Mitte des 18. Jahrhunderts*, Münster 1931. A településtörténetre *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, Sigmaringen 1975 (Vorträge und Forschungen XVIII.). Benne E. Fügedi: „Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland”; H. Helbig: „Die ungarische Gesetzgebung des 13. Jahrhunderts und die Deutschen”; A. Kubinyi: „Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn, 1200-1541”

Az erdélyi szászokra vonatkozó okleveles anyag kiadva: *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I.*, hg. v. G. D. Teutsch – Fr. Firnhaber, Wien 1857 (Fontes Rerum Austriacarum II., Diplomataria et acta XV.); *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I-V.*, hg. v. F. Zimmermann K. Werner etc. Hermannstadt–Köln–Wien 1892-1957; *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven I., Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation I.*, Hermannstadt 1880; *Quellen zur Geschichte der siebenbürger Sachsen 1197-1975.*, hg. v. E. Wagner, Köln–Wien 1976 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens I.). Az elbeszélő források

²⁶ V.ö.. Zoványi J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest é.n.

gyűjteménye: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens I-III.*, hg. durch J. Kemény – E. v. Trauschenfels, Klausenburg–Kronstadt 1839-1860; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó IV-VII.*, Brassó 1903-1918. A számtalan feldolgozás közül említhető Fr. Teutsch: *Die siebenbürgen Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig 1916 (Schriften zur Erforschung des Deutschtums im Ausland I.); G. Müller: *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen*, Hermannstadt 1928 (Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien II.); G. Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141-1876*, Hermannstadt 1941; Şt. Pascu: *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen bis 1400* (Nouvelles Etudes d'Histoire), Bucarest 1960, 135-148; O. Mittelstrass: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München 1961 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission VI.); Th. Nágler: *Die Ansiedlung der siebenbürger Sachsen*, Bukarest 1979; *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*, szerk. Makkai L. – Mócsy A., Budapest 1986.

A szepesi százok történetére vonatkozó forrásanyag: C. Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani I-IV.*, suppl. 1-2., auctore J. Bárdosy M. Schmauk, Viennae–Szepesváraljae 1774-1889. További forrásközlések, monográfiák és résztanulmányok: *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 1-13*, Lőcse 1885-1914; *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Millenniumi Kiadványai 1-7*, Lőcse 1895-1903. Az egyetlen áttekintő feldolgozás Fekete Nagy A.: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*, Budapest 1934.

Magyar-német helységnév-azonosító

Ábrahámfalva – Abrahamsdorf
 Abrud(bánya) – Groß-Schlatten
 Almakerék – Mallenkrag
 Alvinc – Unter-Winz
 Asszonypataka → Nagybánya
 Bakabánya – Pukantz
 Bálványosváralja – Schloßwall
 Barcaság – Burzenland
 Bars – Barsch
 Batizfalva – Botsdorf
 Bázna – Baassen
 Béla(bánya) – Düllén
 Beszterce(bánya) – Neusohl
 Bogács – Bogeschdorf
 Brassó – Kronstadt (Kronen)
 Breznó(bánya) – Bries
 Buda – Ofen

Bulkeszi – Bulkes
Csütörtökhely – Donnersmarkt
Dés – Desch
Duránd – Durlsdorf
Ebesfalva – Eppeschkdorf
Ecel – Hetzeldorf
Ekemező – Probstdorf
Enyed (Nagyenyed) – Strassburg
Eperjes – Eperies
Esztergom – Gran
Farkasfalva – Farksdorf
Fehérvár → Székesfehérvár
Feketehalom – Zeiden
Felka – Fölk
Felsőbánya – Mittelstadt
Felsőerdőfalva – Walddorf
Földvár – Marienburg
Gnézda – Kniesen
Gölnic(bánya) – Gölnitz
Gömör – Gemör
Győr – Raab
Gyulafehérvár – Weißenburg
Halmágy – Halmegen
Helcmanóc – Heltzmanowitz
Hermány (Szászhermány) – Honigberg
Hosszúaszó – Langental
Hunfalva – Hunzdorf
Huszt – Husth
Igló – Neudorf
Illésfalu – Sperndorf
Jászó – Joß
Jekelfalva – Jekelsdorf
Kakaslomnic – Groß-Lomnitz
Káposztafalu – Kabsdorf
Kassa – Kaschau
Kékellő – Blaufuß
Kerc – Kertz
Keresztényfalva – Neustadt
Késmárk – Käßmarkt
Királynémeti – Bayersdorf
Kismarton – Eisenstadt

Kisszeben – Zeben
Koissó – Koischdorf
Kolozs – Klosmarkt
Kolozsakna – Salzgrub
Kolozsvár – Klausenburg
Korpona – Karpfen
Kőhalom – Reps
Körmöc(bánya) – Kremnitz
Körösbánya – Altenburg
Körtvélyes – Grausch
Kőszeg – Güns
Krig – Kreig
Kurimján – Kirn
Küküllővár – Kockelburg
Lándok – Landeck
Lassúpatak – Stillbach
Látókő (Menedékkő) – Schauberg
Leibic – Leibitz
Libet(bánya) – Libethen
Lomnic → Kakaslomnic
Lőcse – Leutschau
Lubló – Lublau
Malompatak – Müllenbach
Margitfalva – Margetzan
Márkusfalva – Marksdorf
Mateóc – Matzdorf
Medgyes – Mediasch
Menedékkő → Látókő
Ménhárd – Menhardsdorf (Männersdorf)
Merény – Wagendrüssel
Mikeszásza – Fegendorf
Nagybánya (Asszonypataka) – Frauenbach, Neustadt
Nagyenyed → Enyed
Nagysáros – Groß-Scharosch
Nagyselyk – Schalken
Nagysink – Groß-Schenk
Nagyszalók – Groß-Schlagendorf
Nagyszeben – Herrmannstadt
Nagyvárad → Várad
Odorin – Dirn
Ófalu – Altdorf

Offenbánya – Offenburg (Schwendburg)
Olaszi – Wallendorf
Pest – Pesth
Podolin – Pudlein
Poprád – Deutschendorf
Pozsony – Preßburg
Prakfalva – prackendorf
Prázsmár – Tertlau
Radna – Roden
Régen → Szászrégen
Remete (Szepesremete) – Einsiedel
Richnó – Richenau
Rozsnyó – Rosenau
Ruszkín – Rießdorf
Sárkány – Scharken
Segesvár – Schäßburg
Selmec(bánya) – Schemnitz
Selyk → Nagyselyk
Sopron – Oedenburg
Stósz – Stoß
Strázsa – Michelsdorf
Svedlér – Schwedler
Szakolca – Skalitz
Szászhermány → Hermány
Szászrégen – Regen (Rennmarkt)
Szászsebes – Mühlbach
Szászváros – Bros
Szatmár – Sathmar
Száztelek – Hodermarkt
Szebelléb – Klieb
Szeben → Kisszeben, Nagyszeben
Szék – Seck
Székesfehérvár – Stuhlweißenburg
Szelindek – Stoltzenburg
Szentpéter – Petersburg
Szepesdaróc – Drauch
Szepesremete → Remete
Szepesség – Zips
Szepesszombat – Georgenberg
Szepsi – Moldau
Szerdahely – Reußmarkt

Sziget – Siget
Szomolnok(bánya) – Schmölnitz
Toporc – Topertz
Torda – Thorenburg
Torockó – Eisenmarkt
Tövis – Dreikirhchen
Újbánya – Königsberg
Újegyház – Leschkirch
Várad (Nagyvárad) Großwardein
Váralja – Kirchdrauf
Velbach – Eulenbach
Visegrád – Plintenburg
Vízakna – Salzburg
Voldorf – Woldorf
Vöröstorony – Roter-Turm
Zalatna – Schlatt(endorf)
Zsakaróc – Schakarowitz

KEGYESSÉG ÉS HITÚJÍTÁS: A REFORMÁCIÓ MEGJELENÉSÉNEK ELSŐ NYOMAI AZ 1529-1557 KÖZÖTTI POZSONYI VÉGRENDELETEKBEN¹

TÓZSA RIGÓ ATTILA
Miskolci Egyetem, Egyetemes Történeti Tanszék

A kegyes adományok körébe a középkori keresztény szemléletmódot követve, szűk értelemben azokat a végrendeleti rendelkezéseket sorolhatjuk, amelyek a testáló lelki üdvözülését szolgálták. A szegényeknek, illetve az őket gondozó ispotályoknak, a kegyes testvérületeknek, vagy a városban található egyházi intézményeknek ilyen célból tett rendelkezések tartoznak ebbe a körbe. Az ilyen adományok kisebb részét tették ki, mikor konkrétan egyházi személyekre hagytak kisebb pénzüsszegeket, annak érdekében, hogy utóbbi személyek imáikkal segítsék az elhunyt lelkének halál utáni útját. Nem soroljuk viszont ide azokat a – leginkább formulaszerű megjegyzéseket, amelyek a temetés tisztességes körülmények között történő megrendezését írják elő.²

A késő középkor és a kora újkor fordulójának polgári közösségében élő emberek halálra való felkészülését, illetve az elhalálozás körüli teendők elvégzését összességében egyfajta többszereplős társadalmi eseményként is felfoghatjuk, amelyet erősen áthat a korabeli ember hitvilágából táplálkozó spirituális háttér. Az egész folyamat legfontosabb szereplője természetesen maga a halálra készülő személy, aki gyakran megemlékezett szűkebb közösségének tagjairól, a rokonokon, ismerősökön kívül gondolhatunk itt például a céhekre vagy a vallásos társulatokra. A halálnak szinte folyamatosan jelen lévő fenyegetése arra a felismerésre juttatta a korabeli embereket, hogy mivel az elmúlással szembeni konfrontációt nem tudják elkerülni, s csak esetleges, hogy mennyire képesek az elkerülhetetlen bekövetkeztét késleltetni, ezért minden eszközt fel kell használni annak érdekében, hogy a halál okozta bizonytalanság érzését a lehető legkisebbre csökkentsék.³ Ennek legkönnyebben pedig úgy szerezhetek érvényt, ha a halál utáni életre némi „biztosítékot” szereznek.

Ehhez kapcsolódva fontos momentumként merült fel a szegényekről történő gondoskodás. A jótékonyság utóbbi formája nem célozta a szociális

A szerzőnek ebben a témakörben 2006. április 18-án a Szegeden megrendezett II. Koraiújkori PhD történelem konferencián hangzott el előadása.

² Ezen formulák keretében a végrendelező személyek sok esetben még csak kisebb pénzüsszeget sem különítettek el erre a célra.

³ Jaritz, Gerhard: „Leben um zu sterben”, in Harry Kühnel: *Alltag im Spätmittelalter*, Graz – Wien – Köln 1986, 121-156. o.; hiv. hely: 126. o.

egyenlőtlenségek felszámolását. A középkori keresztény szellemiség hatásaként inkább mintegy „előregondolásként” értelmezhetjük az ilyen jellegű cselekedeteket, mivel ezek által a halál – s ezzel együtt a purgatórium – előtt álló személy megrövidíthette túlvilági szenvedéseit.⁴

A családtagok, illetve a szűkebb közösség tagjai elvégezték azokat a haláleset kapcsán felmerülő teendőket, amelyeket általában a szokás megkövetelt, vagy maga a végrendelező konkrétan is kikötött. Ezáltal a posztmortális gyakorlatokat végző személyek maguk is üdvösségszerző cselekedeteket hajtottak végre. Így kissé profán módon azt mondhatjuk, hogy az elhunyt környezete is „profitálhatott” az említett tevékenység elvégzéséből. A többszereplős esemény utolsó résztvevőiként említhetjük még a gyászszertartást illetve a gyászmisét végző egyházi személyeket, akiknek – azon túl, hogy elősegíthették személyes túlvilági boldogulásukat – ugyancsak fontosak voltak az intézményeik számára tett adományok. A reformáció első képviselői többek között azért is támadták a katolikus egyházat, mert az – anyagi érdekei folytán – oly nagy figyelmet fordított a végrendeleti adományok felé.⁵ Így tehát egy haláleset nem csak a temetés reprezentációs szerepe miatt vált társadalmi eseménnyé, hanem azáltal is, hogy a polgároknak az elhunyt szűkebb közösségénél sokkal nagyobb része volt érintett személyesen, még akkor is ha nem volt rokona, sőt talán nem is ismerte az eltávozottat.

⁴ A kegyes adományoknak fontos szerepe volt a végrendelezés jogi gyakorlatának kialakulásában is. A végrendelet a XII. században még mint az utolsó gyónás függeléke jelent meg. Utóbbtól pedig elválaszthatatlanok voltak az említett adományok. Éppen a XII–XIII. században nyert újabb lendületet a karitatív alapítványok létrehozásának gyakorlata, mivel az adományozók köre kibővült a virágzó középkori városok vagyonos polgárságával. A felső réteg nagyobb része kereskedelemből tett szert kiemelkedő vagyonára. A pénznek és egyéb földi javaknak a felhalmozása azonban ellenkezett a keresztény gondolkodással, így a vagyonos polgárok ilyen adományok útján igyekeztek enyhíteni a fenti ellentmondás szülte lelki terhükön, s egyúttal biztosítani kívánták a maguk és családjuk számára az üdvözülést. Később látni fogjuk, hogy a karitatív funkció jelentős mértékben összekapcsolódott a társadalmi presztizs kifejeződésének igényével. Erich Maschke foglalkozott bővebben a kereskedőknek a fent említett belső konfliktusával, amelynek során a pénzszerzésre való törekvés konfrontálódott az egyház és a keresztényi öntudat törvényeivel. Kühnel, Harry: „Sinn und Motivation mittelalterlicher Stiftungen”, in *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter*, Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 12, ÖAW Phil.-Hist. Klasse, Bd. 554, Wien 1990, 5–12. o.; hiv. hely: 5, 10. o.

⁵ A vagyonos polgárok több templomban vagy kápolnában is rendeltek miseszolgálatot, a kevésbé tehetőseknek be kellett érniük azzal, hogy a mise alatt fölolvassák nevüket. Berta Péter: „A túlélők teendői. A posztmortális szolgálatok rendje a késő középkori városaink vallásos közösségeiben”, in Pócs Éva (szerk.): *Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, Budapest 2001, 213–238. o.; hiv. hely: 223. o.

A reformáció korai képviselői nem csak ilyen kontextusban voltak hatással a kegyes adományok háttérében álló gondolkodás alakulására. Amint azt később látni fogjuk, a XVI. század második harmadában jelentősen átalakult ezeknek a rendelkezéseknek a testamentumokon belül elfoglalt helye, illetve a kegyes cselekedetek megítélése, s megismerhetjük majd, hogy hogyan szorította vissza a szegények iránti jótékonykodás igénye az üdvözülés biztosítására való törekvést. Mindehhez azonban előbb röviden át kell tekintetnünk, hogy a „lutheri hitelvek” milyen úton jutottak el Pozsonyba és milyen hatással voltak a város polgárságára.

1. Pozsony és a reformáció első szakasza

Magyarországi viszonylatban a reformáció első éveiről csak nagyon kevés használható forrás áll rendelkezésünkre. Ennek eredményeként sajnós a téma szakirodalmi lefedettsége is elég gyérnek mondható.⁶ Sajnos a pozsonyi források sem kényeztetnek el bennünket nagy mennyiségű és közvetlenül értelmezhető információval.⁷

⁶ Hasonló véleményen vannak az utóbbi években megjelent modern munkák szerzői is. V.ö. Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció*, Budapest 1995, 16. o., vagy Erdélyi Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és a kora újkor határán*, Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38, MTA Tört. Tud. Intézete, Budapest 2005, 202. o.

⁷ Az általános forrásszegénység legfőbb okaként azt jelölhetjük meg, hogy a reformáció kezdeti fázisában maguknak a kortársaknak sem volt teljesen világos az új tanok jelentősége. Maga Luther és a többi protestáns felekezet képviselői sem nevezték a mai fogalmaink szerint reformációként ismert folyamatot reformációnak. Sőt a XVI. század elején élt kortársak gondolkodásában a reformáció a Rómától várt reformokat jelölte (Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest 2004, 60-61. o.) Sokáig úgy tűnt, hogy az újabb reformtörekvések okozta feszültségeket sikerül majd rendezni, még a katolikus egyház szervezeti keretein belül. Amellett, hogy az 1540-50-es évekig tartó első fázisban a reformáció nem rendelkezett kikristályosodott intézményes struktúrákkal, igazából a köznép számára a katolikus dogmákat érintő teológiai kritikák sem jelentek meg mindig letisztult és közérthető formában. Valójában még a *Confessio Augustana* kinyilvánítása idején (1530) is úgy gondolta a kor európai embere, hogy továbbra is csak az „egy és oszthatatlan” kereszténység létezik, holott éppen az ebben az évben lezajlott birodalmi gyűlésen hozott határozatok véglegesítették, hogy az új tanok és a katolicizmus követői közötti szakadék immáron áthidalhatatlan, s a szakítás állandósult (Salewski, Michael: „Die Reformation. Das Reich und die großen Staaten”, in *Geschichte Europas. Staaten und Nationen von der Antike bis zur Gegenwart*, München 2000, 635. o.). Az evangéliumi ember mindennapos kegyességgyakorlásának „helyes” módjáról egészen 1529-ig nem született megfelelő útmutató. Ekkor szánta rá magát Luther a Nagy káté és a Kis káté megírására, amelyek a kegyességgyakorlás kérdései mellett már foglalkoztak az evangéliumi tanítások hirdetésének módjaival is (Péter, mint 7: 91. o.). Hozzájárult még mindehhez, hogy a katolikus egyház kezdetben viszonylag visszafogottan reagált, s a

A reformáció magyarországi útjával kapcsolatban általánosságban annyi elmondható, hogy az új tanok már a Mohács előtti években is több csatornán keresztül eljutottak a lakosság bizonyos csoportjaihoz. A két legfontosabb közvetítő közegként a királyné környezetét, illetve tágabban az arisztokrácia egyes tagjait, valamint a németajkú polgárságot szokták megjelölni.⁸ Utóbbiak esetében elsősorban az átlagosnál jóval mobilabb nagykereskedőkre gondolhatunk, akik gyakran utaztak az ausztriai, a cseh- vagy morvaországi, vagy esetleg a délnémet városokba, s ezeken a településeken kiterjedt gazdasági és rokoni kapcsolatokat tartottak fenn. Jelentős szerepe volt még annak, hogy a kereskedők szinte kivétel nélkül tudtak olvasni, s ennek következményeként a városi lakossághoz viszonyítva is nagyobb érdeklődéssel fordultak az írott szó iránt, illetve anyagi lehetőségeik, valamint mobilabb életmódjuk együttesen tették lehetővé, hogy külföldről az új szellemben írt könyveket hozzanak haza. A korszakban az új hit mindenhol a szóbeszéd középpontjába került, s ezáltal hamar kilépett a lutheri tanításokkal kapcsolatba került emberek szűk környezetéből, s megjelent a közösségi érintkezés fő színterein (kocsma, borkimérés, piac, templom, stb.).⁹ A lutheri tanok¹⁰ terjesztésében szerepet vállaló csoportként említhetjük még a diákságot, illetve kisebb részben a vándoréveit gyakran külföldön töltő fiatalabb kézműves legényeket is.

A reformációnak Pozsonyon belüli terjedéséről ugyancsak kevés adattal rendelkezünk. A témával foglalkozó átfogó jellegű munkaként még mindig csak Schrödlnek a múlt század elején megjelent művét használhatjuk, amely – amellet, hogy erősen elfogult – sajnos igencsak bizonytalan és a legtöbb esetben nehezen ellenőrizhető kijelentésekkel dolgozik. Mégis a pusztá eseménytörténet követésére felhasználhatjuk az általa közölt adatokat, illetve az ugyancsak a század első éveiben megjelent, Bunyitay Rapaics Karácsonyi-féle forrásválogatás anyagait.¹¹

Minden bizonnyal az új tanok terjedésének első nyomát láthatjuk abban,

vallási vitákon, illetve pápai bullák kibocsátásán túlmenő eszközöket is felhasználó „ellentámadása” csak a 40-es évek elejétől öltött határozottabb formákat. Zeeden, Ernst Walter: *Hegemonialkriege und Glaubenskämpfe 1556-1648*, Propyläen Geschichte Europas, Bd. 2, Tübingen 1977, 12. o.

⁸ A köznemesség és a parasztság számottevő mértékben csak az 1540-es évek második felében, az 1550-es évek elején fordul a reformáció felé. Szakály, mint 6: 12. o.

⁹ Péter, mint 7: 62, 74. o.

¹⁰ A főnti megnevezés természetesen összefoglaló jelleggel általában a reformáció tanaira vonatkozik. Mivel a németajkú polgárság körében elsősorban a későbbi evangélikus egyház tanai terjedtek el, ill. a reformáció különböző ágaihoz tartozó prédikátorok által hirdetett tanokat a kortársak – leegyszerűsítve – általában Luther nevéhez kötötték (Péter, mint 7.: 62, 64. o.), így itt jogosnak tarthatjuk a fenti általánosító szóösszetétel használatát.

¹¹ Schrödl is nagyban támaszkodik a főnt említett „Egyháztörténeti Emlékekre”.

hogy 1526-ban az érsek vizsgálóbiztost küldött Pozsonyba és Sopronba a lutheri „eretnység” híveinek föl kutatására.¹² Amint az közismert, éppen az előző évben újította föl az országgyűlés azt az 1523-as törvényt, amely halálbüntetéssel fenyegette az új tanok követőit.¹³ Ennek tekintetében tehát akár a törvények végrehajtásának pusztá ellenőrzését is láthatnánk a biztosok kiküldésében. Föltételezhető azonban, hogy inkább azért volt éppen az említett két város a vizsgálat helyszíne, mert megalapozott gyanú merült fel azzal kapcsolatban, hogy az említett városokban is utat találtak maguknak a lutheri eszmék. Sajnos nincs információnk arról, hogy milyen eredménnyel járt Pozsonyban a vizsgálódás, mindenesetre Sopronról pozitív szellemben nyilatkozott a jelentés. Egyetérthetünk Schrödllel abban, hogy hasonlóan kedvezőnek találhatták a pozsonyi helyzetet is.¹⁴

Bármennyire is elégedett lehetett az érsek küldöttje a városban tapasztalt állapotokkal, azt azért nem feltételezhetjük, hogy a polgároknak legalább egy része ne rokonszenvezett volna az új tanokkal. Valószínűleg megint azzal a korábban már említett problémával állunk szemben, hogy maguk a kortársak sem tudták pontosan az új eszmék által hirdetett teológiai tanok jelentőségét felmérni, s ennek következményeként azt sem lehetett egyértelműen meghatározni, hogy valójában ki is tartozik a lutheri „eretnységgel” gyanúsítottak közé. Nyilván szerepet játszott az is, hogy az országos törvények ismeretében nem is volt nagyon ajánlatos nyíltan vállalni azt, ha valaki nemcsak hogy ismerte az új tanokat, de még azonosult is velük. A hivatalos jelentések pozitív eredményében pedig mindenképpen szerepe lehetett a tanácsnak is, hiszen utóbbinak mindenképpen a belső béke megőrzésére kellett törekedni, illetve mindezt megfelelő színben kifelé is prezentálnia kellett. Tehát még ha tudtak is a reformációval rokonszenvező polgárokról – sőt esetleg előfordulhatott, hogy a városvezetésen belül is voltak ilyen személyek – a tanácsnak a felsőbb hatalmi szintek felé akkor is a lehető legkedvezőbb képet kellett mutatniuk. A Mohács előtti években tehát – az általunk ismert adatok szerint legalábbis – nem került nyilvános problémaként felszínre a reformált tanok kérdése. Bizonyosnak vehetjük ugyanakkor, hogy a privát szférában működtek a közösségen belüli hírcsatornák, az első években az új eszmék a városba is személyes kapcsolatok útján kerültek be.

A hazatérő kereskedők, diákok stb. szórványos híradásaihoz képest természetesen a magyarországi városokban is az új tanokat hirdető klerikusok,

¹² Schrödl József: *A Pozsonyi ágostai hitvallás evangélikus egyházközség története. I. rész. Az egyházközség külső alakulása*, Pozsony 1906, 38-39. o.

¹³ Fata, Márta: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, *Katolisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung*, *Vereinschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum* 60, hg. v. H. Smolinsky, Aschendorff, Münster 2000, 65-67. o.

¹⁴ Schrödl, mint 12: 39. o.

tanárok prédikátori fellépése bírt a legnagyobb jelentőséggel.¹⁵ Pozsonyra nyilván nagy hatással lehettek a közeli Bécsben folyó események. Mint tudjuk Magyarországra történt távozása előtt Speratus is ott prédikált. A Mohács utáni években a hitélet terén is jelentős változások következtek be Pozsonyban. Bár nincs rá közvetlen adatunk, mégis föltételezhető, hogy a városba érkező özvegy királyné és annak környezete hatással lehetett a polgárságnak az új tanokkal kapcsolatos gondolkodására. Valószínűleg nem kedvezett viszont a reformáció terjedésének a központi hatalom kiemelt jelenléte a városban.¹⁶

A lutheri eszmék első nyilvános hirdetői (két ferences szerzetes) 1528-ban érkeztek Pozsonyba.¹⁷ Sorsuk éppen a központi hatalomnak és a városi polgárságnak az ebben az időben fennálló viszonyáról ad érdekes metszetet. A két prédikátor közül az egyik Ulmból érkezett, a másik svájci származású volt, így nem adódtak nyelvi nehézségeik a polgárokkal. A központi hatalom képviselője, a pozsonyi várnagy azonban hírt kapott az ulmi szerzetes tevékenységéről, s még ebben az évben a város területén kívül elfogatta, s szörnyű kínzások után megégetette.¹⁸ Az eset kapcsán arra kell elsősorban figyelmet fordítanunk, hogy a város vezetése nem tett semmit a prédikátor ellen, ugyanakkor nincs rá adat, hogy az utóbbi elfogása után bármit is tett volna védelmében. Ugyancsak fontos momentum, hogy az elfogásra a városfalakon kívül került sor, azaz a királyi

¹⁵ Az első években Magyarországra érkezők között a bécsi származású Simon Grynaeus, a királyné által az udvarba hívott Johann Henckel, vagy a würzburgi Paul Speratus személyét szokták kiemelni (Bíró – Bucsay – Tóth – Varga: *A Magyar Református Egyház története*, Budapest 1949, 27-28. o.). Speratusról tudjuk, hogy 1524-ben a morvaországi Iglauban (ma: Csehország, Jihlava) jelent meg egy prédikációgyűjteménye (Moeller, Bernd: „What was preached in German towns in the Early Reformation”, in C. Scott Dixon (ed.): *The German Reformation*, Oxford 1999, 36-52. o., hiv. hely: 39. o.). A vizsgált pozsonyi végrendeletekben, illetve az 1538-1566 közötti Tiltáskönyvben számos adatot találunk arra, hogy több pozsonyi kereskedő rendelkezett morvaországi és konkrétan iglauri kapcsolattal is. Joggal feltételezhető tehát, hogy előbbiekből az irányból is kaphattak információkat az új tanokról, nemcsak a délnémet városokból.

¹⁶ Számos magas rangú egyházi személy is a városban tartózkodott, így például a Ferdinánd-párt egyik jelentős szervező alakja, a királyné korábbi kancellárja, Szalaházy Tamás egri püspök is, egészen 1536-os haláláig. ETE (Bunyitay V. Rapaics R. Karácsonyi J.: *Egyháztörténeti Emlékek a magyarországi hitújítás korából*. II-V k. Budapest 1904-1912), II. k. 1904, 2-3. o., 15. o., 68-69. o., 132-133. o., 162. o., 198-199. o., 200-202. o., 258-259. o. Halálához ETE III. k. 1906, 103-105. o.

¹⁷ A ferencesek között magyarországi viszonylatban is nagyon gyakran előfordult, hogy az új hit terjesztőivé váltak (Péter Katalin: *A reformáció és a művelődés a 16. században*, MOT 3/1. Budapest 1985, 475-604. o, hiv. hely: 507-508. o.). Péter Katalin 1523-ra teszi a reformációnak a nyugat-magyarországi városokban köztük Pozsonyban történő megjelenését, i.m. 508. o.

¹⁸ Schrödl, mint 12: 48-49. o.

hatalom képviselői valószínűleg nem teheték meg, hogy a város immunitását megsértve, annak területén fogják el a prédikátort.¹⁹

A reformációnak a harmincas években történő pozsonyi továbbélését mutatja, hogy két jelentős prédikátor is tevékenykedett a városban. Egyikőjüket, Leopold Kophartot 1540-ben Besztercebánya hívta meg prédikatori állás elvállalására. Ezekben az években tevékenykedett Pozsonyban a korábbi hainburgi prédikátor, Michael Radaschin is.²⁰ Valószínűleg azért akart Kophart mindenképpen maradni, mert a harmincas-egyvenes évek fordulója körüli időszak döntő jelentőségű volt a reformáció hívei számára. A polgárok egy része legkésőbb 1542-re keresztülvitte, hogy a plébános mellé a tanács nevezzen ki egy olyan klerikust (*predikant*), aki már az új tanok hirdetője. Ebben az évben egy kilépett szerzetes töltötte be ezt a posztot, s a városi tanács kötelezte, hogy házasodjon meg. Az eset miatt Ferdinánd a tanácsot Bécsbe kérette.²¹ Sajnos nem ismerjük az audiencia eredményét. Mindenesetre azt egyértelműen

¹⁹ Bár a fenti esetnek nyilván meglehetett az elrettentő ereje, mégsem érthetünk teljes mértékben egyet Schrödl azon kijelentésével, miszerint Pozsonyban sokkal jobban figyelembe kellett venni a királyi hatalomnak a reformációt elítélő álláspontját, és ezért nem rendelkezünk a következő évekből olyan információval, amely a reformáció térhódítását bizonyítaná (Schrödl, mint 12: 50. o.). A pozsonyi várkatonaság egyrészt nem jelentett olyan közvetlen tényezőt, mint azokban a városokban (pl. Kassa), ahol a katonaság a városon belül volt elszállásolva, másrészt pedig – amint azt a fenti példánál is láthattuk – a pozsonyi várnagy kénytelen volt tiszteletben tartani a város önállóságát. Nagyszombat esete lehet még szemléletes példa annak alátámasztására, hogy a központi hatalom sok esetben még közvetlenül a városon belül is tehetetlen volt a reformáció térhódításának feltartóztatásában. Még maga az ellenreformáció vezéralakja, Oláh Miklós sem tudta ugyanis megakadályozni, hogy székvárosában diadalra jussanak a lutheri eszmék. Mindössze két évvel Oláh halála után, 1570-ben a protestánsok átvették a városban az uralmat (Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579-1711*, Budapest 2004, 19. o.). Egy ilyen jelentős fordulatra nyilvánvalóan előfeltétele volt, hogy már az előző évtizedekben többségre jutottak a protestantizmus hívei.

²⁰ Kophart a besztercebányai tanácsnak írt levelében nem vállalja el a felkínált állást, arra hivatkozva, hogy „*éppen most égető szükség*” van rá, hogy hirdesse Isten igéjét a városban. Radaschint ajánlja maga helyett, aki „*most nem áll alkalmazásban*”, tanítása jól érthető, s minden tekintetben megfelel az evangélium igéjének (ETE III. k. 1906. 446-448. o.). A besztercebányai tanács egy 1540. augusztusi leveléből tudjuk, hogy Kophart valóban Pozsonyban maradt. A tanács arra kéri, hogy ajánljon maga helyett egy tanítót a város iskolamesterének (ETE III. k., 1906, 482-483. o.). Ismeretes, hogy Radaschin Wittenbergben tanult, s később elfogadta a besztercebányai állást. Hainburgi tanítószkodása, illetve besztercebányai ténykedése között rövid ideig Pozsonyban is tartózkodott, sajnos tevékenységéről nincsenek bővebb információink. Azt viszont tudjuk, hogy Besztercebánya után a felső-magyarországi reformáció fellegvárának számító Bártfára ment. Fata, mint 13: 145. o.

²¹ ETE III. IV. k. 1909. 93-94. o. Schrödl, mint 12: 53. o.

megállapíthatjuk, hogy a harmincas-negyvenes évek fordulójára a tanácsnak sikerült létrehoznia egy – az új és a régi felekezetek közötti – egyensúlyi helyzetet, amelybe az országos állapotokra való tekintettel a központi hatalom is kénytelen volt belenyugodni.²² Az események azt sugallják, hogy ekkorra már a város vezetését alkotó körön belül is többségben lehettek a lutheri tanok hívei.

Az általunk vizsgált korszak végéről érdemes még megemlíteni egy Pozsonyban 1556-1557 folyamán lefolytatott inkvizíciós pert, amelynek fő vádlottja Somogyi Péter vagsellyei iskolamester volt. Az eset jelentőségét témánk szempontjából az adja, hogy fogsága idején Somogyi többször írt támogatóinak, akik közül a város egyik legtekintélyesebb és leggazdagabb polgára Cristof Armbruster, a kamara főszámvevője a börtönben is meglátogatta, továbbá Somogyinak saját szenvedéseiről írt költeménye arról tanúskodik, hogy a város tanácsa közbenjárt a vádlott érdekében.²³ Mindez nyilván arra enged következtetni, hogy erre az időre a város vezetését adó felső réteg tagjai között már jelentős mértékben teret nyert a reformáció, sőt esetleg túlsúlyra is jutott.

Számunkra az a fő kérdés, hogy a vizsgált végrendeleti anyagban milyen nyomai találhatóak a reformáció hatásának. Leginkább az átmeneti időszak sajátosságairól nyerhetünk ilyen módon információkat. Meg kell vizsgálnunk, hogy milyen jellegű folyamatról tanúskodnak ezek az adatok: áttörésszerű változásnak lehetünk-e tanúi, amelyet egyértelműen kimutatható jelek kísérnek, vagy inkább egy lassú átmenet nehezebben kitapintható kezdeti nyomaival találkozunk. A kérdések megválaszolására leginkább a testamentumokban szereplő kegyes adományoknak az ilyen szempontból elvégzett vizsgálata adhat lehetőséget. A reformáció konkrét nyomainak vizsgálata előtt először általánosságban kell áttekintenünk olyan kérdésköröket, mint az adományozók, a rendelkezések tárgyai ill. azok kedvezményezettjei.

²² Ferdinándnak be kellett látnia, hogy a török elleni harcban szüksége van a protestáns rendek támogatására. Az ebből eredő kompromisszumkészségét mutatja, hogy a protestánsok ellen hozott 1548-as törvényben a lutheránusokat már kihagyták az eretnekek felsorolásából. Fata, mint 13: 68. o.

²³ Schrödl, mint 12: 55. 61-63. o. Armbruster már az ötvenes évek első felében is Pozsonyban tartózkodott, s számos, a kamarai tisztségének hatáskörében írt és Pozsonyban keltezett levél maradt fenn tőle (pl. 1553-ból Turkovics Jánossal többször intézkednek közösen Eger várának hadfelszereléséről: MOL Magyar Országos Levéltár E 41 Litterae ad cameram exaratae No. 30., 42., 46., 48.). Személyének jelentőségét tovább emeli, hogy 1559-től már kamarairgazgatóként (MOL A 57 Libri Regii 3. k. 563-564. o.), 1561-ben pedig kamarai pénztárosként jelenik meg a forrásokban (MOL A 57 Libri Regii 3. k., 701-702. o.). A források tartalmára Bessenyei József hívta fel a figyelmet.

2. A vizsgált kegyes adományok

2. 1. A kegyes adományok és az örökhagyók

Összességében elmondható, hogy a testálók nagyobb hányada tartotta szükségesnek, hogy lelki üdvéről az említett módon gondoskodjon. Összesen 215 végrendeletben találunk ilyen jellegű végzést, azaz az összes testáló (391 polgár) mintegy 55 %-a tartozott ehhez a körhöz.²⁴ Ez az arányszám már önmagában is jól mutatja, hogy a korabeli polgárok gondolkodásában fontos helyet foglalt el a jótékonykodás és az ahhoz – főként a vizsgált időszak elején még – szorosan kötődő készülődés a túlvilági létre. Erre számos végrendeletben találunk példát, főként olyan esetekben, amikor az örökhagyó mintegy a rendelkezés indoklásaként megemlíti, hogy a kegyes adomány „zu heil und trost meiner seel” történik.

2. 2. Az adományok tárgyai

Adomány tárgya	N	%
PéNZ, (1 forint>,1-5 forint)	316	55,4
PéNZ, (5-10 forint)	83	14,6
PéNZ, (10 forint<)	17	2,9
„lelki fürdő” (seelpad)	31	5,4
Étkezés	18	3,2
Bor	26	4,6
Étel, élelmiszer	4	0,7
Posztó, textília	19	3,3
Ruha	16	2,8
Edény	10	1,8
Ezüst edény, evőeszk.	2	0,3
Ágynemű, háztartási textília és bútor	8	1,5
Ékszer	2	0,3
Ingatlan	5	0,9
Egyéb	4	0,7
Kérdéses	9	1,6
Összesen	570	100

I. sz. táblázat A kegyes adományok tárgyai

Érdemes mindenek előtt azt tárgyalnunk, hogy mik voltak ezen rendelkezések tárgyai. (Mindebben a táblázat segít tájékozódni.) Összességében megállapítható, hogy a

²⁴ A testamentumok Pozsony Város Levéltárának állományában találhatóak, a második végrendeleti könyvben: Archiv mesta Bratislavy, Protocolum Testamentorum II. 4 n 2. (A továbbiakban: AMB 4 n 2 Prot. Test. II.)

kegyes adományok tárgya leginkább kisebb pénzösszeg volt. A legelső kategóriában többségben vannak azok a rendelkezések, amelyek 1-2 forint közötti összeget említenek. Nyilván az ilyen intézkedéseket, amellet, hogy nem képviseltek túl nagy értéket, egyben egyszerűbben végre is lehetett hajtani. Népszerű volt még az a gyakorlat is, amikor a végrendelező „lelki fürdőt” („*seelpad*”) rendelt a szegényeknek, azaz a testamentum végrehajtóinak fürdőzési lehetőséget kellett biztosítani a végrendeletben megadott számú városi szegénynek. A lelki fürdőhöz hasonlóan rendeltek még kisebb összegeket olyan céllal is, hogy a pénzből bizonyos számú szegénynek egy vagy több étkezést kellett tartaniuk az arra kijelölt örökösöknek („*Tisch halten*”, „*gut mal speisen*”, stb.). Az étkeztetés egy másik ritkábban előforduló fajtája volt, amikor nem pénzt, hanem konkrétan élelmiszert, például gyümölcsöt, kenyeret, zsömléket, stb. rendeltek az arra rászorulóknak.

Ez a típusú gondoskodás már átvezet azokhoz a rendelkezésekhez, amikor nem pénzösszeget hagytak a szegényekre, hanem anyagi javakat. A legfontosabb ezek között a bor volt. A borról viszont nem feltétlenül fogyasztási célokkal rendelkeztek, hanem sokkal inkább „közvetett adományként”, azaz a megjelölt bormennyiség eladása után a befolyt összeget kellett az örökhyagó lelki üdvözülését elősegítendő – szétosztani.²⁵

A posztók és textíliák esetében legtöbbször nem lehet biztosan megállapítani, hogy milyen mennyiségű és minőségű anyagról van szó. Egyedül a messze az átlag feletti pénzösszegekről rendelkező morvaországi származású kereskedő, Wolfgang Schuman emeli ki, hogy 8 vég morva posztót hagy a

²⁵ A kegyes adományoknak három speciális fajtáját különíthetjük el. A fõnt említett *közvetett adomány* esetében arra utasította a végrendelezõ a fõörökõst, vagy a testamentum végrehajtóit, hogy adják el vagyona valamely részét, s a pénzt vagy osszák szét például a szegények között, vagy az eladásból nyert összegbõl vegyenek ruhát, ételt stb. s ezeket használják fel jótékony célra. *Feltételes adományként* értékelhetjük azokat az eseteket, amikor pénzösszeget, illetve ingó, vagy ingatlan vagyronrészt hagytak rokonra. vagy ismerõsre, s a testáló úgy rendelkezett, hogy ha a kedvezményezett idõközben meghalna, akkor fordítsák a kérdéses vagyronrészt kegyes célokra. Így tehát tulajdonképpen utõörökõst jelöltek ki arra az esetre, ha az eredetileg megjelõlt személy elhunyna. Nem tévesztendõ össze ez a típus a de Cevins-nél „fiktív” adományként aposztrofált rendeléstípussal (Cevins, Marie-Madeleine de: „A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban”, in *Korall* 11-12 (2003), 47-74. o., hiv. hely 64. o.). Utõbbi esetek nem képezik jelen vizsgálat tárgyát, mivel csak formulaszerû kitételnek tartjuk azokat az említéseket, amelyek a testamentum végén szerepelnek és arról szólnak, hogy a fennmaradó vagyont a szegényekre hagyja a végrendelezõ. A feltételes adománynál viszont ténylegesen volt rá esély, hogy a kedvezményezett megkapja a konkrétan megjelõlt vagyronrészt. A *közvetett* és a *feltételes* típussal szemben sokkal ritkábban jelenik meg *megosztott adomány*. Ilyenkor több konkrétan megnevezett örökõst jelölnek meg (pl. ispotályt és kegyes társulatot, vagy ispotályt és templomot stb.).

szegényekre.²⁶ Mindennapi használati tárgyakat csak ritkán rendeltek ilyen célokra, arányuk összesen sem éri el a 7 %-ot. Ugyancsak ritka az ingatlanok említése, nyilván azok nagyobb értéke miatt. Az egyéb kategóriában a Szt. Márton székesegyháznak rendelt gyertya és viasz mellett találunk tintát, orvosságot, valamint Hans Fischer tégláégető 1552-es végrendeletében 2000 téglát, amelyeket az ispotálynak rendel építkezésre.

2. 3. Kedvezményezett személyek

A kegyes adományok örököseit két nagy csoportra oszthatjuk, aszerint, hogy az egyes rendelkezések személyek, vagy intézmények részére történtek. Az 570 adomány túlnyomó többsége (71,2 %) intézmények javára szólt. Személyek részére tett rendelkezések esetében csak elvétve találkozunk olyan utalással, amikor konkrétan megnevezték a kedvezményezettet, legtöbbször csak általában szegényekről emlékeztek meg. A szegényekről történő gondoskodásnak éppen a reformáció hatására megnövekvő jelentősége miatt érdemes kitérni a városi alsó réteg helyzetére. Ennek a rétegnek két nagyobb csoportja volt. Egy részük még el tudta tartani magát különböző időszakos vagy alkalmi munkákból. Volt azonban a szegényeken belül is egy olyan réteg, amelynek tagjai még ilyen lehetőséggel sem rendelkeztek, azaz rá voltak szorulva a városi- és az egyházi intézmények, illetve az egyes magánszemélyek támogatására. Külön kifejezéssel illették a szintén a legalsó réteghez tartozó ún. „házi szegényeket” („*hausarmen leuten*”).²⁷ Csak a legritkább esetben nevezték meg konkrétan a kedvezményezettet (15 rendelés).²⁸ A szegényekről történő gondoskodás további módja még az volt, amikor a polgárok

²⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 209a. Az osztrák területek forrásait vizsgálva Gerhard Jaritz kimutatta, hogy a XIII-XIV század fordulóján érzékelhető egy jelentős változás az ottani kegyes adományok tárgyát illetően, mégpedig az, hogy az élelmezésre szánt adományok majdnem teljesen kiszorították a ruhákat és a posztókat az adományok köréből. Továbbá arra a következtetésre jutott, hogy az élelmiszerek nem mindig csak az alapvető szükségleteket szolgálták, hanem sokszor a szegények mindennapi étkezését próbálták sokszínűvé tenni. Jaritz, Gerhard: „Religiöse Stiftungen als Indikator der Entwicklung materieller Kultur im Mittelalter”, in *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter*, Veröff. des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 12, ÖAW Phil.-Hist. Klasse, Bd. 554, Wien 1990, 13-36. o., hiv. hely: 18-19. o.

²⁷ Azokat a szegényeket nevezték így, akik házról házra jártak koldulni. Szende Katalin: „Nemzedékről nemzedékre. Tanulásra vonatkozó adományok a pozsonyi végrendeletekben”, in Nagy–Szálka–Szende (szerk): „*az élet tanítómestere*” *Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára*, Fazekas Öregdiákok Társasága, Budapest 2004, 126. o.

²⁸ Említhetjük például Paul Klingenschmid felesége, Catherina asszony végrendeletét, amelyben egy vak Elza nevű asszonyra („*der plinten Elsen*”) hagy két – valószínűleg alacsonyabb értékű – ruhadarabot („*irn rot taglichen rokh [...] ain taglichen schwartz alten mantl*”) és némi pénzt. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 219a.

intézményen, leginkább az ispotályon keresztül gyakorolták az (üdvösségszerző) jótékonykodást (ld. 2. 4. 1. alfejezetet, ill. 3. fejezetet).

A kedvezményezett személyek, ill. intézmények vizsgálatát egyúttal olyan szempontból is érdemes elvégeznünk, hogy a végrendelezők vagyoni szint szerint kialakított csoportjai, azaz a korabeli testamentumokat lejegyeztető polgárok között megjelenő vagyoni elit és a középréteg között milyen eltérések mutatkoznak meg abban a tekintetben, hogy kegyes adományait elsősorban milyen csoportoknak, vagy intézményeknek juttattak kegyes rendelkezéseket. A személyek részére tett kegyes adományokról a következő táblázatból nyerhetünk részletes képet:

Örökösök csoportja	Elit tagjai		Középréteg		Összesen	
	N	%	N	%	N	%
Szegények általában	25	41,0	53	51,5	78	47,6
„házi szegények”	13	21,3	31	30,1	44	26,8
Egyéb (kiemelt) szegények	6	9,8	9	8,7	15	9,1
(szegények összesen)	(44)	(72,1)	(93)	(90,3)	(137)	(83,5)
Egyházi személy	13	21,3	9	8,7	22	13,4
Egyéb	4	6,6	1	1,0	5	3,1
Személyek összesen	61	100	103	100	164	100

II. sz. táblázat Személyek részére tett kegyes adományok örökösei

A városi szegények mellett leginkább egyházi személyeket említenek még ilyen kontextusban. Jól látszik, hogy a vagyoni elithez tartozók körében kisebb gyakorisággal fordult elő, hogy csak általánosságban rendelkeztek a városi szegények valamely csoportja javára.²⁹ Ugyanakkor gyakrabban fordulnak elő ezekben a végrendeletekben egyházi személyek. Ennek okát nyilván abban kereshetjük, hogy a tehetősebb polgárok jobb anyagi helyzetüket a temetés aktusa,

²⁹ A felső réteg (vagyoni elit) elhatárolásánál az ingatlan-, az ékszer-, ill. a pénzhagyatékok játszották a legfontosabb szerepet. A Végrendeleti Könyv információi mellett bevontuk az elemzésbe az 1542/43-as pozsonyi adójegyzék (AMB 3 d 3) és az 1538-1566 közötti pozsonyi Tiltáskönyv (AMB a i 1) idevonatkozó adatait is. Mindezek alapján egy 106 főből álló vagyoni elitet (27,1 %) különítettünk el, a fennmaradó 285 örökhagyó csoportját (72,9 %) a városi középréteghez tartozónak vélhetjük, hiszen általánosan elfogadott, hogy a korszakban a városi polgárság közép- és felső rétegének képviselői tettek írásban végrendeletet.

illetve a róluk miséken történő megemlékezés útján is igyekeztek kifejezésre juttatni. A misealapítványok esetében a vagyonosaknál legtöbbször harminc mise elmondása szerepel. A harminc napos gyász legfontosabb napjai a harmadik, a hetedik és a harmincadik voltak.³⁰ Ugyanakkor a végrendeletekben nem csak egyházi személyeket kérnek erre, hanem néha a szegényeknek tett rendelésnél is megjegyzik, hogy a juttatás fejében utóbbiak imádkozzanak az adományozó lelki üdvéért.

2. 4. Kedvezményezett intézmények, társulatok

Milyen intézmények fordulnak elő a kegyes adományok támogatottjaiként?

Intézmények, társulatok	Intézmények javára rendelkezők					
	Vagyoni elit		Középréteg		Összesen	
	N	%	N	%	N	%
Ispotály	59	36,9	117	47,6	176	43,3
Szt. Sebestyén Társulat	18	11,2	22	8,9	40	9,9
Krisztus Teste Társulat	19	11,9	14	5,7	33	8,1
Szt. Pál Társulat	6	3,8	23	9,3	29	7,1
Szt. Miklós Társulat	6	3,8	10	4,1	16	3,9
Szegények céhe	6	3,8	8	3,3	14	3,4
Koldusok céhe	1	0,6	–	–	1	0,3
Miasszonyunk Társulat	2	1,2	4	1,6	6	1,5
Az Irgalmasság Anyja Társulat	–	–	2	0,8	2	0,5
Szt. Péter Társulat	–	–	1	0,4	1	0,3
Szt. Márton plébániatemplom	24	15,0	18	7,3	42	10,3
Szt. Mihály templom	–	–	1	0,4	1	0,3
Ferences kolostor	10	6,3	12	4,9	22	5,4
Klarisszák kolostora	2	1,2	3	1,2	5	1,2
Káptalan	1	0,6	–	–	1	0,3
Pozsonyon kívülre	2	1,2	1	0,4	3	0,7
Egyéb	–	–	1	0,4	1	0,3
Kérdéses	4	2,5	9	3,7	13	3,2
<i>Intézmények összesen</i>	160	100	246	100	406	100

III. sz. táblázat **Intézmények, társulatok, stb. részére tett kegyes adományok**

-2. 4. 1. Ispotály

A személyeknek és intézményeknek tett kegyes hagyományok átmeneteként értékelhetjük az ispotály, azaz – formálisan – az ott lakó szegények számára tett

³⁰ Ezeket a napokon a misék mellett a sírnál tett látogatással emlékeztek meg az elhunytól. Jaritz, mint 3: 125. o.

rendeléseket.³¹ A későbbiekben látni fogjuk, hogy a tárgyalt időszakban ez az intézménytípus kiemelkedően nagy jelentőségre tett szert. Ennek tekintetében érdemes a pozsonyi szegényház(ak) helyzetét részletesen vizsgálnunk. A középkori, kora újkori ispotályok fogalmán elsősorban szegényházként, idősek és munkaképtelenek otthonaként funkcionáló intézményeket kell értenünk.³² Magyarországon a XIII-XIV. századtól kezdett növekedni számuk, s elsősorban városokhoz és mezővárosokhoz kötődtek.³³ Az ilyen intézmények legfontosabb célja tehát a szegények elszállásolása és ételmezése volt.³⁴ A vizsgált végrendeletekben is számos olyan példát találunk, amely az ispotály ezen elsődleges funkciójára utal („*inn den Spital armen leuten*”, „*allen armen leuten im Spital*” stb.). Fontos, hogy a fizikai szükségletek kielégítése mellett az ispotályok egyben a befogadott személyek lelki gondozását is végezték.³⁵ Isenmann az ispotályoknak ezen kettős funkciója közül inkább a lelki gondozást tartja hangsúlyosabbnak.³⁶

Pozsonyban a betegápolással foglalkozó Szent Antal rend valószínűleg még a XIII. század utolsó éveiben alapított egy ilyen intézményt.³⁷ A város már a

³¹ Az ispotályok elődei olyan intézmények voltak a korakeresztény időszakban, amelyek a keresztényi felebaráti szeretet elvét követve minden arra rászorulónak, főleg az utazóknak és az idegeneknek igyekeztek segítséget nyújtani. A korai városok és vásáros helyek XIII-XIV századi felvirágzása nyomán jöttek létre a késő középkorra és kora újkorra jellemző városi ispotályok. Nowotny, Ernst: „Die ehemaligen Bürgerspitäler Niederösterreichs und die Kirchen”, *Unsere Heimat* 56 (1985), 267-281. o., 267. o.

³² A szegények mellett befogadhattak gazdag javadalmasokat is, akik kisebb-nagyobb összeg fejében külön szobát és az átlagosnál jobb ellátást kaptak (Leipner, Kurt: „Das Katharinen-Hospital in Stuttgart. Zur Geschichte der Stuttgarter Krankenanstalten bis zu seiner Gründung”, in Bernhard Kirchgässner Jürgen Sydow (Hg): *Stadt und Gesundheitspflege*, Südwestdeutscher Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, Sigmaringen 1982, 37-49. o., hiv. hely: 38. o.). Legtöbbször tehetősebb idős polgárok kívánták így maguk számára békés utolsó éveiket biztosítani. Ezek a javadalmasok természetesen jelentős bevételt hoztak az ispotályoknak. Nowotny, mint 31: 269-270. o.

³³ Legtöbbször a földesúr alapított ilyen intézményeket, így a király, a püspök, egy egyházi testület, esetleg maga a város. Legtöbbjükét a középkor vége felé az adott város tanácsa saját igazgatása alá vonta. Kubinyi András: „Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon”, in *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest 1999, 253-268. o., hiv. hely 254. o.

³⁴ Cevins, mint 25: 61. o.; Majorossy Judit: „A város közepén – a társadalom peremén. A szegények helye a középkori Sopron életében”, in *SSz LVII* (2003), 3. szám, 216-233. o., hiv. hely: 218. o.

³⁵ Cevins, mint 25: 62. o.

³⁶ Isenmann, Eberhard: *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250-1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtreghiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Stuttgart 1988, 185. o.

³⁷ Majorossy, mint 34: 219. o. és Cevins, mint 25: 53. o. Ortvy – Vámosstytól merítve – a

XIV. század elején megpróbálta azt felügyelete alá vonni, a század végére végül is teljesen városi igazgatás alá került.³⁸ A pozsonyi ispotály(ok) témáját az utóbbi években Majorossy Judit dolgozta fel. A felhasználható források alapos elemzése után arra a következtetésre jutott, hogy az antoniták ispotálya mellett kellett lennie még egy szegényháznak a városban. Az „új ispotályt” 1370 körül városi polgárok alapították. Néhány éven belül ez is a tanács irányítása alá került.³⁹

Korszakunk elején jelentős fordulat állt be az intézményes szegényápolás pozsonyi történetében. A török fenyegetés miatt 1529-ben a város vezetése úgy döntött, hogy a városfalakon kívül található Szt. Lőrinc és Szt. Mihály templomokkal egyetemben lebontják az ispotályokat, mivel attól tartottak, hogy az oszmánok megtámadják a várost és abban az esetben az ostromlónak fedezékül szolgálhattak volna ezek az épületek. Az elhordott építőanyagot erődítési munkálatokra használták föl.⁴⁰ A vizsgált testamentumokban nem választható el a

XI. század végére teszi a pozsonyi Szt. László ispotály alapításának időpontját, ami nyilván tévedés. Ortvy Tivadar: *Pozsony város története*, II. k. 4. rész (a továbbiakban PVT II/4) 289. o. Az első magyarországi ispotályok alapítását de Cevins általában a XIII. század végére teszi (Cevins, mint 25: 48. o.).

³⁸ A tanács már egy 1309-es megegyezés szerint prokurátort nevezett ki a gazdasági ügyek intézésére, a rend hatáskörében csak kisebb jövedelmek feletti felügyelet, illetve a befogadott szegények lelki gondozása maradt (PVT II/4 289-290. o.). A XV században a huszita betörések idején többször szenvedett károkat az ispotály, s ennek eredményeként a rendfőnök teljesen a város kezébe adta az intézmény igazgatását. De Cevins csak 1505-re teszi a város teljes fennhatóságának kiterjesztését. Cevins, mint 25: 53. o.

³⁹ Majorossy, mint 34: 219. o. Kubinyi egy intézményként értelmezi a két ispotályt, mivel szerinte az antonita Szt. László ispotálynak került a kegyurasága két polgár kezébe, akik aztán ezt 1397-ben átruházták a városra (Kubinyi András: „Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon”, in Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest 2004, 187-195. o., hiv. hely: 191. o.). Ortvy szerint az antoniták Szt. Lászlónak szentelték ispotályukat. A Szt. László mellett szerinte létezett még egy Szt. Erzsébetről elnevezett ispotály is (PVT II/4 301. o. és Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*, Budapest 1940, 57. o.). Utóbbiról sajnos nem ismerünk pontos adatokat, Ortvy szerint még a XVI. században megszűnt és csak 1744-ben építették újjá. Ezzel az állásponttal ütközik Majorossy véleménye, aki modern forrásfeldolgozásra alapozott érveléssel kimutatta, hogy valójában az újonnan alapított intézmény volt a Szt. László ispotály, s a kezdetben Szt. Antalról elnevezett szegényházat kezdték a későbbiekben a polgárok Szt. Erzsébet ispotálynak nevezni. Utóbbi „névváltozás” több okra is visszavezethető. Magyarországon általános gyakorlat volt, hogy az ispotálytemplom védőszentje nem egyezett az ispotályéval, de egyszerűen megtörténhetett az is, hogy feledésbe merült, vagy inkább a polgárok el akarták feledni, hogy a rendnek köze volt az immár városi irányítás alatt lévő intézményhez és így ment végbe a névváltás. Vö. Majorossy Judit: „unsere arme lewte... Hospitals and the Poor in Late Medieval Bratislava”, *Chronica* 4 (2004), 41-56. o., hiv. hely: 41-48. o.

⁴⁰ Balhus, Paul von: *Presburg und seine Umgebung*, Presburg 1825, 80. o.; PVT II/4 298.

két ispotály, csak a Szt. Lászlót emelik ki név szerint.⁴¹ Az 1529 előtti végrendeleti anyagban több olyan jelentősebb személyiség is említést tesz az ispotályokról, akik a politikai elit befolyásos tagjai voltak, s testamentumukból kiderül, hogy vagyonság tekintetében is a felső réteghez tartoztak. Peter Kreuzer (Kreytz) 1502-ben, Jacob Aigner pedig 1511-ben emlékezik meg *mindkét* ispotályról („*bede spital*”).⁴² Sajnos a náluk szereplő megfogalmazások alapján sem választható el név szerint a két intézmény. Mindazonáltal Majorossy kutatásai egyértelművé teszik, hogy a két intézmény a Nagyszombat felé vezető úton egymás közvetlen közelében állt.⁴³ Erre utal a lebontásukra vonatkozó meghatározás is (a Mihály-kapu előtti terület).

Mindkét épületet lebontották 1529-ben tehát, s az ispotályokban gondozott szegényeket a Belvárosban lévő Klarissza-kolostorban helyezték el, melynek lakói szintén a török veszély hírére – elmenekültek.⁴⁴ Az apácák 1542-ben viszont visszaigényelték az épületet, így meg kellett oldani a befogadott szegények elhelyezését.⁴⁵ Vámosy szerint 1543-ban fel is épült az új ispotály a városnak a Várhegy felé eső részén.⁴⁶

o.; MOL MF C 56 (Mikrofilmtár, Középkori oklevelek és iratok (Listiny a listy sredoveké) 1532-1541) 5682-5683, 5685.

⁴¹ A késő középkori forrásokban is a Szt. László fordul elő gyakrabban. Majorossy, mint 39: 50. o.

⁴² MOL MF C 9 (Protocollum Testamentorum I.). Azokat a polgárokat soroltuk a politikai elitbe, akik legalább egy alkalommal bekerültek a belső tanácsba.

⁴³ Majorossy, mint 34: 221. o. Az elhelyezkedés tekintetében Kubinyi elfogadja Ortvy álláspontját, miszerint az ispotály a Duna mellett feküdt (Kubinyi, mint 39: 192. o., PVT II/4. 292. o.). Ezt támasztaná alá az az általános megfigyelés, mely szerint az ispotályokat legtöbbször vízparthoz közel igyekeztek felállítani. Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy az ispotályok elhelyezésénél volt még egy másik gyakori szempont, nevezetesen igyekeztek ezeket az intézményeket a városokból kivezető utak mentén, vagy azok közelében felállítani, így az ott menedéket kérő utazók, zarándokok, stb. késői időpontban, a városkapuk bezárta után is szállásra lelhetnek. Isenmann, mint 36: 185. o.

⁴⁴ ETE III. k., 1906, 480-482. o.

⁴⁵ Az ispotályok sorsának egyik „mellékepeződja” a korabeli viszonyok több érdekes vonására világít rá. Az apácák visszatérését a város vezetése eleinte nem akarta megengedni. Ferdinándnak többször kellett kemény hangú üzenetet küldenie a tanácsnak ebben a kérdésben. Az ügyben részt vevők viszonya érdekes metszetét adja a város egyházpolitikájának, illetve a királyi hatalommal szembeni mozgásterének. A reformációval foglalkozó számos szerző szerint a polgári közösségek, illetve az azok élén álló városi szervek 1517 után tulajdonképpen azt a – már a reformáció megindulása előtt elkezdett expanzív tevékenységüket terjesztették ki, amelynek keretében igyekeztek betölteni azt az űrt, amelyet a városi lakosság lelki gondozásának terén az egyházi intézmények hagytak maguk után. Rublack, Hans-Cristoph: „Forschungsbericht Stadt und Reformation”, in Bernd Moeller (Hg): *Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert*, Schriften des

Ortvay is elfogadja Vámosssynak az újjáépítésre vonatkozó feltevését.⁴⁷ A korszakból származó végrendeletek azonban csak azt támasztják alá, hogy 1543-ban már folyt ilyen építkezés. Az új ispotály építését valószínűleg már sokkal korábban tervbe vették, ugyanis már 1530-ból találunk olyan végrendeletet, amelyben erre a célra („*inn das Spital zum paw*”) tesznek kegyes adományt.⁴⁸ A következő évekből is (1535, 1536) találunk erre vonatkozó rendelést. Valószínű, hogy 1543-ban már folyt az építkezés. Erre utal, hogy Hans Trost kézműves felesége, Otilia asszony végrendelete után egy bejegyzésben azt olvashatjuk, hogy a feleség figyelmeztette a férjet, hogy ne feledkezzen meg az épülőfélben lévő/felépítendő ispotály szegényeiről („*die arme leut Inn erpawng ains Spitals zubedenk*”).⁴⁹ Elképzelhető tehát, hogy ebben az évben (1543) már állt valamilyen épület, ahová átköltöztették a gondozottakat, azonban a következő évekből (1545, 1547, 1549) ugyanúgy találunk építkezésre („*zum paw*”) szánt adományokat, csak 1549-től maradnak el ezek a rendelések.⁵⁰ Azután, 1550-től két új kifejezés jelenik

Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 190, Gütersloh 1978, 9-26. o., hiv. hely: 12-14. o. – A pozsonyi klarisszák ingatlanjainak lefoglalása illeszkedik abba az általános folyamatba, melynek során a város igyekezett a területén lévő egyházi „immunitásokat” saját fenntartása alá vonni, s az ispotályok átköltöztetése miatt már csak praktikus okokból sem volt szerencsés, ha a nővérek visszatérnek. Ferdinánd viszont már 1530 szeptemberében büntetéssel fenyegeti a várost, amennyiben akadályozzák az apácák visszaköltözését, illetve még ugyanebben a levélben szó esik arról, hogy a város igyekszik rátenni a kezét az egyházi jövedelmek egy részére is, amelyet ugyancsak nem néz jó szemmel az uralkodó (ETE II. k. 1904, 57-58. o.). Utóbbi momentum szintén a városok fent említett expanzív törekvésebe illeszkedik. A város és az apácák közötti ellentét odáig fajult, hogy a klarisszák kénytelenek voltak pert indítani egykori épületeik visszaszerzésére, amely perben 1543 februárjában született döntés: az érsek-helytartó Várday Pál a nővéreknek ítélte az ingatlant (ETE IV k., 1909, 210-218. o.). Az ügy azonban az apácák visszaköltözése után sem rendeződött, mivel Ferdinánd még 1543. október végén is megfeddi a tanácsot, hogy a polgárok ne zaklassák az apácákat (ETE IV k., 1909, 301-302. o.). Az uralkodó más tekintetben is igyekezett támogatni az apácákat, például 1544-ben Oláh közreműködése után felmenti a nővéreket a saját szükségletükre szállított élelmiszerekért történő harmincad fizetése alól (ETE IV 1909, 393. o.). Az 1550-es években a heiligenkreuzi ciszterciekkel volt konfliktusa a városnak, mivel a tanács lefoglalta a ciszterek pozsonyi házát, illetve egy Pozsonyhoz közeli birtokát. ETE V. k., 1912, 409-410. o.

⁴⁶ Vámosssy István: *A pozsonyi katolikus polgári ápoló intézet*, Pozsony 1898, 34-35. o. A szomszédos osztrák régió városaiban (pl. Hainburg, Wiener-Neustadt, St. Pölten stb.) is az volt az elterjedt gyakorlat, hogy a városfalon kívül kaptak helyet az ispotályok (Nowotny, mint 31: 269. o.).

⁴⁷ PVT II/4 299. o.

⁴⁸ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 25b.

⁴⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 163b.

⁵⁰ Megjegyzendő, hogy a „*zum paw*” kifejezés jelenthetett karbantartást, renoválást is,

meg: *Bürgerspital* (öt említés) és *gemainer stat spital* (egy említés). Valószínű tehát, hogy véglegesen csak 1550-re, esetleg 1549-re fejeződtek be az ispotály, vagy ispotályok építési munkálatai. Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy konkrétan Szt. László ispotályt hét esetben említenek (leggyakrabban csak a *spital* kifejezés szerepel), és a konkrét megnevezések közül kettő 1529-ből, öt pedig már az 1552 utáni évekből származik.

Valószínűsíthető tehát, hogy a Szt. László ispotályt a régi helyén építették föl, míg a *Bürgerspital* elnevezés egy másik helyen lévő új épületre vonatkozhat. Elhelyezkedésükre sajnos nincs pontos adatunk, így nem tudjuk megállapítani egyértelműen, hogy Várossynak a Várhegy felé eső városrésze történő utalása valós alapokon nyugszik-e és ha igen, akkor azon a városrészen belül hol lehetett az új épület. Az 1550-es évektől előforduló új megnevezések viszont még egy fontos momentumra hívják fel a figyelmet. A *Bürgerspital* illetve *gemainer stat spital* nevek arra engednek következtetni, hogy a polgárság már nem érezte szükségét annak, hogy az új intézményt valamely szent védnökségébe ajánlja, sőt a polgári közösség, ill. a város szerepét igyekeztek kidomborítani. Az új elnevezéseket, illetve az új intézménynek a Szt. Lászlótól ily módon történő megkülönböztetését már a reformáció hatásának is tekinthetjük. Az ispotály-építkezésekhez ld. még később a szegényházakra hagyott pénzüsszegek időbeli változását.

Érdemes még röviden kitérnünk az ispotály működésére. Egyaránt fölvette nőket és férfiakat is, s a főleg szegényházként funkcionáló intézményhez tartozott fürdőhelyiség és kert is.⁵¹ A XVI. században már *Spitalmeister* (korábban *procurator*)⁵² állt az ispotály élén, ő intézte a pénzügyeket, s ő felügyelt a gondozottakra. A végrendelkezők adományaiért cserébe az örökgyógyók azt kérték, hogy az ispotály lakói imádkozzanak az ő és családjuk lelki üdvéért. Az adományok nem csak a szegények ellátását fedezték. A késő középkorra már jelentős vagyonra tettek szert az intézmények, s van rá adat, hogy a pozsonyi Szt. László-ispotály már a XV század első felében folytatott banktevékenységet, amely főleg kölcsönügyleteket jelentett.⁵³

A kölcsönök kamataiból befolyó összegek tovább növelték az ispotály vagyonát.⁵⁴ Ennek fényében nem meglepő, hogy a *Spitalmeister* tisztsége előkelő

azonban éppen a kifejezés elmaradása, illetve a fent említett körülmények együttes figyelembe vétele indokolja azt, hogy itt tényleges építkezésekre gondoljunk, hiszen ezek szerint 1549-től a polgárok nem érezték szükségét az ilyen jellegű kitételeknek. Utóbbi feltételezést támasztja alá Hans Fischer korábban említett testamentuma, amelyben 2000 téglát rendelt az ispotálynak. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 268b-269a

⁵¹ Kubinyi, mint 33: 262. o.

⁵² Kubinyi, mint 39: 189. o.

⁵³ Majorossy, mint 34: 232. o.

⁵⁴ A városi ispotályokat nem csak a polgárok részesítették adományokban, hanem az

helyet foglalt el a városi vezetés hierarchiáján belül, s gyakran a tanács tagjai látták el ezt a feladatot.⁵⁵ A tárgyalt végrendeletekben öt alkalommal említik a tisztséget. Ezekből is kitűnik, hogy ő felügyelte az ispotály pénzügyeit, ugyanis többször megjegyzi, hogy a kegyes adománynak szánt összeget neki kell átvennie és szétoosztania. Hasonlóképpen rendelkezik Georg Rubwein is öt arany forintról („*solder Spitalmaister zu seinen handen nemen unnd treulichn anlegen*”).⁵⁶ Sajnos csak egy esetben nevezik meg a tisztség viselőjét, mégpedig 1542-ben a gazdag és tekintélyes polgár, Sebastian Schmid felesége, Catherina asszony testamentumában tanúként szerepel Bartholme Wirt, aki ugyanebben az évben esküdt tanácsos is volt, s utóbbi tisztséget összesen legalább 18 alkalommal viselte, azaz a politikai eliten belül is kiemelkedő szerepet töltött be. Ez a példa tehát igazolja Kubinyi fent említett megfigyeléseit.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon hány személyt tudott befogadni az ispotály. A vizsgált XVI. századi anyag sajnos nem szolgál használható információval. A XV század közepéről (1442) ismerünk egy végrendeletet, amelyben húsz ágyat hagy az egyik polgár az intézményre. Ez természetesen nem a teljes befogadóképességet jelenti, hanem csak azt, hogy legalább ennyi gondozottja lehetett az ispotálynak.⁵⁷ De Cevins is húsz körülire becsüli a késő középkori pozsonyi szegényház befogadóképességét.⁵⁸ A személyzet ehhez a kb. húsz

arisztokrácia végrendeleteiben is találunk ilyen rendelkezéseket. Thurzó Elek királyi helytartó például 1542 novemberében született testamentumában több más szegényház említése mellett 200 forintot hagyott a pozsonyi ispotályra (ETE IV k., 1909, 165-166. o.). Egy évvel később Frangepán Ferenc egri püspök végrendeletében egy szerényebb összeget, húsz forintot rendelt az intézménynek. ETE IV k., 1909, 194. o.

⁵⁵ Kubinyi, mint 33: 261. o. Az ispotálymesteri tisztségnek Bécsben is nagy jelentőséget tulajdonítottak. A külső tanács tagjai közül került ki, s a *spitalmeisteri* hivatal fontosságát mutatja, hogy kikötötték, hogy ez a személy más feladatot, vagy tisztséget nem láthat el. Pauser, Josef: „Verfassung und Verwaltung der Stadt Wien”, in Peter Csendes – Ferdinand Opll (Hg): *Wien. Geschichte einer Stadt*, Bd 2: Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert), hg. v. Karl Vocelka und Anita Traninger, Wien–Köln–Weimar 2003, 47-90. o., hiv. hely: 70. o.

⁵⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 191b.

⁵⁷ Majorossy, mint 34: 224. o. Elfogadhatjuk a szerző azon feltételezését, hogy mivel a fent említett szám magasanak mondható a magyar viszonyokhoz képest, így valószínűleg nem állt messze a teljes létszámtól.

⁵⁸ Cevins, mint 25: 50. o. A húsz körüli létszám nyugat-európai viszonylatban a kisvárosokban működő ispotályok méreteinek felelt meg. Ha figyelembe vesszük, hogy Pozsonyt nagyságrendileg a kisebb középvárosok közé lehet besorolni, úgy ez a szám nem mutat jelentős elmaradást. Továbbá az ispotály kisebb méretei összhangban vannak azzal a magyar viszonyokra vonatkozó általános jellegű megfigyeléssel, hogy a tárgyalt intézmények Magyarországon sokkal „ritkábban” voltak jelen, mint Nyugat-Európában. Nevezetesen míg a franciaországi városokban 300 lakosra jutott egy szegényház, addig

gondozotthoz általában 7-9 fő között mozgott.⁵⁹ A XVI. század második felére a lakosság korlátozott növekedésével, illetve valószínűleg ugyancsak két ispotállal számolhatunk, tehát nem nőtt jelentős mértékben az egy intézményre eső lakosok száma, azaz a korszakra jellemző országos állapotok miatt megnőtt kiadások (pl. védelmi költségek) mellett is képes volt rá a város, hogy a szegénygondozás intézményes kereteit a késő középkori viszonyokhoz hasonló formában fenntartsa.

Az ispotálynak rendelt kegyes adományok tárgyai döntő többségében kisebb pénzösszegek voltak. A vizsgált közel harminc éven belül voltak olyan évek, amikor jelentősen változott az ispotályra hagyott pénzek összege. Az idevonatkozó rendelkezéseket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az első 14-15 évben döntően az 1-5 forint közötti adományok a jellemzőek. Tíz forint feletti összeg csak elvétve fordul elő. Szemmel láthatóan 1544/45-től változik a helyzet, s az 1544-1554 közötti tíz évben már megjelennek 20-30 forint körüli, nagyobb összegek is. Ugyancsak a negyvenes évek közepétől jelennek meg jelentős mennyiségű borhagyatékok is az intézmény javára. Meg kell jegyeznünk, hogy a 20 forint feletti összegekről rendelkező személyek (11 testáló) közül egy kivételével mindenki a vagyoni elithez tartozik. A legnagyobb összeget is ilyen személy említi: a városi kamarás, Cristoff Pfintzinger felesége, Barbara asszony (előző férje Sebastian Eysenreich esküdt tanácsos, városkapitány) 1552-ben nem kevesebb, mint 100 forintot hagy az ispotályra. Érdekes módon az utolsó két évben megint lecsökken az adományok értéke 1-5 forint közé, 10 forint összegű rendelés is csak egyszer fordul elő. Az ispotálynak rendelt adományok átlagos értékének ilyen megugrása, majd lecsökkenése csak azzal magyarázható, hogy – amint azt korábban láthattuk valószínűleg ezekre az évekre tehető az új épület(ek) létesítése, illetve berendezése, stb. A XV század elejéről (1422-ből) is van rá adatunk, hogy a polgárok jelentősebb adományokat tettek olyan időszakban, amikor az ispotályoknak – a fenti példa esetében a huszita dúlások okozta károk miatt – nagyobb szüksége volt rá.⁶⁰ A XVI. századi értékengadozások háttérében is hasonló megfontolások állhattak. Csak éppen ekkor a husziták rablásai helyett az

Magyarországon 4000-re (v.ö. i.m. 50. o.). Pozsony késő középkori lakosságszámát tekintve (1503 körül 4200-4700 fő – Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV századi Magyarországon*, Budapest 1955, 41-42. o.) a két városi ispotállal magasan az átlag fölött volt.

⁵⁹ Majorossy, mint 39:51. o.

⁶⁰ Majorossy, mint 34: 228. o. Hasonlóan megnőtt az adományok száma és értéke egyházi építkezések idején (pl. a dóm, plébániatemplomok, vagy az ispotályok stb. építésekor). Šedivý, Juraj: „Az egyház a középkori Pozsonyban Régi választások és új kérdések”, in Czoch – Kocsis – Tóth (szerk): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*, Pozsony 2005, 95-130. o., hiv. hely: 127. o.

építkezés jelentett nagyobb kiadásokat, amiket a polgárok a fönti módon igyekeztek – legalábbis részben – fedezni.

Az ispotály részére történt rendelkezések a testálók anyagi helyzete szerinti megoszlását illetően összességében elmondható, hogy a középréteg képviselőinél – hasonlóan az általában a szegények javára tett kegyes adományokhoz – ezek a tételek is nagyobb arányban vannak jelen, mint a felső rétegnél (közel 47 %, szemben az eliten belüli 37,6 %-kal). Mindez jól illeszkedik ahhoz a fönt vázolt tendenciához, miszerint a középréteg tagjai szívesebben gyakorolták a jótékonykodást közvetlenül, vagy az ispotályon keresztül közvetetten a város szegényei felé.

-2. 4. 2. *Kegyes társulatok*⁶¹

Az ispotályok mellett a kegyes társulatok (összesen 35 %) szerepelnek leggyakrabban örökösként a kegyes adományoknál. A tárgyalt végrendeletekben leggyakrabban a *zech* és a *Bruderschaft*, ritkábban a *fraternitas* kifejezés szolgál az említett testvérületek megjelölésére.⁶²

A testvérületek a tagok belépésekor lefizetett díjak mellett más módon is szert tehetek vagyokra. Elsősorban a polgárok fentebb említett adományaira gondolhatunk. Ezek között nemcsak kisebb pénzadományok szerepeltek, hanem – amint a későbbiekben látni fogjuk előfordultak akár jelentősebb ingatlanalapítványok is. A vallásos társulatok, mint jogi személyek kegyes adományként elfogadhattak ingó és ingatlan javakat is, gyakran székházzal is rendelkeztek.⁶³ A kezdeti vallásos, vagy másként értelmezve karitatív-önsegélyező céllal alapított testvérületeknek a városi közösségen belüli jelentősége átalakult, s

⁶¹ A szerzőnek a témával kapcsolatban „Vallásos testvérületek és a városi elit kapcsolata a kora újkori német polgárságú városokban” címmel a 2005. november 18-án, Miskolcon megrendezett „Hatalom–legitimáció–ideológia” c. konferencián hangzott el előadása, amelynek írásos változata a megjelenés alatt álló tanulmánykötetben (szerk. Gedő Éva – Horváth Emőke) kerül publikálásra.

⁶² A céheknek és a vallásos társulatoknak egymáshoz való viszonya a hazai és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt vitatott. Sokak szerint az sem egyértelmű, hogy egyáltalán el kell-e választani egymástól a két fogalmat. Kubinyi szerint meg kell különböztetnünk egymástól a céheket és a testvérületeket. Úgy gondolom, elfogadhatjuk érvelését, miszerint bár mindkettő részletesen meghatározott alapszabályok szerint működő, hasonló feladatokat ellátó vallásos jellegű társulat volt, mégis fontos kiemelni, hogy a céheknél elsődleges volt a gazdasági és a politikai szempont, a testvérületeknél pedig legalábbis kezdetben – inkább a vallási jellegre helyeződött a hangsúly. A céhekbe csak a mesterség gyakorlói léphettek be, a testvérületeknek viszont – néhány megköötéstől eltekintve (pl. tisztességes életvitel) bárki tagja lehetett. Kubinyi András: „Vallásos társulatok a középkori Magyarországon”, in *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Budapest 1999, 341-352. o., 345. o.

⁶³ Kubinyi, mint 52: 345. o. és 348-349. o.

az egyre növekvő vagyon segítségével egyes testvérületek már önálló pénzügyi tevékenységbe kezdtek. Ezáltal tehát a XV. század második felére, a vallási feladatokon mintegy túllépve, egyre összetettebbé vált társadalmi szerepük, s feladataik között a jótékonykodás mellett jól megfér a banki tevékenység is. A testvérületeknek a látványosságra és pompára fordított kiadásai nem egy esetben kivívták a kortársak bírálatát, mivel utóbbiak szerint a költséges külsőségek már az eredeti cél, azaz a szegények megsegítésének rovására ment.⁶⁴

A XVI. századi pozsonyi végrendeletekből is van adatunk a kegyes társulatok által végzett pénzügyi tevékenységre. Ismerünk olyan 1529-es testamentumot, amely szerint egy középrétegbeli halász Leonhart Landher felesége egyik szülője jelentősebb adóssággal volt megterhelve, az összeggel pedig a pozsonyi Krisztus Teste Társulat felé tartozott. Fontosnak tartjuk megjegyezni, sem az asszony, sem a férj nem szerepel a testvérület taglistáin, tehát nem csak tagoknak biztosítottak kölcsönt.⁶⁵ Thoman Lewbell, a Szt. Sebestyén társulat céhmestere végrendeletében pedig megjegyzi, hogy egy szücsnek adott kölcsönt, s a zálogként adott tárgyat a testvérületnél helyezték letétbe.⁶⁶ A jelentős pénzügyi tevékenység eredményeként, vagy azzal párhuzamosan azok a kegyes társulatok, amelyeknek tagjai elsősorban a felső réteg köréből rekrutálódtak a közösség fontos politikai tényezőivé váltak.

A vallásos és a pénzügyi tevékenység mellett a jelentősebb testvérületek tehát várospolitikai szerepet is gyakoroltak. A céhekkel ellentétben egy polgár több testvérületbe is beléphetett,⁶⁷ így komoly összefonódások alakultak ki, illetve egy tehetős polgár számára több út is nyitva állott a közösség felé történő reprezentáció gyakorlására. Voltak olyan testvérületek, amelyek tagjai elsősorban a város felső rétegéből kerültek ki.

A vagyoni elit és a középréteg elkülönülése a legpregnansabban a Krisztus Teste Társulatnál (*Gots leichnams zech, fraternitas Corporis Christi*) tapasztalható. A testvérület javára tett rendelkezéseknek (33) több mint a fele (57,6 %) származik olyan testálótól, aki a vagyoni elithez tartozott. Ez az arány messze az elitnek a kegyes adományt tevők körén belüli részesedése fölött van (33 %). Mindez tehát jól mutatja, hogy ehhez a testvérülethez inkább a felső réteg tagjai kötődtek.⁶⁸

⁶⁴ Az 1500-as évek elejétől egyre inkább elterjedtek a kölcsönügyletek. A legtöbbször 5 % körüli kamatra adott kölcsönökben rejlő lehetőséget nem csak a tehetősebb magánszemélyek, hanem a város, a testvérületek és az isptályok is kihasználták. Wunder, Gerd: *Die Bürger von Hall. Sozialgeschichte einer Reichsstadt 1216-1802*, Sigmaringen 1980, 92. o.

⁶⁵ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 8b.

⁶⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 20b.

⁶⁷ Kubinyi, mint 52.: 349. o.

⁶⁸ Általában a többi városban is a Krisztus Teste konfraternitások bírtak a legnagyobb jelentőséggel. Az eperjesi polgárok végrendeleti adományai közül például az ottani Krisztus

Az Oltáriszentség tisztelete Európa szerte számos helyen hívta életre a Krisztus Teste Társulatokat. A késő középkori Magyar Királyság városaiban is ezek a testvérületek voltak a legelterjedtebbek.⁶⁹ Kubinyi szerint a késő középkori Magyarországon 22 ilyen testvérületről van információnk.⁷⁰ A pozsonyit 1349-ben alapították a város polgárai, alapszabálya 1447-ből maradt fenn. Eszerint a felvételnél 80 pfenniget és egy font viaszt kellett beadni az újonnan fölveteknek. A tagság minden negyedévben összegyűlt a Szt. Márton dómban. Kötelező volt részt venni a vigiliákon és egy áldozati gyertyával a szentmiséken. A saját maga által alapított szentmisék mellett a társulat jelentékenyen hozzájárult a liturgikus év kiemelkedő ünnepeinek a megtartásához is.⁷¹

Valamely tag halála esetén szintén meg kellett jelenniük az elhunytért tartott misén. Aki elmulasztotta a megjelenést és nem küldte el maga helyett valamelyik családtagját, az köteles volt negyed font viaszt beadni. A társulat vagyona felett a céhmester örködött, aki köteles volt a tagok felé minden évben elszámolni. A miséket a testvérület három káplánja tartotta, ők végezték a halálesetek után a heted-, illetve harmincadnapig engesztelő miséket is.⁷² A társulat ünnepi étkezéseit Úrnapján, illetve annak *octávján* rendezték meg.⁷³

Az alapítást követően, majd főként a XV században a polgárok számos alapítványt tettek a társulat javára. A pénzbeli adományok mellett számos ingatlanalapítványról is tudunk, amelyek eredményeként jelentősen megnőtt a testvérület vagyona. A városban több háznak a bérét és szőlőkből származó jövedelmet kötötték le a Krisztus Teste Társulat javára.⁷⁴

A XV századból és a XVI. század első harmadából származó taglisták által tartalmazott személyek fele tanácstag volt, vagy valamikor életében viselt

Teste céh több adományban részesült, mint az összes többi tíz társulat együttvéve. A szebeni testvérületet már 1372-es megalapítása után 12 évvel a város lelki élete irányítójának tekintették, a soproni testvérületnek pedig a 1520-as években két háza és 11 szőlője volt. Pásztor, mint 39: 25. o., 35. o., 36. o.

⁶⁹ Pásztor szerint többek között Buda, Sopron, Pest, Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Eger, Kolozsvár, Nagyszében és Brassó is adott otthont ilyen társulatoknak. Budán és Sopronban két Krisztus Teste céh is volt. A fennmaradt források adatai alapján a pozsonyit alapították elsőként az országban Pásztor, mint 39: 22-23. o.

⁷⁰ Kubinyi, mint 52: 346. o.

⁷¹ Majorossy Judit: *A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében*. TSZ (2004)1-2. 69-111. o. Hiv. hely: 86. o.

⁷² Kikötötték még, hogy a tagok nem lehetnek egymással haragban, a testvéreknek imádkozniuk kell egymásért, s a haragot tartó tagokat ki kell zárni. PVT II/4 399-404. o.

⁷³ Majorossy, mint 71: 86-87. o.

⁷⁴ Azok közül a végrendelkezők közül, akik a tárgyalt időszakban ingatlanról rendelkeztek kegyes célokra, kettő a Krisztus Teste társulatnak juttatott egy-egy szőlőt. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 30a és AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 60b.

bírói és/vagy polgármesteri címet.⁷⁵ A XVI. század második két harmadából fennmaradt tagnévsorok alapján⁷⁶ összességében kimutatható, hogy a taglétszám 1508-hoz képest – az 1529 és 1556 közötti listák átlagát alapul véve – a század második harmadára közel ötven százalékkal csökkent. Mindez összhangban van azzal a tendenciával, amely a kegyes társulatoknak a polgárság körében végbement népszerűség-csökkenését mutatja. (Utóbbi folyamatot a kegyesség és a hitújítás kapcsolatánál fogjuk részletesen tárgyalni – ld. 3. rész.) A XVI. századi listákról, valamint a politikai- és a vagyoni elitnek a tagságon belüli részesedéséről az alábbi táblázat tájékoztat:

	150	151	152	153	153	153	154	154	154	154	155	155
	8	7	9	2	7	9	6	7	8	9	4	6
Tag- lét- szám	46	35	25	28	23	32	21	20	21	20	22	24
PE*	19	25	20	23	20	27	18	17	18	15	19	19
VE**	14	14	11	12	11	15	11	11	10	6	9	11
Mind- kettő	13	14	10	11	10	14	10	9	9	5	8	9

IV sz. táblázat A Krisztus Teste Társulat 16. századi taglétszáma, az elitcsoportok részesedése.

*PE=politikai elit tagja (legalább egyszer tagja volt a belső tanácsnak)

**VE=vagyoni elit tagja (az elhatároláshoz ld. 2. 3. alfejezetet)

A század első évtizedében még a Majorossy által megfigyelt arányok érvényesülnek (43, 3 % a politikai elithez tartozók aránya), a következő két évtizedben viszont jelentős átalakulás megy végbe. Az 1517-es listán már 71,4 % a városvezetéshez tartozók aránya, 1529-től pedig átlagosan 84-90 %-ra „áll be” ez a részesedés. Összegzésként megállapítható tehát, hogy a politikai elit a 30-as évekre szinte teljesen kisajátította magának a testvérületet. Más megközelítésből úgy is leírhatjuk az összefüggést, hogy az általunk vizsgált időszak utolsó két évtizedére már a társulathoz kötődő csoport határozta meg a városi vezető tisztségek „elosztását”, azaz ennek a testvérületnek a tagságából került ki a politikai elit belső magja.

Pozsonyban még számos más kegyes társulat létezett. A Krisztus Teste Testvérületnek tett rendelkezések esetében tapasztalt arányokhoz hasonlóakat találunk

⁷⁵ A korábbi taglisták összetételét Majorossy Judit kutatásaiból ismerjük. Majorossy, mint 71: 77. o.

⁷⁶ A Magyar Országos Levéltár mikrofilmes anyagában 1508-1556 között követhetjük nyomon a taglistákat. MOL MF C 1430 Egyházi Iratok, Register der Gottleichnams Bruderschaft (a pozsonyi Krisztus Teste céh tagnévsorai).

még a Szt. Sebestyén Társulatnál (*Sandt Sebastian Zech*). Összességében többször (40) említik, mint a Krisztus Teste Társulatot. A ferencesek kolostorában található Szt. Sebestyén kápolnát Ortvy és Pásztor szerint 1502-ben alapította a város, így kérve a szentek segítségét, hogy hárítsák el a város felől a pestis fenyegetését, amely abban az évben sok áldozatot szedett.⁷⁷ Megkérdőjelezi viszont az 1502-es alapítást, hogy már azelőtt is több adatunk van a testvérületre. A tekintélyes polgár, Jacob Aigner (legalább 13-szor esküdt tanácsos, több évben polgármester, illetve bíró) fivérének 1495-ös végrendelete említi a Szt. Sebestyén építőmesterét (*paumaister sandt Sebastian zech*), s kisebb összegeket hagy építkezésekre. Ugyancsak tagja volt a politikai elitnek az a Jacob Heuteur, akinek felesége 1500 novemberében 1 guldent hagyott a Szt. Sebestyén társulatra. Hans Piburger pedig (öt alkalommal volt esküdt polgár) 1502 júliusában lejegyzett végrendeletében közli, hogy a kérdéses *Bruderschaft* 11 forinttal adós neki. Nyilván nehezen feltételezhetjük, hogy a frissen alapított testvérület tevékenysége máris adósságokat szült.⁷⁸ Magyarázatot adhat az ellentmondásra, hogy Pásztor szerint az „1502-es” már a második Szt. Sebestyénnek szentelt társulat volt Pozsonyban. Az első oltára ezek szerint nem a ferenceseknél volt elhelyezve, hanem a plébániatemplomban. A vizsgált anyagban nincs adat két ilyen testvérület létezésére, sajnos Pásztor sem árul el közelebbi információt. Mindazonáltal valószínűsíthetjük, hogy a polgárok által a XVI. századi végrendeletekben említett társulat azzal azonosítható, amelynek a ferenceseknél volt a székhelye.⁷⁹

A konfraternitás alapításának 1502-es dátuma egyébként abba a folyamatba illeszkedik, amelynek során a XV-XVI. század fordulóján jelentős mértékben megnőtt a magyarországi kegyes testvérületek száma. Ez a folyamat összefüggésben lehetett a korabeli embereknek ebben az időben kibontakozó világnézeti válságával,⁸⁰ amelyre valójában már csak a reformáció ad majd választ, más megközelítésből a reformáció gyors terjedését erre az általános hitéleti és szellemi válságra lehet visszavezetni.

A Szt. Sebestyén részére tett adományok között az elithez köthető rendelkezések száma megközelíti a középrétegtől származókéét. Az örökhatóság között

⁷⁷ PVT II/4 505-506. o. Pásztor, mint 39: 35. o. A szentektől várt egyfajta „spirituális ellentételezés” nem volt ritka. Legtöbbször betegség, természeti csapások elhárítása érdekében kérték a szentek segítségét. Az oltárhoz kapcsolódó társulat tagjainak a barátok negyedévente mondtak misét.

⁷⁸ MOL MF C 9.

⁷⁹ A Szt. Sebestyén felépítéséről nem rendelkezünk olyan részletes információkkal, mint az előbbi társulat esetében. A *Protocollum Testamentorum* tárgyaló kötetében egyszer találunk említést a céhmesterről. A kereskedőkhöz besorolt Thoman Lewbell saját végrendeletéből arról értesülünk, hogy 1530-ban ő töltötte be ezt a tisztséget. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 20b.

⁸⁰ Cevins, mint 25: 59. o.

45 % az elithez tartozók aránya. Más szempontból a kegyes adományt tevő, átlagon felüli vagyonnal bíró testálók között népszerűbb volt ez a társulat (11,3 %-uk rendelkezett a javára szemben a középréteg 8,9 %-ával). Látható tehát, hogy a Szt. Sebestyén már nyitottabb volt a középréteg tagjai felé, mégis a vagyoni elit ilyen nagy arányú jelenléte arra enged következtetni, hogy ez a testvérület is inkább a felső réteghez kötődött. Tovább erősítheti ezt a feltételezést, hogy az elithez tartozó testálók többségét (12) megtaláljuk azok között is, akik a Krisztus Teste Társulat részére is tettek rendelést.

Sokkal inkább a középréteghez kötődött a Szt. Pál Testvérület (*Sandt Pauls Zech, bruderschaft S. Pauls*). A testálók között csak kis számban találunk az elithez tartozó testálókat (6), s összességében elmondható, hogy leginkább gazdapolgárok (13) és kézművesek (6) rendelkeztek a társulat javára. Wolfgang Köttinger volt 1546-ban a céhmester.⁸¹ A két céhmester említéséből arra következtethetünk, hogy az utóbbi két társulat felépítése hasonló lehetett a Krisztus Teste Testvérületéhez, az anyagi viszonyokat tekintve azonban minden bizonnyal szerényebb lehetőségekkel rendelkeztek, mint az előbbi.

Gyakrabban fordul még elő a Szt. Miklós Társulat (*S. Niclas zech*) és a Szegények céhe (*arme leut zech*).⁸² Egy középrétegbeli gazdapolgár végrendelete szerint a Szt. Miklós Társulat is a szegények gondozásával foglalkozhatott, esetleg az ispotályban volt a székhelye, mivel az említett testamentumban „*Sandt Nicla in das Spital*” megfogalmazás szerepel.⁸³ A szegények céhe nem csak a nincstelének felkarolásával foglalkozott, hanem általában támogatta a hozzátartozó nélküli özvegyeket és az árvákat is, valamint gondoskodott az idegenek elhelyezéséről és haláluk esetén temetésükről is.⁸⁴ Megjelenése a XV század utolsó éveire tehető, s Majorossy szerint a XVI. század első évtizedeiben viszonylag gyakran jelenik meg.⁸⁵ A IV sz. táblázat adataiból láthattuk, hogy a század közepére visszaszorult népszerűsége. Említik még a Miasszonyunk Társulatot (*unnser lieben Frawen Zech*), az Irgalmasság Anyjáról elnevezett társulatot (*zech der Mueter der Barmhertzighait*) és a Szent Péter Testvérületet (*Sandt Petter Bruederschaft*). Sajnos utóbbiak előfordulása olyan ritka, hogy a rájuk vonatkozó adatok nem szolgálnak elemezhető metszetként.

A kegyes társulatok javára tett rendelésekből összességében tehát arra következtethetünk, hogy a Krisztus Teste Testvérület tagjai elsősorban a város

⁸¹ Egy kiskereskedő, Leopold Peuld végrendeletének tanújaként szerepel. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 189a.

⁸² Egy alkalommal szerepel a *zech der pettler* kifejezés. Nem tudni, hogy ez a szegényeknek csak egy bizonyos csoportján volt hivatva segíteni, vagy pedig csak a Szegények Társulatának egy másik megnevezése volt.

⁸³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 293a.

⁸⁴ Pásztor, mint 39: 58-59. o.

⁸⁵ Majorossy, mint 34: 224. o., 233. o.

felső rétegeből kerültek ki. Kimutatható még, hogy a Szt. Sebestyén Társulathoz is nagy számban kötődtek tekintélyes polgárok. Az ő esetükben természetesen nagy szerepe volt annak, hogy végrendeletükben kiemelt figyelmet szenteltek ezeknek a testvérületeknek. Ezzel nem csak lelki üdvözülésüket segítették elő, hanem egyben teljesítették a szűkebb a társadalmi környezetük elvárásait is. A Szt. Pál Társulatnál a társadalmi reprezentáció hasonló formáját figyelhetjük meg, elsősorban a gazdapolgárok és kisebb részben a kézművesek részéről.

-2. 4. 3. Egyházi intézmények

Az utolsó nagyobb csoport az egyházi intézményeké (17,8 %). A város lakóinak lelki gondozását három plébánia látta el: a városfalon belül a Szt. Márton,- a falakon kívül pedig a Szt. Mihály,- és a Szt. Lőrinc plébánia. A legjelentősebb, a Szt. Márton dóm városképet is uraló alakjával nem csak a vallásosságnak, hanem – a Főtér és annak épületei mellett – egyben az egész közösség mindennapi életének egyik központja is volt. A plébánia jövedelmeinek jelentős részét a hívek bőkezű felajánlásai tették ki. Az egyszerű kegyes adományok mellett gyakran hoztak létre misealapítványokat is. Amint azt a kegyes társulatoknál már említettük, tehetősebb polgárok felajánlásából alapított, javadalmas oltárok is voltak a plébániatemplomban.

Az örökagyók egyrészt a temetés elvégzése, másrészt gyászmisék megtartása végett tettek ilyen adományokat a plébániá(k)nak. A kegyes adományok felhasználásának két gyakori módja volt. Egy részüket a dóm épületének karbantartására, esetleg új építkezésekre használták föl. Erre utalnak a gyakran előforduló és az ispotály részére tett rendeléseknél már említett *zum paw* kitételek. A másik az volt, amikor a polgárok a templom felszereléséről igyekeztek gondoskodni, ilyen esetekben pénzösszeg mellett gyakran hagytak a plébániára gyertyát, vagy viaszt.

Az előkelő családok itt is kiemelt figyelemben részesültek, külön helyük volt a misék alatt, s a temetőben is. A Szt. Márton javára rendelkezők között többségben vannak az elithez tartozó testálók. Itt is láthatjuk tehát, hogy korabeli vallásosság kifejezési formái elválaszthatatlanok a társadalmi tagozódás által meghatározott viszonyrendszerrel. Mindez még jobban érvényesül, ha megvizsgáljuk, hogy az egyes vagyoni rétegeken belül milyen gyakorisággal fordul elő a Szt. Márton a kegyes adományok örököséiként. Eszerint a felső réteghez tartozóknál kétszer olyan gyakran (15,3 %) részesítették kegyes adományban, mint a középréteg végrendeleteiben (7,2 %).⁸⁶

⁸⁶ A városfalon kívül elhelyezkedő két plébánia közül csak a Szt. Mihályt említik, s azt is csak egyszer. Az ispotályok kapcsán már említettük, hogy Szt. Mihályt és a Szt. Lőrinc templomot 1529-ben lebontották. Mindkettőt temető vette körül. A tárgyalat Végrendeleti Könyvben 1533-ból találunk arra adatot, hogy a Szt. Mihály melletti sirkertet a templom

Nagyobb számú említéssel (22) még a ferencesek kolostora (*unser lieben frauen Menich Kloster, München [Munch] Kloster, brudern im kloster*) fordul elő. A város terményekkel és rendszeres évi pénzüsszeggel segédkezett a rendnek a kolostor fenntartásában. Mégis a legjelentősebb jövedelem a hívek adományaiból folyt be.⁸⁷ A Szt. Márton dóm körüli temető mellett a ferences kolostornál lévő sírkert is kedvelt temetkezési hely volt. A ferences templomban több társulat tartotta miséit, ezek közül korábban már említettük a Szt. Sebestyénről elnevezettet. Talán nem véletlen egybeesés, hogy a ferenceseknek tett adományokhoz köthető örökhatyók között a vagyoni elit aránya szinte pontosan megegyezik (45,5 %) a Szt. Sebestyén javára tett rendelések idevonatkozó jellemzőivel (45 %). Valószínűsíthető tehát, hogy a Szt. Sebestyénnél feltételezett viszonyokhoz hasonlóan a polgároknak a ferences kolostorhoz „közelebb álló körében” mérsékelt többséget alkottak a középréteg tehetősebb tagjai, mégis jelentősnek mondható a vagyoni elithez tartozók szerepe.

Az eddig tárgyalt egyházi intézmények mellett kisebb számban említik még a Klarisszák kolostorát (*Junckfraw Closter, Nunnen in Kloster, 5 adomány*), a pozsonyi káptalant (1) és három Pozsonyon kívüli intézményt.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a kegyes adományok központi gondolata a középkori vallásos gondolkodásból eredően a lelki üdvözülésnek jótékonykodás útján történő elősegítése volt. Az ilyen jellegű rendeléseknek azonban voltak gyakorlatiasabb oldalai is. Sokszor az elhunyt társadalmi rangjához méltó temetési szertartás és a lelki üdvéért végzett misézés körüli teendők elvégzését célozták az adományok.

Fontos szerepe volt még ezeknek a rendeléseknek a közösség felé irányuló reprezentációban. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy a kegyes adományt tevő végrendelkezők között a vagyoni elit tagjai az összes örökhatyón belüli részesedésüktől magasabb arányban képviseltették magukat. Ezen belül külön kiemelkedik a vagyonos kereskedők és értelmiségiek csoportja. A kegyes adományok célcsoportjai kapcsán megállapítható, hogy a vagyoni elit tagjai szívesebben rendelkeztek kegyes társulatok, mint általában a szegények részére. Mindebben a testálók szűkebb társadalmi háttérének elvárásait sejthetjük. A

lebontása után is használták. A templom javára szóló rendelést építkezés céljára teszik, amiből arra lehet következtetni, hogy szándékában állt a városnak az újjáépítés, azonban erre valószínűleg nem került sor: „*ich schaff fünf guld zu S. Michel, so man ein kirchen pawr*” AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 50b.

⁸⁷ A rend regulájának 1517-es szigorítása értelmében a kolostor nem tarthatott meg sem ingó, sem ingatlan vagyont. Így a hívóktól adományként kapott javakat a barátok vagy visszaadták, vagy az alapítványként kapott ingatlanokat értékesítették. Ezen túl a pozsonyi rendház a magyar királytól is kapott évi 200 forintot, amely összeget később a Habsburgok is rendszeresen folyósítottak (PVT II/4 503-504. o.). Ebben nyilván annak is nagy szerepe lehetett, hogy a koronázási ceremóniák menetében kiemelt helyet kapott a kolostor.

továbbiakban meg kell vizsgálnunk, hogy találunk-e a feldolgozott pozsonyi forrásanyagban a polgárságon belüli hitváltás első fázisára utaló nyomokat. A bevezetőben már kifejtettük, hogy nagyban megnehezíti a kutatást a források széleskörűsége, illetve az a tény, hogy – főleg az időszak első felében – még a kortársak számára sem alakult ki egy teljesen letisztult kép az új tanok jelentőségéről, teológiai hátteréről, stb.. Ebből kifolyólag leginkább olyan közvetett információkkal kell dolgoznunk, amelyek remélhetőleg utalnak majd a polgárok hitvilágában, illetve az egyházhoz és a lelkiséghez való viszonyukban bekövetkezett változásokra.

3. Kegyesség és hitújítás. A reformáció hatása a kegyesség gyakorlatára

A reformáció kezdeti szakaszának elméleti jellegű megítélésében nagy szerepet kap a késő középkori folyamatokkal fennálló kontinuitás lehetősége. A vizsgált végrendeletek esetében a reformációra utaló jeleket leginkább a kegyes adományok körén belüli kvantitatív és kvalitatív változások elemzése által ismerhetjük meg. Utóbbiak kimutatása végett elengedhetetlenül fontos a késő középkori adományokkal történő összehasonlítás. Ennek tekintetében tehát meg kell vizsgálnunk a késő középkori viszonyokkal fennálló folytonosság kérdése körül kialakult tudományos vita néhány vonatkozását.⁸⁸ Ugyancsak a két időszak közötti határvonal elmosódásáról ír Erdélyi, aki a vallás laicizálódására helyezi a hangsúlyt, amelynek során a mozgalomban részt vevő társadalmi csoportok tagjai megpróbálták hitüket az új tanok segítségével „megvalósítani”⁸⁹

⁸⁸ A teljesség igénye nélkül a kontinuitás-elmélet legpregnansabb képviselői: Alfred Schultze, Wilfried Ehbrecht, Ernst Walter Zeeden, Hans-Christoph Rublack, Michael Salewski. A téma egyik legnagyobb szakértője, Bernd Moeller is a kontinuitás-elmélet egyfajta finomításával lép fel. Értelmezése szerint a késő középkori városi közösségek önmagukat a *corpus christianum* „kis méreteken” történő megvalósulásának tekintették. A reformáció tulajdonképpen ezt a kollektív önértékelési formát hívta újra életre (Rublack, mint 45: 15-17. o.). Említhetjük még az amerikai Steven E. Ozment és Basil Hall csoportlélektani megközelítésű elméletét is, amely egyfajta folytonos és kollektív frusztrációt hangsúlyoz a reformáció elterjedése kapcsán. A felső-magyarországi városok viszonyait vizsgálva Fata is a késő középkor és a kora újkor első időszakának vallásos gondolkodása közötti folytonosságot igyekszik érzékeltetni. Fata, mint 13: 142. o.

⁸⁹ Erdélyi Gabriella: „Obszerváns és protestáns hitváltás: ajánlat egy analógiára. A körmendi kolostor obszerváns reformja”, in *Mi végre a tudomány? Fiatal Kutatók Fóruma* 1. – 2003; Budapest 2004, 316-317. o. Elméleti fejtegetéseiben az alábbiakban idézendő Schillingre támaszkodik. A szerző a kontinuitás elfogadása mellett elveti a folytatatlanságnak a Schultze-féle interpretációját, amely a tömegek antiklerikális gondolkodását, mint a folyamatok fő mozgatórugóját állítja a középpontba. Erdélyi Gabriella: „Ágyastartó papok és parázna barátok a laikus elvárások és a reformációk propaganda kereszttüzében”, in Lácay Magdolna (szerk): *Nők és férfiak, avagy a nemek története*, Nyíregyháza 2003, 388-394. o., hiv. hely: 393. o.

A kontinuitás lehetőségét vizsgálva Heinz Schilling arra a következtetésre jutott, hogy a tudományos gondolkodásnak végérvényesen szakítania kell azzal az elképzeléssel, amely a reformációt egy forradalmi áttörésként értékeli. Ezzel szemben sokkal inkább egy hosszútávú folyamattal kell számolnunk, amelynek során a XV. század második feléből a XVI. század első három évtizedére átnyúlóan alapjaiban változtak meg a fennálló struktúrák. A reformáció szűk időkeretek közé szorított „robbanásszerű” változásával szemben tehát a konfesszionalizálódás – a hosszabb távon felhalmozódott előzmények eredményeként lezajló – folyamatát hangsúlyozza.⁹⁰ A korabeli nürnbergi viszonyok elemzése alapján Günter Vogler – a kontinuitást hangsúlyozó elméletekkel szemben – arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált város példáján keresztül vallási, szociális, jogi és politikai értelemben is sokkal inkább áttörésszerű változásokról beszélhetünk. A változások mélysége mellett főként az időbeli aspektust emeli ki, azaz szerinte nagy jelentőséggel bír, hogy a város áttérése viszonylag rövid időn belül zajlott le. Bár Vogler tanulmánya elején hangsúlyozza, hogy egyetlen város esetéből még nem lenne szabad általánosítani, mégis azt sugallja, hogy kiemelt figyelmet kell tulajdonítanunk az ilyen egyedi eseteknek is.⁹¹ Mindenesetre a két tanulmány elméleti konzekvenciáit a reformáció kezdeti szakaszának jellegéről alkotott, két egymással többé-kevésbe szembenálló általános hipotézisként értékelhetjük.

Magyar viszonylatban Péter Katalin – Schilling fent említett „hosszútávú folyamatelméletével” összhangban – az 1520-as évek elejétől a 40-es évek végéig tartó szakaszt jelöli meg átmeneti időszakként. A felekezeti képződés és az új egyházak megszervezése ezután az 1570-es évek közepére zárul le, mintegy fél évszázadra megszilárdítva a kialakult viszonyokat.⁹²

A reformációról szóló bevezető jellegű fejezetben már részletesen tárgyaltuk, hogy nagyon kevés információval rendelkezünk a Pozsonyban lezajlott eseményekről. Összességében a szakirodalmi utalások alapján eddig annyit megállapíthatunk, hogy a közösség részéről nem érzékelhető olyan, a nyilvános szférában megjelenő és az eddig feldolgozott forrásokból egyértelműen

⁹⁰ Schilling, Heinz: „Reformation Umbruch oder Gipfelpunkt eines *Temps des Réformes?*”, in Bernd Moeller (Hg): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Wiss. Symp. des Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 199, Gütersloh 1998, 13-34. o., hiv. hely: 14-15. o. A szerző már a korszakolásban sem tekinti fordulópontnak, vagy elválasztó évszámnak az 1517-es kezdetet, Ehelyett azokkal a megközelítésmódokkal ért egyet, amelyek a „reformtól a reformációig (1450-1530)” tartó időszakot a „felekezeti képződés időszakától (1530-1620/1630)” választják el. (1.m. 19. o.)

⁹¹ Vogler, Günter: „Erwartung – Enttäuschung – Befriedigung. Reformatorischer Umbruch in der Reichsstadt Nürnberg”, in Bernd Moeller (Hg): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Wiss. Symp. des Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 199, Gütersloh 1998, 381-406. o., hiv. hely: 382. o., 405. o.

⁹² Péter, mint 17: 506. o.

kimutatható nagy horderejű változás, amely a polgárságnak, vagy legalábbis nagyobb részének rövid időn belül végbement áttérését bizonyítaná. A továbbiakban tehát alaposan meg kell vizsgálnunk, hogy a jelen tanulmány fő forrásbázisát képező testamentumok milyen információkat tartalmaznak a témára vonatkozóan, és azokból milyen képet rajzolhatunk a városban lezajló és a hitéletet érintő korabeli átalakulások jellegéről.

Elsőként a kegyes adományt tevők körének az összes végrendelezőhöz viszonyított arányát kell megvizsgálnunk. Amint azt korábban említettük, összesen 215 végrendeletben találunk ilyen jellegű végzést, azaz az összes testáló mintegy 55 %-a tartozott ehhez a körhöz. A késő középkorból származó és az első Végrendeleti Könyvben található testamentumok idevonatkozó adataival összevetve jelentős különbség mutatkozik. Az 1529 előtti bő száz évben született végrendeleteknél a testálók kb. 80 %-a tartotta szükségesnek az ilyen jellegű rendelkezések megtételét.⁹³ Az arányok ilyen mértékű eltérése már önmagában is felkeltheti gyanúnkat a polgárok gondolkodásában bekövetkezett jelentős változást illetően. Részletes elemzés alá kell tehát vennünk az említett rendelkezéseket, hogy árnyaltabb képet kaphassunk a reformáció hatásáról.

Első nyomként a középkori kegyes adományok egy fajtájának hiányát jelölhetjük meg. A hosszútávú posztmortális szolgálatok csoportjába sorolhatjuk a testáló lelki üdvéért elrendelt zárandoklatokat.⁹⁴ Az esetek többségében ilyenkor a testáló kijelölte a zárandoklatra kötelezett személyt, illetve azt a vagyonrész, amelyet az út teljesítésére hagyott. Csukovits Enikő kimutatásai szerint az 1529 előtti mintegy 110 évből származó, 844 testamentumban összesen 201 ilyen jellegű utalás található.⁹⁵ Ez tehát egyértelműen mutatja, hogy az általunk vizsgált időszakot megelőző bő száz évben népszerű volt a zárandoklatra vonatkozó rendelkezések megtétele. Feltűnő különbséget mutatnak a kora újkori testamentumok, ugyanis a közel négyszáz végrendeletben egyáltalán nem (!) találunk ilyen célú rendelkezést.

⁹³ A késő középkorra vonatkozó információk Szende Katalin személyes közlése alapján. Ezúton is szeretném megköszönni, hogy felhívta figyelmemet a probléma jelentőségére.

⁹⁴ Berta az örökös misealapítványokat emeli még ki ezek közül. Berta, mint 5: 227-228. o.

⁹⁵ Csukovits Enikő: *Középkori magyar zárandokok*. História Könyvtár, monográfiák 20. Budapest 2003, 84. o., 32. o. A zárandoklatot tartalmazó végrendeletek összesítése: 1. sz. melléklet, 193-197. o. A vagyonosoknál gyakran előfordult, hogy egyedül a kevésbé látványos, de annál költségesebb zárandoklati rendelés jelent meg a testamentumban, mint kegyes adomány. Csukovits Enikő Majorossy Judit: „Pozsonyi peregrinusok (Végrendeleti zárandoklatok a középkori városi gyakorlatban)”, in Neumann Tibor (szerk.): *Várok, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*, Analecta Mediaevalia II. a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Medievalisztika Tanszékének Kiadványsorozata, 2004, 29-70. o., 59. o.

A zárandoklatokat elrendelő testamentumok száma a XV. század folyamán végig emelkedő tendenciát mutat. A növekedés nem csak abszolút értelemben érhető tetten, hanem a kérdéses testamentumoknak az összes végrendelethez viszonyított arányában is. A zárandoklatokról rendelkező testamentumok száma és aránya egyaránt az 1470-1500 közötti három évtizedben volt a legmagasabb. Természetesen nem az 1529-es év jelentett egy merev határt, amelyen túl megszűnt az ilyen jellegű rendelkezések gyakorlata. Már az 1517 utáni években jelentős csökkenés tapasztalható. Míg a XV. század utolsó harmadában minden harmadik végrendelet tartalmazott zárandoklatra történő felhívást, addig az utolsó tizenegy évben átlagosan csak 1-2 ilyen testamentum került bejegyzésre, másképp a végrendeletek 14,8 %-ában említenek zárandoklatot. Az utolsó ilyen testamentumot 1525-ből ismerjük,⁹⁶ azután már nem került sor zárandoklat elrendelésére.

Találunk példát a kegyes adományok súlypontjainak ilyen irányú módosulására egy „családon” belül is. Csukovits – többek között – egy 1519-es végrendeletet hoz példaként a vagyonos polgárok köréből zárandoklati utasításra. A testamentum Sebastian Eysenreich felesége, Barbara asszonyé, aki jelentős vagyonról rendelkezik, több kegyes társulatot is említ, s zárandoklatot rendel el.⁹⁷ Pontosán harminc évvel később tette meg férje utolsó rendelkezését, amely még a felső vagyoni réteg tagjaihoz képest is kiemelkedő gazdagságról tanúskodik. Eysenreichnek nem csak a vagyonát sikerült – jelentős mértékben – gyarapítania az évek alatt, hanem a városi tisztségekben is előrelépett. Első felesége 1519-es végrendelete idején még csak kamarás volt, a harmincas években viszont már többször viselte az esküdt tanácsosi címet. Az 1542/43-as adójegyzék adatai szerint Blasi Beham bíró után a második legnagyobb összeggel adózó polgár volt.⁹⁸ A testamentumokban említett pénzhagyatékok szerinti ranglistán szintén az előkelő második helyet foglalja el. Kegyes adományokra is bőven jutott vagyonából: az ispotály szegényeinek ötven, a Krisztus Teste Társulatnak és a Szt. Sebestyénnek pedig tíz-tíz guldent rendelt. Fontos viszont kiemelnünk, hogy első feleségével ellentétben ő már nem említ zárandoklatot.⁹⁹

⁹⁶ Csukovits, mint 95: 1. sz. melléklet, 193-197. o.

⁹⁷ Csukovits, mint 95: 161. o. A család megfogalmazást azért kell megszorítással alkalmaznunk, mert a férj végrendeletekor már egy másik házasságban él, amelyből születtek gyermekek, s a Barbarával (Csukovitsnál Borbála) közös gyermekek már nagykorúak.

⁹⁸ AMB 3 d 3 fol 5b, 19a

⁹⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 311a-313a. Ismerjük Eysenreich második feleségének végrendeletét is (AMB 4 n 2 Prot. Test. II. 257a-258b), amelyben ugyancsak a három említett intézmény szerepel kegyes adományok kedvezményezettjeként, azzal az eltéréssel, hogy az ispotályra 100 forintot hagy az asszony, zárandoklat utóbbinál sem szerepel.

A zarándoklati rendelkezések a húszas években tapasztalt megritkulása, majd az 1525-től történő végleges eltűnése jól illeszkedik abba az általános folyamatba, amelynek során alapjaiban véve változott meg a középkor utolsó időszakában beköszöntött átmeneti korszak emberének vallásos gondolatvilága. Mindebben nagy szerepe volt annak, hogy a hitújítás korai időszakának reformátorai által összeállított prédikációgyűjtemények jelentős részben foglalkoztak az üdvözülés-tannal.¹⁰⁰ A katolicizmus elleni egyik legjelentősebb teológiai támadásként értékelhetjük a reformáció központi tantételét, mely szerint egyedül az isteni kegy által nyerheti el az ember a bűnöktől való megszabadulást. A tantétel hamar népszerű lett széles körben, ami nemcsak közérthető formájának, hanem annak a ténynek is köszönhető volt, hogy a lakosság körében már a reformációt megelőző években is egyre nagyobb elégedetlenséget váltott ki az egyháznak az a tevékenysége, melynek során a purgatóriumi szenvedés pénzben történő megváltására ösztönözte az embereket.

Mindennek tekintetében viszont érvényét veszítette a kegyes tevékenységnek azon formája, amely az említett túlvilági szenvedések megrövidítését célozta. Mivel – a lutheri tanítások szerint – „egyedül a hit által üdvözül” az ember, így a továbbiakban már nincs szükség az egyház által ellenőrizhető érdemszerző cselekedet megtételére. Lélektani szempontból ez úgy is megfogható, hogy a reformáció segítette a polgároknak mintegy elhárítani maguktól a katolikus egyháznak a merev középkori eszmékben gyökerező előírásait, illetve azt a kényszerítő erőt, amely által ezek az előírások befolyásolták a polgárok mindennapi cselekedeteit. A reformáció tanainak az elfogadásával a korabeli emberek tulajdonképpen saját lelkiismereti szférájukba „utalták át” a jócselekedetek kérdését, jókora frusztrációtól szabadulva meg ily módon.

A kegyes adományoknak az időbeli eloszlását vizsgálva azt látjuk, hogy a negyvenes években jelentős visszaesés következik be, a harmadik szűk évtizedben viszont már nem hogy nem csökken az ilyen jellegű rendelkezések száma, hanem erőteljes növekedést mutat. Az 1529-1538 közötti évekből összesen 189 kegyes adomány mutatható ki. A következő tíz évben közel húsz százalékos visszaesést tapasztalunk (1539-1548 között 153 rendelkezés), utóbbihoz képest az utolsó kilenc év igen jelentős, mintegy 70 %-os növekedést mutat az 1549-1557 közötti 223 kegyes adománnyal. Nem mutatható ki tehát egyértelmű és tartós jelentőségcsökkenés. Ellenben azt tapasztaljuk, hogy a negyvenes éveknek a korábbi évtizedhez viszonyított mérsékeltebb hajlandóságához képest az ötvenes években már jóval nagyobb érdeklődéssel fordulnak a polgárok a vizsgált adományok megtétele felé. Ahhoz, hogy feltárhassuk ennek az érdekes jelenségnek a hátterét, részletesen meg kell vizsgálnunk, hogy hogyan változott a kedvezményezettek csoportjainak a gyakorisága. Minderről összefoglalóan az alábbi táblázat tájékoztat:

¹⁰⁰ Moeller, mint 15: 44. o.

Időbeli osztás*	Kedvezményezettek csoportjai**				
	Szegények	Személyek Egyházi szem- k	Ispotály	Intézmények Konfrater -nítás	Egyházi intézm.
1529-1538	49	12	26	55	35
1539-1548	45	8	47	27	24
1549-1557	43	2	103	60	15
Összesen	137	22	176	142	74

V. sz. táblázat **A kegyes adományok időbeli eloszlása a kedvezményezettek csoportjainak függvényében**

* Az évenkénti megoszláshoz ld. még: Melléklet, 1. sz. ábra.

**Az egyéb és bizonytalan kategóriák nélkül (ld. I. és II. sz. táblázatok).

A kedvezményezett személyek két nagyobb csoportja közül inkább a szegényekre vonatkozó adatok szolgálnak elemezhető metszettel. A fenti adatok tekintetében elsőre megállapítható, hogy a szegényekről történő gondoskodás ezen formájában látszólag nem történt számottevő változás. A kis mértékű csökkenés azonban a végrendeletek évenkénti számának növekedésében már nagyobb jelentőséggel bír. Arányában tehát a testálóknak már jóval kisebb hányada tartotta célszerűnek, hogy közvetlenül – intézmények bevonása nélkül – gondoskodjon a szegényekről. Ezen tendencia okaként egyértelműen az ispotály népszerűség-növekedését jelölhetjük meg, amellyel a későbbiekben fogunk részletesen foglalkozni. Általánosságban elmondható, hogy a reformáció nagy hangsúlyt fektetett a szegények segítésére és sokszor lépett fel azzal az igénnyel, hogy betöltse a keresztény *caritas* szellemiségét elhanyagoló katolikus egyház helyett ezt a feladatot, vagy legalábbis megerősítse annak fontosságát a hívők körében. Eszerint nem csak a végrendelezőknek kellett volna „minden rendelkezésre álló”, azaz nélkülözhető vagyonukat a szegényeknek adniuk, hanem például a kegyes társulatoknak is hasonlóan kellett volna cselekedniük.¹⁰¹ A testamentumok információi mindenképpen összecsengenek azzal az általános nézettel, hogy a reformáció indukálta változások nem okoztak jelentős törést a városi közösségeken belüli szegénygondozás ügyében, sőt bizonyos mértékig fel is erősítették a szegényügyre irányuló figyelmet.

Bár az egyházi személyek esetében csak egy szűk metszettel tudunk dolgozni, amely igazából nem alkalmas távlati általánosítások megtételére, a fenti

¹⁰¹ Postel, Rainer: „Bürgerausschüsse und Reformation in Hamburg”, in Wilfried Ehbrecht: *Stadtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit*, Städteforschung A/9, 1980, 369-384. o., hiv. hely: 378. o. Számos német városból (Magdeburg, Nürnberg, Straßburg, stb.) van adatunk arra, hogy a reformáció átvétele után nem sokkal, a városi plébániatemplom előtt ún. *Gotteskasteneket* állítottak föl a szegények ellátására. (I.m. 372. o.)

adatok mégis arra engednek következtetni, hogy az egyházi személyeknek a polgárok kegyes gondolkodásában elfoglalt helye egyre komolyabb mértékben vesztett korábbi jelentőségéből. Az egyházi személyek említésének csökkenése abba az általános tendenciába illeszthető be, melynek során a polgárok gondolkodásában az üdvösségszerző cselekedetek helyét egyre inkább a karitatív jellegű tevékenység foglalta el. Nem mutatható ki közvetlen értelemben vett összefüggés, mégis feltételezhető, hogy az egyházi személyek jelentőségcsökkenésében ha áttételes módon is, de szerepe lehetett annak az egyetemes papságról szóló lutheri tanításnak, miszerint minden hívő ember hirdetheti az evangéliumot és elvégezheti azokat a teendőket, amelyeket korábban a papoknak tartott fenn a római katolikus egyház.¹⁰²

Mindennek eredményeként nyilván nem csak maga az egyház intézményei, hanem annak személyzete is egyre kisebb figyelemben részesült a halálra készülő polgárok részéről. A kedvezményezett intézmények általános tárgyalásánál már láthattuk, hogy a késő középkori kegyes adományokhoz képest az egyházi intézmények részesedésének jelentős mértékű térvesztésével számolhatunk, főleg az ispotály javára. A továbbiakban meg kell tehát vizsgálnunk ezen rendelkezések időbeli eloszlását is.

Összességében elmondhatjuk, hogy a kegyes adományok közül a legtöbbit az ispotálynak szánták (176 említés, az összes intézménynek tett adomány 43,3 %-a). Az említett arányok jelentőségét még jobban megvilágíthatjuk, ha azokat összevetjük a XV századi végrendeletek kegyes adományainak eloszlásával. Majorossy 2003-as tanulmányából nem csak a késő középkori pozsonyi adatokat ismerhetjük meg, hanem a vizsgált információkat összehasonlíthatjuk az idevonatkozó XV századi soproni adatokkal is. Az 1409-1495 közötti pozsonyi kegyes adományok kedvezményezettjeiként szereplő városi egyházi intézmények csoportján belül a két ispotály együttesen is csak a harmadik helyen áll a ferences kolostorral nagyjából ugyanolyan részesedéssel. A soproni Szt. Erzsébet ispotály egymaga a harmadik helyen van, s csak kevéssel marad el a „második” Boldogasszony-kápolna mögött.¹⁰³ Látható tehát, hogy a pozsonyiak mintegy fél

¹⁰² Péter, mint 7.: 75. o. Péter Katalin világos logikát követve vázolja, hogy a protestáns gyülekezetekben nem csak a pap „státusa”, hanem a templomépület funkciója és a két változás „eredőjeként” a pap és a gyülekezet viszonya is jelentősen átalakul a katolikus valláshoz képest. Ennek eredményeként Péter megfogalmazása szerint míg a katolikusoknál a „pap templomáról” beszélhetünk, addig a protestánsoknál az istentisztelet helyét már sokkal inkább a „gyülekezet templomaként” értelmezhetjük. (I.m. 78-79. o.)

¹⁰³ Majorossy a két város forrásaiban tapasztalható eltérést – többek között – az eltérő várostopográfiai viszonyokkal magyarázza. Nevezetesen a soproni ispotály közelebb fekszik a városi közélet egyik centrumát alkotó plébániatemplomhoz, s ezzel a vagyonosabb polgárok lakóhelyeként preferált, központi városrészhez. Ezáltal sokkal gyakrabban belekerült a tehetősebb polgárok látóterébe, mint a központi résztől távolabb fekvő

évszázaddal az általunk vizsgált időszak előtt még jóval kisebb figyelmet szenteltek kegyes adományaik megtételekor az ispotály gondozottjainak.

A XVI. század második harmadának adatait a XV. századi arányokkal összevetve a pozsonyi kegyes adományok kedvezményezettjei között az ispotály javára történt igen jelentős súlyponteltolódást nem indokolhatjuk egyszerűen azzal, hogy a XV. században még oly jelentős Szt. Mihály és Szt. Lőrinc plébániatemplomok épp korszakunk elején semmisültek meg. Figyelemreméltó, hogy a korábban az utóbbi két templomra hagyott kegyes adományok – legalábbis a százalékos részesedést tekintve – nem a Szt. Márton plébániatemplom és esetleg a ferences és a többi kolostor között oszlottak meg. A kegyességben belül a szegénygondozásnak a plébániatemplomokkal szembeni jelentőségnövekedése nagy valószínűséggel már a reformáció hatásának tudható be.

Amint azt láthattuk, a szegényekről, közvetlen formában történő gondoskodás népszerűsége nem nőtt, sőt kisebb mértékben csökkent is. A szegényügynek a reformáció hatásaként értelmezhető jelentőségnövekedése tehát döntő mértékben az ispotályoknak az egyre fokozottabb támogatásában csapódott le.

Külön ki kell emelnünk, hogy a vizsgált időszak utolsó kilenc évében mintegy 40 %-kal több rendelést tettek az ispotályok részére, mint az előző két évtizedben összesen (!). Más szempontból megközelítve láthatjuk, hogy a pontosan azonosítható kedvezményezettek között az első évtizedben az ispotályok még csak 14,7 %-kal részesednek. Ez az arány a második tíz évben már több mint a kétszeresére emelkedik (31,1 %), s az utolsó kilenc évben már majdnem minden második kegyes rendelésnek az ispotály a kedvezményezettje (46,2 %). Az ilyen drasztikus mértékű emelkedésből arra következtethetünk, hogy az új intézmények felépülése mellett a reformációnak az üdvözülés-tant elvető, illetve a hívők figyelmét az elesettek felkarolására irányító alaptéziseinek a hatása érvényesült. Ehhez kapcsolható az a korábbi megfigyelés is, amely szerint az utolsó évtizedre jellemzőek az ispotályok megnevezésének új formái is. A *Bürgerspital* (öt említés) és a *gemainer stat spital* (egy említés) kifejezések már azt mutatják, hogy a polgárok azzal, hogy a késő középkori gyakorlattal ellentétben már nem ajánlották valamely szent védnökségébe az intézményt, immáron az ispotály nevében is igyekeztek az új eszmék által a hitéletben, illetve a vallásos világképben jelentkező változásokat kifejezni, még ha nem is tudatosan.

pozsonyi ispotály (Majorossy, mint 34: 221-222. o. és 225. o.). A pozsonyi és a soproni adatokhoz hasonló viszonyokat mutatnak a bártfai végrendeletek is, ahol a plébániatemplom és a koldulórendi kolostor után az ispotály részesült a legtöbb adományban (Cevins, mint 25: 63. o.). A szerző sajnos nem említi, hogy mely időszakból származnak az információk, illetve pontos levéltári jelzetet sem jelöl meg.

A fõntiek tekintetében tehát igazolva láthatjuk azt – a reformáció kezdeti szakaszáról alkotott elméletet, miszerint a hitújítás nem egyszerűen csak az individuális szférában jelentett változást, hanem nagy hatással volt a közösségek kollektív mentalitásának átalakulására is.¹⁰⁴ Az egyedül a hit által történõ üdvözülés tétele mellett a reformáció másik fontos alapköve a keresztyény felebaráti szeretet hangsúlyozása volt. A hit és az embertársaink iránt érzett szeretet elválaszthatatlanul fonódott egybe, mint az isteni akarat teljesítésének egyetlen járható útja.¹⁰⁵

A lutheri eszmék megjelenése Magyarországon egybeesett annak a kettõs folyamatnak az utolsó szakaszával, amelynek során az egyházi intézmények egyre inkább kivonultak/kiszorultak a jótékonyság intézményesen végzett területérõl, s az ispotályok egyre inkább a városi hatóságok irányítása alá kerültek, azaz az egyház feladatkörének ezen része laicizálódott. A folyamat „betetõzõdéseképp” a XVI. század 20-as, de még inkább 30-as éveiben pedig már megjelentek világi alapítású szegényházak is.¹⁰⁶

Láthattuk, hogy Pozsonyban már a XV század 20-as éveire sikerült a városnak irányítása alá vonnia a korábban az antoniták által alapított ispotályt. Naivitás lenne azt feltételezni, hogy mindezt pusztán karitatív szempontból tartotta szükségesnek a városi tanács. Amint azt korábban vázoltuk, az ispotályok igen jelentõs pénzügyi tevékenységet végeztek (pl. kölcsönügyletek), s bevételeikkel önálló gazdasági egységekként funkcionáltak. A város vezetése tulajdonképpen ezeknek a gazdasági egységeknek a városi gazdálkodási rendszerbe történõ integrálását hajtotta végre.

A városnak ilyen irányú törekvése nagymértékben illeszkedik abba az általános európai tendenciába, melynek során a polgárság expanziója által a

¹⁰⁴ Scribner, Robert W.: „Reformation, carnival, and the world turned upside-down”, in Ingrid Batori: *Städtische Gesellschaft und Reformation. Spätmittelalter und Frühe Neuzeit*, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung, hg. v. Josef Engel und Ernst Walter Zeeden, Bd. 12, Stuttgart 1980, 234-264. o., 234. o.

¹⁰⁵ Schwarz, Reinhard: „Die Umformung des religiösen Prinzips der Gottesliebe in der frühen Reformation. Ein Beitrag zum Verständnis von Luthers Schrift: Von der Freiheit eines Chirstenmenschen”, in Bernd Moeller (Hg): *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte, Bd. 199, Gütersloh 1998, 128-148. o., hiv. hely: 128. o.

¹⁰⁶ Cevins, mint 25: 65. o. A reformáció gyors terjedéséhez nagyban hozzájárult az a XV-XVI. század fordulóján széles körben elterjedt nézet, amely szerint az egyház átfogó reformra szorul. Az egyházi intézményekkel szembeni elégedetlenség egyik fontos eleme éppen az volt, hogy nem látták már el kielégítõen feladatukat a szegények támogatása terén, illetve más, a hívõk lelki és fizikai gondozásától távol álló tevékenységekre koncentráltak. Zeeden, Ernst Walter: *Europa vom ausgehenden Mittelalter bis zum Westfälischen Frieden 1648*, Stuttgart 1981, 40-41. o. és Erdélyi, mint 6: általában.

városon belüli egyházi intézmények is világi irányítás alá kerültek.¹⁰⁷ Alapvetően tehát nem az eredményezte az ispotályok ilyen nagy mértékű népszerűség-növekedését a XVI. században, hogy a reformáció esetleg döntő változást hozott volna a szegényügy kezelésének strukturális hátterében.¹⁰⁸ Legfőbb okként azt emelhetjük ki, hogy a kegyesség hátterében már nem a korábbi időszakok üdvösségszerző szándéka állt, hanem a lutheri szellemben hirdetett felebaráti szereteten alapuló jótékonykodás. A pozsonyi viszonyok sajátosságaként további fontos tényező volt, hogy az 1540-es évek második felére újjáépült az ispotály, illetve az 1550-es évek elejétől számolhatunk az újonnan alapított városi ispotállal is.

A korábbi tematikus sorrendet megváltoztatva érdemes itt a kegyes társulatok előtt inkább az egyházi intézményeknek rendelt adományok időbeli eloszlását megvizsgálni. A V sz. táblázat adataiból egyértelműen látható, hogy az első húsz évben még nem mutatható ki nagyobb mértékű jelentőségcsökkenés, az utolsó harmadban azonban már jóval kevesebb adományt kapott az egyház, mint az előző két évtizedben. Még szembetűnőbb a változás, ha az egyházi személyek részesedésével együtt vizsgáljuk az arányt. Eszerint a klerikusok és az egyházi intézmények együttes részesedése az első évtizedben még a kedvezményezettek több mint egynegyedét teszi ki (26,6 %), az utolsó kilenc évben ez az arány nem éri el a 8 %-ot sem. Az egyházi személyek részesedésénél tapasztalt jelentős csökkenés azért is fontos, mivel az egyháziakra hagyott kisebb összegekért cserébe a testáló tulajdonképpen zsoltárolvasást, vagy misék megtartását „rendelte meg”. saját lelki üdvének érdekében. Azzal tehát, hogy az egyházi személyeknek rendelt adományok száma az utolsó szűk évtizedben majdnem a nullára csökkent, egyúttal azt is megállapíthatjuk, hogy a középtávú posztmortális szolgálatok jelentősége is drasztikusan csökkent.¹⁰⁹

Érdeemes röviden kitérnünk a ferencesek helyzetére. Amint azt a 2. 4. 3. alfejezetben láthattuk, a ferencesek a XV századi kegyes adományok kedvezményezettjei között még a harmadik helyet foglalták el az ispotályokkal „holtversenyben” A XVI. században a ferencesek és a klarisszák részesedése együttesen is csak 6,6 %-ot ér el, ami drasztikus csökkenést mutat. Az időbeli eloszlás szerint a ferenceseknek tett 22 rendelkezésnek több mint a fele (13) az első évtizedre esik, ötször említik őket a negyvenes években, s négyszer az utolsó kilenc évben. Az apácák 1546-ban részesülnek utoljára kegyes adományban. A polgárok

¹⁰⁷ Vogler, mint 91: 384. o.

¹⁰⁸ Schilling, mint 90: 22. o.

¹⁰⁹ A késő középkorban bevett gyakorlat volt, hogy oltárra, szentképre is hagytak bizonyos vagyonrészt. Korszakunkban mindössze egy ilyen esettel találkozunk: a vagyonos gyógyszerész, Egidi Märll 1536-ban számos más kegyes adomány mellett 20 fontdénárt rendelt a plébániatemplomban található Mária-kép számára, annak érdekében, hogy a szentkép előtt minden adventkor gyűjthassanak gyertyát. AMB 4 n2 Prot. Test. II. fol 85b.

adományainak ilyen mértékű csökkenése 1550-re azt eredményezte, hogy Ferdinándnak utasítania kellett a kamarát, hogy a rend kötelékében megmaradt pozsonyi barátoknak alamizsnaképpen segélyeket utaljon ki.¹¹⁰

Az egyház tagjainak és intézményeinek visszaszorulásában – az üdvözülést elvetése mellett nyilván nagy szerepe volt annak is, hogy a reformáció hírdető prédikációkban központi helyen szerepelt a „rég”i egyház tagjainak „istentelen” viselkedése. Ezek a tantételek nem kevesebbet mondtak, ki, minthogy a katolikus egyház kötelékében szolgáló papok és szerzetesek tevékenysége Isten ellen való.¹¹¹ Az egyházzal szembeni általános elégedetlenség miatt ezek a tanítások nyilván könnyen nyertek befogadást.

Meg kell még vizsgálnunk a kegyes társulatoknak tett rendelkezések időbeli eloszlását. Érdekes helyzettel állunk szemben mivel ebben az esetben nem beszélhetünk egy lineárisan csökkenő, vagy növekvő tendenciáról. Amint az az V sz. táblázat adataiból világosan látszik, a második évtizedben jelentősen visszaesett a konfraternitások népszerűsége, a harmadik időszak viszont nem mutat további csökkenést, sőt a testvérületek részére tett rendelkezések száma az első tíz év adataihoz képest magasabb. Az első időszak adatsora jól illeszkedik a kegyes társulatok országosan is tapasztalt jelentőségcsökkenéséhez. Az 1520-as években már általában csökken a belépők száma, s a következő évekből már van adatunk ilyen társulatok felszámolásáról is.¹¹² Mindebben nyilván szerepe lehetett annak is, hogy a kezdetben a tagok lelki gondozását szem előtt tartó testvérületek tevékenységi körében ekkorra már döntő részben a pénzügyek állottak, s ez – az egyház elanyagiasodása miatti ellenérzéssel összhangban – kiválthatta az új tanok által befolyásolt polgárok rosszállását. Konkrét pozsonyi példát is ismerünk a korszakból. A kegyes társulatok (2. 4. 2. alfejezet) tárgyalásánál már érintettük a pozsonyi Krisztus Teste céh taglétszámának a csökkenését. A XVI. századi taglistákból egyértelműen kiderül, hogy a század elejéhez (1508-ban 46 fő) képest az 1510-es és 1520-as években jelentős visszaesés következik be (1517-ben 35 tag, 1529-ben 25 fő). A következő mintegy két és fél évtizedben a taglétszám átlagosan 23-24 fővel stagnál. Az 1540-es évek második felét jelölhetjük meg „mélypontként”, 1546 és 1549 között ugyanis folyamatosan 20-21 fő a bejegyzett tagok száma.¹¹³

Az 1540-es években a pozsonyi kegyes testvérületek részére tett adományokban tapasztalható nagymértékű jelentőségcsökkenés (1542-ben és 1543-

¹¹⁰ Szerepel még a pozsonyi mellett a nagyszombati, a pápai és a beregszászi rendházak megsegítése is. ETE V. k., 1912. o. A pozsonyi forrásokból kiolvasható folyamatok tehát egy országos méretű tendenciába illeszkednek.

¹¹¹ Moeller, mint 15: 49. o.

¹¹² Pásztor a szebeni Szt. Anna társulat 1543-as megszüntetését hozza példaként. Pásztor, mint 39: 38. o.

¹¹³ MOL MF C 1430.

ban egyáltalán nem tesznek rendeltetést konfraternitás részére!), után az ötvenes évekre konszolidálódni látszik a kegyes társulatok megítélése. Mindezt talán a testvérületeknek a közösség életében betöltött, átalakuló szerepével magyarázhatjuk (ld. 2. 4. 2. alfejezet), amely egy zavaros átmeneti időszak után valószínűleg más – a reformáció híveit is kielégítő – tartalommal telt meg. Sajnos a belső átalakulásra utaló közelebbi információkkal nem rendelkezünk, mindenesetre nem feltételezhető, hogy a korábbi népszerűség „visszaállítása” a régi keretek és tevékenységi kör változatlan formában történő megtartása mellett ment végbe.

Összességében elmondható, hogy a kegyes adományoknak a polgári végrendeletgyakorlatban elfoglalt szerepe, megítélése korszakunkban alapvető átalakuláson megy keresztül. A reformáció hatásaként végbemenő változások eredményeként valójában egy szinte teljesen más jellegű rendelés-csoport különíthető el, amelyre talán már nem a legszerencsésebb a „kegyes” kifejezés használata, hiszen a vizsgált adományok csoportjánál már nem a középkori vallásosság sugallta üdvösségszerző tartalom a hangsúlyos, hanem a testálók ezekkel a rendelésekkel inkább a jótevékenység általánosan elvárt erényének igyekezik eleget tenni.

Röviden ki kell még térnünk arra, hogy az átalakulófélben lévő vallásos gondolkodás nem csak a kegyes adományok kedvezményezettjeinek változó részesedésében, vagy esetleg új intézmények elnevezésében (ld. ispotály) jutott kifejezésre. Érdemes megvizsgálnunk a testamentumok elején szereplő fohászformulákat is. Itt talán még nehezebb helyzetben vagyunk, mint az előző információcsoportok elemzésénél, hiszen a fohászok formai változása csak közvetve értelmezhető a reformáció hatásaként.

A végrendeletek bevezető részének egyik eleme a fohász-formula. Az esetek döntő többségében itt az egy és oszthatatlan Szentháromságra hivatkoznak („*im namen der hailigen und ungetailten Trivalentighait Amen*”). Ezek a formulák legtöbbször a testamentum további részeitől vizuálisan is jól elkülönülnek, rögtön a végrendeletet tevő személy nevét kiemelő „cím” alatt egy sorral következnek és sok esetben nem mosódnak egybe a törzsszöveggel. Amint azt tudjuk, a lutheri tanítások nem vetették el a Szentháromság-tant,¹¹⁴ viszont témánk szempontjából figyelmet érdemel a reformáció prédikátorainak az a gyakran visszatérő, központi tétele, miszerint Krisztus „bennünk él, hat és létezik”, „s mi benne élünk”, „vele egy testet kaptunk” stb.¹¹⁵ Ennek tekintetében meg kell vizsgálnunk, hogy a végrendeletek formulás részeiben, vagy esetleg a testamentumok más tartalmi

¹¹⁴ „Andreas Osiander prédikációja a Szentháromságról”, in Csepregi Zoltán (szerk): *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*, Budapest 2004, 133-134. o.

¹¹⁵ Többek között Butzer és Fritzhans prédikációiban találunk ilyen megfogalmazást. Moeller, mint 15: 46. o.

egységeiben találunk-e olyan jellegű utalásokat, amelyek a reformáció fent említett tanításainak hatására vezethető vissza.

A fohász-jellegű formulákban először az 1530-as évben találunk eltérést. Egy középrétegbeli gazdapolgár, illetve még ugyanebben az évben egy hasonló vagyoni helyzetű gazdapolgár felesége nem a Szentháromság, hanem Jézus nevében teszi utolsó rendelkezését.¹¹⁶ Egy évvel később ugyancsak egy, a középső vagyoni réteghez tartozó kereskedő feleségénél találunk hasonló formulát. Ezután néhány éves szünet következik, majd az 1537-1547 közötti években kis számban (1-3 végrendelet évente) találkozunk az új formulával. Az egyébként is nagyobb számú testamentumot „kitermelő” 1541-ben öt ilyen végrendelet szerepel. A következő három évből megint nincs adatunk hasonló formulára, végül az 1550-es évektől már szinte állandóan jelen vannak ezek a testamentumok, s az utolsó két évben számuk már jelentősen megnő (tíz, illetve hét végrendelet). Összesen 47 ilyen utolsó rendelkezést tartalmaz a vizsgált városkönyv. A vagyoni elit képviselőinek részesedése csak kevéssel tér el pozitív irányban az összes végrendelezőhöz viszonyított arányától: 29,8 % a 27,1 %-kal szemben. (A fohások változásához ld. még Melléklet, 2. sz. ábra).

Amint azt már említettük, ezek az információk csak közvetve utalnak a reformáció hatására. Mégis a Krisztus-formuláknak a korábbi években tapasztalt hiánya arra enged következtetni, hogy megjelenésük összefüggésben lehet a korszakban lejátszódó hitéletbeli változásokkal. Valószínűleg nem véletlen az az egybeesés sem, hogy az említett formuláknak a 40-es években kisebb, illetve az 50-es években nagyobb számban történő megjelenése éppen egybeesik azzal a fent vázolt folyamattal, amelynek során a testálók figyelme a kegyes adományok megtétele terén az egyházi intézményektől egyre inkább a szegénygondozás felé fordult.

Érdeemes még megvizsgálunk az újonnan megjelenő fohások megfogalmazásait. A leggyakrabban az „*im Namen des Herrn Jesu Christi*”, illetve ennek különböző változatai jelennek meg. Néhány esetben azonban egyedi megfogalmazásokkal találkozunk, amelyek még jobban érzékeltetik az új tanok hatását. A már többször hangsúlyozott forrásszegénység tekintetében érdemes néhány példát külön is idéznünk. A vagyonosaknál szinte majdnem minden esetben hosszú bevezető résszel találkozunk, amely nyilván az illető magasabb társadalmi presztízsét volt hivatva hangsúlyozni. Hasonló helyzettel találkozunk a Krisztus-formulák vizsgálatakor is, mivel a hét részletesebb megfogalmazást tartalmazó testamentum közül öt a felső réteg köréből származik.

Elsőként említhetjük egy vagyonos gazdapolgár testamentumát, amelynek elején a következő formula szerepel (1543): „*will ich mein arme seel seinen*

¹¹⁶ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 13a; fol 24b.

götl[i]chen gnaden [...] durch Christum Jesum meinen erlöser bevelh haben”¹¹⁷ Hasonló megfogalmazásra találunk példát az ugyancsak a felső vagyoni réteghez tartozó Johannes Michelitzsch végrendeletében (1552): „so bevelch ich mein arme seel in sein grundlose Barmhertzigkeit, der mich durch Jesum Cristum unsern herrn von allem Übel erledigt unnd erfreut hat”¹¹⁸ Általában elterjedt gyakorlat volt, hogy a végrendelező az Úr kezébe ajánlotta lelkét, azonban Jézus említése mintegy „közvetítőként” csak ritkán fordul elő. Hasonló kitételt olvashatunk a jelentős bécsi és sziléziai kapcsolatokat említő nemesnél, Leopold von Schreybersstorfnál (1547): „bevelch ich mein seel, son[d]erlich in der stund meines abschieds unsern barmhertzigen himlischen vatter und Jhesu Chr[ist]o”¹¹⁹ Személyesebb hangvétellel találkozunk a középrétegbeli kereskedő, Cirfus Welser testamentumában, amikor 1551-ben a végrendelezés okáról nyilatkozik („Ich Cirfus Welser durch verhengnus unsern lieben hern Jesu Christi in schwere harte kranckhait gefaln”).¹²⁰ Végül az egyik leghosszabb ilyen jellegű formulát egy középrétegbeli kézműves, feleségénél, Agatha Ferberinnél találjuk. Az egyes szám harmadik személyben lejegyzett testamentumban lelkét szintén Istennek ajánlja, s bűneit említve hozzáfűzi: „sei irer sündt dest weniger rechen und die übrigen durch Jesum Christum seines einigen sons Pitter leiden und sterben such plutvergießen willen verzeihen und vergeben wolle, [...]”¹²¹

Az említett példák között két olyan esetet találunk, ahol az eltérő formulák megválasztásából generációs váltásra következtethetünk. A második Végrendeleti Könyv első testamentuma az egyik legtekintélyesebb pozsonyi család akkori fejétől, Wolfgang Vorster bírótól származik, amelyben az első időszakra szinte kizárólagosan jellemző „szokásos” bevezető mondatot olvashatjuk.¹²² Ezzel szemben fia, Mert Vorster esküdt tanácsos 1544-ben kelt utolsó rendelkezését már Jézus Krisztusra hivatkozva jegyezteti le.¹²³ Hasonló eltérést találunk a vagyoni elithez tartozó Anna Dremelin és fia, Wolfgang Dremel testamentumában.¹²⁴ Az utóbbi eset külön érdekessége, hogy anya és fia ugyanazon évben, 1557-ben végrendeleztek.

A leggyakrabban előforduló Szentháromság-formulák mellett van még egy típus, amely ha kis számban is de megjelenik a vizsgált anyagban. Nevezetesen kilenc olyan testamentumot ismerünk ebből az időszakból, amelyben Szűz Mária szerepel a fohászokban. Mindössze egy testáló tartozik ezek közül a vagyoni

¹¹⁷ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 165b.

¹¹⁸ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 260b.

¹¹⁹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 196b.

¹²⁰ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 236b.

¹²¹ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 290b.

¹²² AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 2a.

¹²³ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 177a.

¹²⁴ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 366b és AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 370a.

elithez, mégis a nála szereplő megfogalmazást tekinthetjük a legjellemzőbbnek (1541): „*Von ersten bevelch ich mein arme seel göttlicher barmhertzighait der Jungkhfrawen Maria und allen Gottes hailigen, inn gueter hoffnung dass sy Gott für mich bitt.*”¹²⁵

Ezekben az esetekben nyilván nem a reformáció hatásáról van szó. Mégis érdemes megvizsgálnunk, hogy a katolikus tanításokba illeszkedő formulák (Szűz Mária és más szentek segítségül hívása) időbeli eloszlása mutat-e valamilyen változást. A kis számú elemezhető adatnál is jól látható, hogy az ilyen jellegű fohász megjelenésére időben egyértelműen csökkenő tendencia a jellemző (ld. Melléklet, 2. sz. ábra). A Mária-formulák csak az 1530-as (3 testamentum), 1531-es (2), az 1533-as (1), s végül az 1541-es (3) évben jelennek meg. A kegyes társulatoknál már említettük, hogy a középkori ember gyakran hívta segítségül a szenteket természeti katasztrófák, betegségek, stb. elhárítására. Ezekben az esetekben is hasonló közbenjárásra kérték a testálók őket, azzal a különbséggel, hogy segítségüknek már a túlvilági szenvedések enyhítésében kellett jótékony hatást kifejtenie. Ezeknek a formuláknak egyáltalán a kis számú jelenlétét, valamint azt a tényt, hogy még ez az alacsony szám is csökkent, illetve hogy 1541 után végleg eltűntek a testamentumokból, már egyértelműen a reformáció hatásának tudhatjuk be, hiszen a lutheri tanok elvetették a szentek, vagy evilági közvetítők szükségességét az isteni kegyel elnyerése érdekében.

A formulák változása mellett némileg kézzelfoghatóbb lenne a személyes vallásosság tárgyi anyagát, a kegytárgyak időbeli eloszlását vizsgálni. Sajnos ebben az esetben is nagyon kevés az információ. Összesen 38 ilyen ingóságról rendelkeztek a testálók. Az időbeli megoszlás a kegyes társulatoknál tapasztalt tendenciához hasonló: az első évtizedre 14, a másodikra mindössze négy ilyen tárgy jut, míg az utolsó kilenc évben húsz kegytárgyat említenek. Az 50-es évekből származó magasabb adat részben arra vezethető vissza, hogy ezekben az években néhány vagyonos polgár nagyobb számú ingóságról rendelkezik. Az első tíz év 14 kegytárgya kilenc, míg az utolsó kilenc év húsz kegytárgya 11 testálótól származik. Mégsem állíthatjuk, hogy az utolsó időszakban kizárólag néhány egyedi eset miatt magasabbak a számok. Ezen a téren tehát, ilyen szűk elemzési metszeten keresztül nem tudjuk a reformáció hatását egyértelműen kimutatni.

A reformációra utaló első nyomok utáni vizsgálódás összegzéseként több lényeges mozzanatot is kiemelhetünk. A kegyes, vagy másként jótékonyági adományok tartalmi változása, illetve a kedvezményezettek csoportjai közötti jelentős súlyponteltolódások arra engednek következtetni, hogy Pozsonyban is erre az időszakra tehető a városi közösségnek a szegényügy terén mutatott, illetve más

¹²⁵ AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 134a. Ugyanebből az évből ismerünk még egy testamentumot, amelyben szó szerint ismétlődik a fenti megfogalmazás. AMB 4 n 2 Prot. Test. II. fol 136a.

megközelítés szerint a városon belül elhelyezkedő egyházi intézmények visszaszorítását célzó expanzív törekvése. Ennek keretében a városvezetés általában igyekezett betölteni azt a funkcionális űrt, amelyet a késő középkor időszakában a vallásos intézmények hagytak maguk mögött.¹²⁶ A korábbi korszakból már egyértelműen kimutatható a pozsonyi tanács ilyen jellegű törekvése (ld. ispotályok városi irányítás alatt a XV. század elejétől). Nem tudunk viszont olyan információról, amely bizonyítaná, hogy Pozsony politikai elitje egyöntetűen a reformáció mellé állt volna. Mindennek nyilván nagy szerepe volt abban, hogy a város vezetése nem vonhatta ki magát az országos politikai konstellációk hatásai alól. A reformáció tanainak első regisztrálható megjelenése után a városvezetés valószínűleg nem akadályozta azok terjedését, viszont nyíltan nem is állt ki mellettük. Ebben az egyensúlyozó politikában nyilván azt az általános törekvést tartották szem előtt, amely a belső társadalmi béke, illetve a királyi hatalommal való jó viszony fenntartását célozta.¹²⁷

A fent említett expanziónak a XVI. század második harmadára eső utolsó szakasza tehát nem a városi tanács nyíltan vállalt vezetésével ment végbe, bár nyilván elősegítette azt, hiszen a politikai vezetésnek is érdekében állt ezen törekvés támogatása. Az egyházi intézményeknek a polgárság mindennapi életében játszott szerepe inkább egyfajta közösségi szinten szorult vissza, s mindez leginkább a polgárok vallásról, a keresztyén felebaráti szeretetről, stb. alkotott

¹²⁶ Rublack, Hans-Christoph: „Reformatorische Bewegung und städtische Kirchenpolitik”, in Ingrid Bátor: *Städtische Gesellschaft und Reformation. Spätmittelalter und Frühe Neuzeit*, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung hg. v. Josef Engel und Ernst Walter Zeeden, Bd. 12, Stuttgart 1980, 191-220. o., hiv. hely: 194. o. Erre készítette a városok vezető személyeit a közösségeknek az az általános elvárása is, miszerint a tanácsnak gondoskodnia kellett a városi lakosság ellátásáról, s itt nyilván elsősorban a szegényekről volt szó. Rogge, Jörg: *Für den gemeinen Nutzen. Politisches Handeln und Politikverständnis von Rat und Bürgerschaft in Augsburg im Spätmittelalter*, Tübingen 1996, 210-213. o.

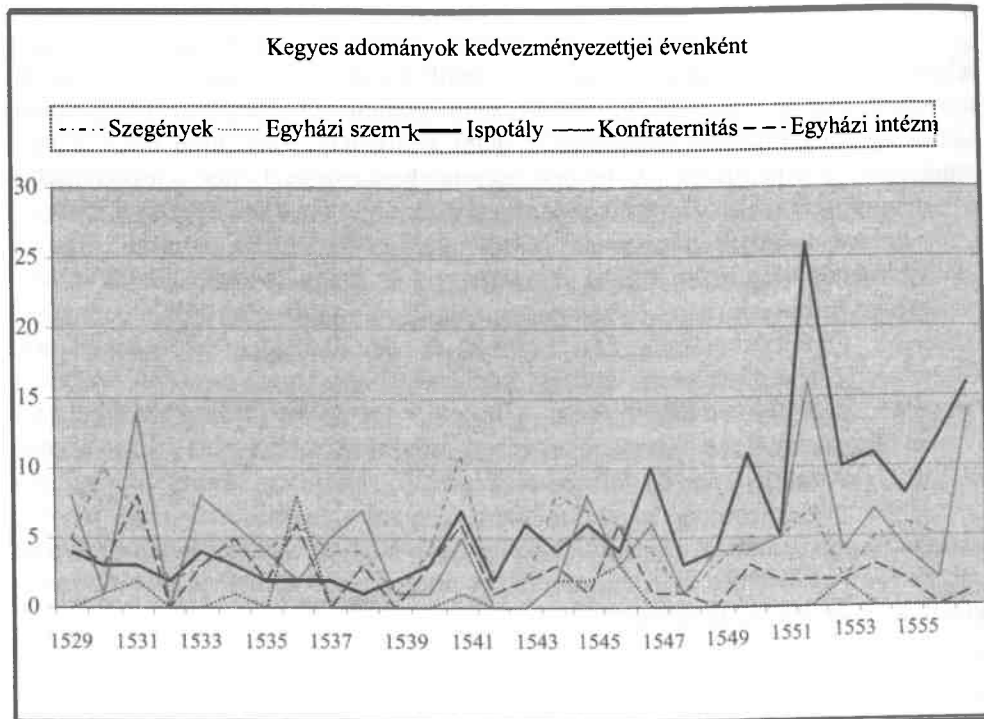
¹²⁷ Hasonló analógiára találunk példát Breslau esetében. A reformáció tanainak a közösségen belüli gyors terjedését a tanács nem akarta – valószínűleg nem is tudta volna – megakadályozni. A régi egyházhoz való visszatérést sem kockáztathatta meg a város vezetése, mivel az már a közösségen belüli társadalmi békét veszélyeztette volna. Azok a családok viszont, amelyek tagjai a tanácsban ültek, nem vállalták nyíltan az új tanokkal történő rokonszenvezést, nehogy ezzel kiváltsák a császári hatalom rosszállását és esetleges ellenlépéseit (Pfeiffer, Gerhard: „Die Entwicklung des Breslauer Patriziats”, in Hellmuth Rössler: *Deutsches Patriziat 1430-1740*, Büdinger Vorträge 1965, Limburg/Lahn 1968, 99-124. o., hiv. hely: 102. o.). Ellenpéldaként említhetnénk Nürnberg esetét, ahol ún. „tanácsi reformáció” zajlott le, s 1525-re a politikai elit családjainak mértékadó támogatása mellett, vagy inkább ennek eredményeként „győztek” a reformáció tanai. Hirschmann, Gerhard: „Das Nürnberger Patriziat”, in Hellmuth Rössler: *Deutsches Patriziat 1430-1740*, Büdinger Vorträge 1965, Limburg/Lahn 1968, 257-276. o., hiv. hely: 266. o.

képének megváltozásában tükröződött. Mindebben nagy szerepe volt annak a – még a késő középkor időszakában gyökerező – általános frusztrációnak, amelyet a katolikus tanok túlbonyolított rendszere, az üdvözülés-tan pénzbeli leképezése okozott a polgároknak.¹²⁸

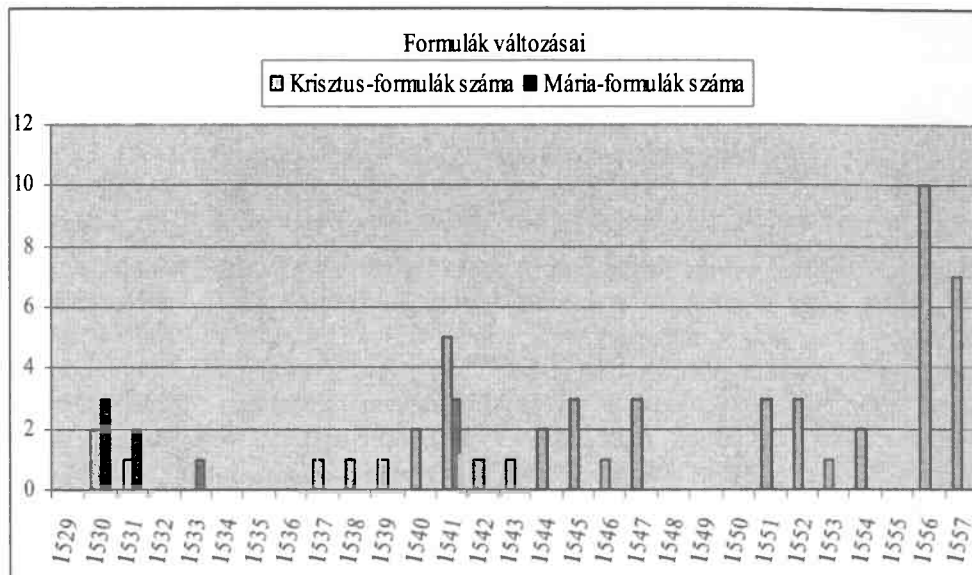
A folyamat időbeli lefolyását tekintve Schilling és Vogler véleménykülönbségét illetően a pozsonyi példán keresztül inkább a Schilling-féle koncepciót látjuk igazolva, miszerint a reformáció első szakaszát egy lassú, fokozatos átalakulásként értékelhetjük, nem pedig egy rövid időn belül lezajló, áttörésszerű eseményként. A fentiek tekintetében mindezt még kiegészíthetjük azzal, hogy a többször említett kontinuitás lehetőségét is el kell fogadnunk, azaz a XVI. század második harmadának eseményeit csakis a XV század második felében meginduló folyamatokkal összefüggésben tárgyalhatjuk. Ennek további indoklására hozhatjuk még példaként, hogy azokban a problémakörökben, amelyek leginkább foglalkoztatták a kor emberét és az általános vélekedés szerint változtatásra szorultak az egyházi kérdéseket leszámítva a reformáció a szervezeti kereteket tekintve nem állt elő drasztikus módosításokkal (ld. szegényügy szervezeti keretei). Az elemzett időszak kisebb vizsgálati egységekre történő felosztásával kapcsolatban elmondható, hogy a változások az első évtizedben még viszonylag visszafogottabb formában mutatkoznak meg, majd az egyre több idevonatkozó információt szolgáltató, átmeneti jellegű középső évtized után az 1550-es években már letisztultabb és pregnánsabb formában jelentkeznek a reformáció okozta átalakulás nyomai.

¹²⁸ Utalhatunk itt Steven E. Ozment és Basil Hall korábban már említett csoport-lélektani megalapozottságú elméletére Rublack, mint 126: 195. o.

Melléklet

1. sz. ábra

2. sz. ábra A Krisztus- és a Mária-formulák száma éves bontásban

BRASSAI SÁMUEL HATÁSA A NYELVTUDOMÁNY, A FORDÍTÁSTUDOMÁNY ÉS A TANTÁRGYPEDAGÓGIA FEJLŐDÉSÉRE

SIMIG ÁKOS – SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA

Brassai Sámuel (1800-1897) erdélyi tudós és polihisztor három év híján egy teljes évszázadot élt. Tanító-lelkész családból származott, tanulmányait a kolozsvári unitárius iskolában végezte, majd ismereteit könyvtárakban, önképzéssel bővítette. Tanulmányai befejezése után főúri családok gyermekeinek nevelőjeként tevékenykedett, szerkesztett újságot (*Kolozsvári Vasárnapi Újság*), majd tanári állást kapott. Sikeres lapszerkesztői tevékenysége során a közérthetőségre törekedett, olyan stílusban írt, amely a köznép fölemelkedését szolgálta. Tanárként megreformálta az iskola tanulmányi rendjét, magyar nyelven megtartott beszédeivel és előadásaival elérte, hogy az iskola tanítási nyelve ne a latin, hanem a magyar legyen. Szerteágazó tudományos tevékenységet folytatott, amely a fizikán, a matematikán, a növény- és állattanon, a közgazdaságtanon és földrajzon kívül a filozófia, a nyelvtudomány, a pedagógia és a fordítás területére is kiterjedt (<http://www.unitarius.hu/tanulmanyok/Kelemen-Brassai.html>). Jelen tanulmány célja, hogy Brassai Sámuel szerteágazó tudományos tevékenységéből kiemelje a nyelvtudományt, a fordítástudományt és az oktatás módszertanát, és a híres erélyi tudós azon gondolatait ismertesse, amelyek napjainkban is aktuálisak.

1. Brassai nyelvtudományi munkásságáról

Brassai Sámuel nyelvészeti és nyelvtudományi munkásságát 9 lapban közzétett 51 tanulmánya fémjelzi. A „Magyar mondat” címmel megjelenő és az akadémiai nagydíjban részesülő értekezései (1860, 1863, 1864) a magyartalan kifejezésekre vonatkozó elmés megjegyzéseit tartalmazzák. Értekezései általános elveket és részleteket mutatnak be. Foglalkozik itt a nyelvészettel, mint induktív és természeti tudománnyal, a nyelv sajátosságaival, az igékkel és az igehatározók szerepével. „A mondat dualizmusa” című értekezésében (1884) betekintést enged a mondat elméletének fejlődésébe.

A XIX. század közepén a történeti-összehasonlító és a leíró nyelvészeti kutatások középpontjában a szavak álltak. A nyelvek összehasonlításakor a kutatók a szavak mint alapegységek etimológiai jellemzőit vizsgálták, és a szavak etimológiája alapján mutatták ki a nyelvek közötti rokonsági viszonyokat. Brassai elismerte, hogy az etimológiai vizsgálatokat nem szabad elhanyagolni, mivel azok már biztos eredményeket hoztak. Ugyanakkor hangsúlyozta: „A szintaktikai akár egyes vonások, akár többek csoportjai gyakran egészen más rokonságokat

tüntetnek fel a nyelvek közt, mint az etimológiaiak. Evvel a világerért sem akarom csekélyelni az utóbbiak fontosságát, sem azt kívánni, hogy amazokért emezekből nyert biztos eredményeket elveszük... Hanem valamint az etimológia a testi, úgy a szintaxis a szellemi rokonság eszméjét kelti.” (Brassai 1860: 398-399.) A nyelv sajátosságai a mondat sajátosságaiból erednek (Brassai 1860: 304), és ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a leíró és a történeti-összehasonlító nyelvészetnek is a szintaxist kell a vizsgálódás középpontjába állítani. Brassainak ez a megállapítása már a XX. század szintaktikai vizsgálatokra épülő grammatikáit vetíti előre.

A nyelvre vonatkozó elképzeléseinek bizonyítására analógiákat keresett. Rámutatott: mint ahogy a kristályokat molekulák, a növényeket és az állatokat sejtek, úgy a nyelveket hangok alkotják. Minden mondat szavakból áll, amelyek közül mindegyik a mondatot szolgálja, és ha egyetlen szót is kiszakítunk a környezetéből, megfosztjuk attól a képességétől, hogy mondatbeli szerepét betölthesse. Ha a szavak nem szerveződnek mondatnyi egységekké, hiányérzetet keltenek. Ezek a gondolatok Brassai kortársai számára annyira újak voltak, hogy sokan nem is vették komolyan őket. A mondat univerzális sajátosságainak bizonyítása céljából az erdélyi tudós különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek, a francia, a görög, a héber, a török, a tibeti és a magyar szintaktikai szerkezetét vetette egybe, majd következtetéseit a magyar nyelvre vonatkoztatta, a magyar nyelv leírására alkalmazta. Hangsúlyozta, hogy a logikai következtetést kifejező, kopulát tartalmazó mondatokon kívül a mondatok általában nem két egyenrangú részből, alanyból és állítmányból állnak, hanem a mondatrészek egyetlen domináns elemnek, az igének vannak alárendelve. Brassai ezeket a gondolatokat így fogalmazza meg: „A mondat [...] nem az alany és az állítmány dualizmusára épül, hanem csak egyetlen 'tartó és forduló sarkal van: az ige.” (É. Kiss 1983) Az alany nem nélkülözhetetlen alapeleme a mondatnak, mert számos esetben kimarad a mondatból. Ha az alany a különböző nyelvekben közös szemantikai és fogalmi jegyei lennének, akkor nem fordulhatna elő, hogy amit az egyik nyelvben a szubjektum (Ich habe), azt egy másik nyelvben a dativusz (Nekem van) fejezi ki. Kora tudományos eredményeit is figyelembe véve Brassai a mondatot a naprendszerhez hasonlította és a következő analógiát állította fel: Az ige a mondatban a Naphoz hasonlóan viselkedik: úgy vonzza az alanyt, a tárgyat és a különböző határozókat, mint a Nap a különböző bolygókat és planétákat. Az alany, a tárgy és a határozók az ige egyenrangú bővítményei. Brassai mondatelméletének ellenzői és lelkes követői egyaránt akadtak. Követője volt például a magyarok közül Balogh Péter és Kalmár Elek, valamint számos külföldi tudós is.

A kémiai analógia, az elemek vegyértéke és kapcsolódási sajátosságai alapján szemléltette a mondat szerkezetét L. Tesnière francia nyelvész, aki Brassainak az ige centrális szerepére vonatkozó elképzelését a valencia fogalmával egészítette ki. Álláspontja szerint az igének a kémiai elemekhez hasonlóan ún.

kapcsolódási sajátosságai vannak. A szintaktikai kapcsolódás során az ige megfelelő számú kiegészítőt köt le, amelyek száma nem tetszőleges, hanem az igétől függ és 0-tól 3-ig terjedhet (Tesnière 1959). A kortársak egyik nyelvész gondolatait sem tudták elfogadni, túlságosan merésznek, a hagyományostól eltérőnek tartották. Így az utókorra hárult az a feladat, hogy Brassai Sámuel, illetve Tesnière nézeteit újraértékelje és a szükséges nyelvészeti tényekkel kiegészítse. A francia nyelvész elméletét egyrészt azért érte bírálat, mert az ige kötelező kiegészítői, aktánsai között Brassaihoz hasonlóan ő is mellérendelő viszonyt tételezett fel. Ezt az álláspontot később S. Dik holland nyelvész korrigálta funkcionális grammatikájában (Dik 1978: 70).

Tesnière strukturális szintaxisának megjelenésével kb. egy időben kezdtek el német nyelvészek a verbocentrikus elmélettel foglalkozni, s a valenciával kapcsolatos álláspontok közül egyre többet építettek be hagyományos grammatikájukba. Először 1968-ban, majd másodszor 1973-ban jelent meg Helbig és Schenkel közös műve, a *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Az 1968-as évet azért kell hangsúlyoznunk, mert ugyanebben az évben látott napvilágot Charles Fillmore amerikai nyelvésznek a *The Case for Case* c. tanulmánya is, amelynek kiinduló álláspontja meglepően hasonlít Helbig és Schenkel elképzeléséhez.

Fillmore esetgrammatikája szigorúan szemantikai elvekre épül. Alaptétele az, hogy a szintaxis kiindulópontját a szemantika képezi. Ennek következtében el kell különíteni egymástól azokat a grammatikai funkciókat, amelyekkel a mondat nominális elemei az állítmányi szerepet betöltő igékkel kapcsolódva rendelkeznek, valamint azt, hogy a névszók milyen pozíciókat vesznek fel a mondat szintaktikai szerkezetében. A valóságban betöltött szerepeket a mélyszerkezeti esetek fejezik ki. Ilyen például az agentivus, a cselekvés végrehajtójának, a patientivus, a cselekvés által érintett tárgynak, az instrumentalis, a cselekvés eszközének, vagy az állapot kiváltójának az esete, amelyeket annak alapján lehet rangsorolni, hogy melyikük milyen körülmények között pályázhat a mondat szintaktikai szerkezetében betöltendő alany szerepére.

A főnti, és csupán vázlatosan ismertetett elméleteket Brassai mondatelmélete egy évszázaddal előzte meg. Amit „fölfedezett”, az nemcsak nyelvtörténeti szempontból érdekes, hanem napjainkban is aktuális.

2. Brassai fordítói tevékenysége, és gondolatai a fordításról

Brassai a humán tudományok közül nemcsak a nyelvészet terén végzett úttörő munkát. Nevéhez széleskörű tudományos és irodalmi tevékenység is fűződik. Pesten jelentek meg műfordításai angolból, franciából és németből. Ezen kívül Brassai volt az első magyar műfordító, aki azért tanult meg oroszul, hogy ne a német mint közvetítő nyelv alapján, hanem eredetiből fordíthasson magyarra. V. A. Szollogub (1813-1883) orosz írónak *A gyógyszerészné* című elbeszélését Brassai fedezte föl a

magyar olvasók számára és ő is fordította magyarra. Miklós István tanulmányában kiemeli, hogy Brassai fordítása „a realista hagyományokhoz igazodik: szabadon adja vissza a szerző gondolatait. Ahol szükség van rá, hozzáértéssel tarkítja az oroszról magyarra fordított szöveget német, latin, francia idézetekkel, s hasonló szakértelemmel keveri az orosz gyógyszerész a fűvész Brassai tolmácsolásában a különböző gyógynövényeket és porokat” (Miklós 1958). Ez azt jelenti, hogy a fordításról már a XIX. században is úgy gondolták, hogy az akkor sikeres, ha a mechanikus átkódoláson kívül a fordító saját ismereteit és kreativitását is beleadja a lefordított szövegbe.

Brassai több helyen is kinyilvánítja, hogy a fordítások „átnyelvítik”, „elnemzetietlenítik” az irodalmi nyelvet, azaz kárt tesznek benne. Ezért azt tanácsolja a fordítóknak, hogy a szavakkal való vesződés helyett fordítsák figyelmüket a mondatra. A fordítás olyan legyen, mintha a szerző az ő „egész egyéniségével, képzelődéseivel és eszével tiszta magyar és magyarul beszélő családban nevelkedve, magyarul írta volna meg az illető munkát” Majd így folytatja a fordítás kritériumainak meghatározását: „Ébressze phrasisuk a fordítmány olvasójában azt a gondolatot, képet, érzelmet, indulatot, melyeket a szerző szándékolt ébreszteni az eredetiben, s a fordítás hű lesz, ha szinte tán a szótár-író egyetlen egy szót sem merne a fordított mondatbeliek közül az eredetibe foglaltakkal szemben állítani.” (Brassai 1861: 787.) Egy évszázaddal később a fordítástudomány képviselői az első gondolatot úgy fogalmazták meg, hogy a fordításnak az eredetivel azonos hatást kell kiváltania. Úgy kell fordítani, hogy az olvasó ne érezze, hogy fordítást tart a kezében (Nida–Taber 1969). Azt viszont az ókortól kezdve hangsúlyozzák a fordítók és a kutatók, hogy fordításkor nem a szavak közötti megfelelést kell keresni, hanem az egyenértékűségeknek a nagyobb egységek szintjén kell megvalósulni (Munday 2001). A szavak lefordításának formai hűségénél Brassai is többre becsüli a tartalmi hűséget.

3. Brassai nyelvpedagógiai nézetei

Brassai Sámuel szerint a nyelvtanulás előnye az elme művelése. Ezen kívül szellemi érték is, hiszen egy nemzet életét jobban meg lehet ismerni annak irodalma, mint utazások alapján. Ezt az álláspontot később legalább még száz éven át képviselték mindazok, akik az idegen nyelvek oktatásának módszertanával foglalkoztak. Tevékenységük az írott szövegek olvasására és fordítására korlátozódott. Elismerték, hogy beszélni tényleg nem tanítják meg a tanulókat, ugyanakkor kiemelték, hogy az idegen nyelv és az anyanyelv szabályainak összevetése az anyanyelv jobb megismerését és az elme pallérozását segíti. Brassai írásaiban arra is utalt, hogy előbb az anyanyelvet kell tanítani, s az így elsajátított szabályoknak kell alárendelni egy idegen nyelv adatait. Napjainkban ezt a gondolatot úgy érvényesítik a nyelvoktatásban, hogy a különböző módszertanok hangsúlyozzák: olyan nyelvtani jelenségek tanítását, amelyekről anyanyelvükkel

kapcsolatban még nem hallottak a tanulók, nem szabad (és nem is lehet) idegen nyelven kezdeményezni.

Brassai a nyelvtanítás reformját az 1845-ben megjelent *Okszerű vezér* című munkájával kezdte. A nyelvtanítás módszerével azért kívánt foglalkozni, mert az idő- és erőmegtakarítás elve vezérelte. Egyrészt rájött, hogy a nyelvtanulás mennyire időigényes tevékenység. Másrészt számos más tantárgy is elvette a tanulók idejét. Rengeteg ismeretet kellett az iskolában megszerezni, és erre nem volt elég idő. Ezért kellett olyan új és ésszerű módszert kidolgozni, amely segítségével egy idegen nyelv rövidebb idő alatt elsajátítható. A napjainkban is divatos és hatékony direkt módszert Brassai 25 éves tapasztalat alapján dolgozta ki. Rájött, hogy a nyelvtanulónak nem a nyelvről kell ismereteket szereznie, hanem a tényleges nyelvhasználatot kell elsajátítani. Erre vonatkozóan az asztalosmesterséggel kapcsolatban keres analógiát. Hangsúlyozza, hogy az asztalosmester megismertetheti inasát a földolgozandó fafajtákkal, a szerszámokkal és az anyagokkal elméletileg, anélkül, hogy az inas maga akár egyetlen vágást is tett volna a késsel, dolgozott volna a gyaluval, lyukat fűrt volna a fűróval. Ha azonban az inas egyszer sem próbálja meg a szerszámok használatát, akkor soha nem fogja elsajátítani az asztalosmesterséget. Ugyanez a helyzet a nyelvtanulással is. Sokan tanulták a klasszikus nyelveket, de nem tanulták meg használni. Brassai szerint minden fölszabadult suszterlegény el tud készíteni egy lábbelit, de – teszi fel a kérdést – vajon hány érettségizett tud nyolc évi tanulás után egy klasszikus szerzőt lefordítani, vagy akár egy görög vagy latin fogalmazást megírni? A módszerről szóló értekezésében kiemeli, hogy keveset tanítsunk, de jól és lassan. Törekedjünk fokozatosságra. Olyan ismeretekből kell kiindulni, amelyekkel minden tanuló rendelkezik. Az ismerttől haladjunk az ismeretlen, az egyszerűtől a bonyolult felé. A tananyag a tanuló életkorának megfelelő legyen. Keltsen fel érdeklődést, tudásvágyat. A tanár személyiségével kapcsolatban a következetességet, a személyes példamutatást és a módszertani ismereteket hangsúlyozza. A tananyag párosuljon a kor követelményeinek megfelelő ismeretanyaggal. A tanár jeladó, ösztönző, sugalló szerepet töltsön be (Molnár 2002: 70).

Külföldi pedagógiai elveket és módszereket (Viëtor, Gouin) is szem előtt tartva a nyelvoktatásra vonatkozó tanácsait az alábbiakban foglalja össze: a tanár okuljon megfigyeléseiből, ne szavakat, hanem konkrét gondolatokat kifejező mondatokat tanítson. A tanuló a szavak mondatbeli értelmét sajátítsa el. Mivel a mondat fő része az ige, az össze többi mondatrészt az igével való kapcsolódás alapján tanulja meg. Brassai mindennél nagyobb jelentőséget tulajdonít a beszédgyakorlatoknak, és ezek által az auditív információnak. „A fül a legfontosabb, leghatásosabb és minden más eszköz előtt használandó közvetítő szerve a nyelvtanításnak.” (Molnár 205: 71.) Brassai módszertani alapelveiről egyébként részletes tanulmányt olvashatunk a *Sokszíñű nyelvészet* I. kötetében

Molnár Erzsébet összeállításában.

Brassai Sámuel korának köztiszteletben álló egyénisége, az „utolsó és legnagyobb magyar polihisztor” volt (Tulogdi 1965). Sokoldalú és szerteágazó tudományos és önzetlen pedagógiai tevékenységével nemcsak a természettudományok, hanem egyes humán tudományok fejlődését is megalapozta. Sokszor nem is sejtjük, hogy az a mondatelemzési vagy pedagógiai módszer, amit alkalmazunk, vagy számos olyan gondolat, amelyet a fordítással kapcsolatban megfogalmaztunk, Brassaitól ered. Tanai annyira helytállóak, hogy még ma is megállják a helyüket. Ezért érdemei számunkra felbecsülhetetlenek.

Irodalom

- Brassai S. 1845: *Okszerű vezér a német nyelv tanulásában I.*, Kolozsvár
- Brassai S. 1860: „A magyar mondat”, *Magyar Akadémiai Értesítő. A nyelv- és széptudományi osztály közlönye*
- Brassai S. 1861: „Mégis valami a fordításról”, *Szépirodalmi Figyelő*
- Dik, S. 1980: *Studies in Functional Grammar*, Londres: Academic Press
- Dirven, R. – Radden, G. 1987: *Fillmore's Case Grammar. A Reader*, Heidelberg: Julius Groos Verlag
- É. Kiss 1981: „Brassai Sámuel mondatelmélete”, in *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.*, Budapest: Akadémiai Kiadó
- Fillmore, Ch. 1968: „The Case for Case”, in Dirven, R. – Radden G. 1987, 9-20.
- Helbig, G. Schenkel, W. 1968: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut
- Miklós I. 1958: „Az orosz irodalom első magyar tolmácsolói Erdélyben”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*
- Molnár E. 2005: „Brassai Sámuel nyelvpedagógiai nézetei”, in *Sokszínű nyelvészet. Nyelvészeti kutatások a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán.* (szerk. Simigné–Bodnár). Miskolc: Miskolci Egyetem, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
- Munday, J. 2001: *Introducing Translation Studies*, London and New York: Routledge
- Nida, E. – Taber Ch. R. 1969: *The Theory and Practice of Translation*, Leiden: Brill
- Tesnière, L. 1959: *Eléments de syntaxe structurale*, Paris: Librairie C. Klincksieck
- Tulogdi J. 1965: „Brassai Sámuel földrajzi nevelő-oktató munkássága”, *Földrajzi Közlemények*
- [http:// www.unitarius.hu/tanulmanyok/Kelemen-Brassai.html](http://www.unitarius.hu/tanulmanyok/Kelemen-Brassai.html)
- [http:// www.Neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet](http://www.Neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet)

A „MÁMOR” FOGALMÁNAK XIX. SZÁZADI JELENTÉS- ÉS HATÁSTÖRTÉNETÉHEZ*

GÜNTER SCHÖDL

Előadásom laza összefüggésben áll közös magyar-német kutatási projektumunk témájával: egy olyan közép-európai kollektív magatartás hosszú távú keletkezéstörténetével, amely éppen amiatt mondható „modernnek”, mert a változást, amelyet mint egy elháríthatatlan természeti eseményt elfogadja, ugyanakkor fenyegetésként éli meg. Így jött létre a XIX. század végén egy olyan „politikai tömegpiac”, amelyen nagy volt a „kollektív” kereslet egy virtuális valóság iránt – a nacionalizmus mint pótválóság iránt, és a konzervativizmus iránt, amely nem a modernitás *alternatívája*, hanem annak immanens, háziasított megjelenési formája volt.

A közép-európai társadalmak ma is, csakúgy, mint 1900 körül, ismét modernizáció, átalakulás alatt állnak. Ma is, csakúgy, mint akkoriban, elbizonytalanodott társadalmak szembesülnek azzal a kísértéssel, hogy elmeneküljenek a válság és a frusztráció elől. Nietzsche szavaival: megpróbálnak a „dionüszoszi mámorban”¹ kollektív vigaszra lelni – egy magasabb rendű, minden változásnak ellenálló valóságra „a belső képzeletvilág szép látszatában”

Nem állítom, hogy a vallás és a művészet, a nacionalizmus és a mámor a XIX. században ugyanazon mag különböző változatai lettek volna. Közös vonásuk azonban, hogy bennük az egyén mindenféle racionális vagy gyakorlati legitimáció nélküli fantáziaképeknek adja át magát. Ennek módja független a feltételektől, a tartalomtól, az oki és okozati összefüggésektől. Így mutatkozik meg a vallásra, a művészetre, a nacionalizmusra és a mámorra egyaránt jellemző kettős funkció: a mobilizálás és az (újra-)integrálás. Ebből a történeti-származástani nézőpontból szemlélve először is a mámor mint kognitív jelenség definíciója vezethető le,

* Előadás a Miskolci Egyetemen, 2004. október 6. Kiegészítő utalásra és szélesebb összefüggésre nézve v.ö.: Schödl, Günter: „Blinden, Dingen, Gesicht. Zu Bedeutungs- und Wirkungsgeschichte des Begriffes ‚Rausch‘ im 19. Jh.”; in Klimó, Árpád von – Rolf, Malte (Hg.): *Rausch und Diktatur: Inszenierung, Mobilisierung und Kontrolle in totalitären Systemen*, Frankfurt/M. etc.: Campus 2006.

¹ Nietzsche, Friedrich: *Die Geburt der Tragödie*, Werke in zwei Bänden, München 1967, Bd. 1, S. 14: „Gegen die Moral also kehrte sich [...] mein Instinkt, als ein fürsprechender Instinkt des Lebens [...]eine grundsätzliche [...] Gegenwertung des Lebens [...] ich hieß sie die *dionysische*”; S. 22: den „unmittelbaren Kunstzuständen der Natur gegenüber ist jeder Künstler ‚Nachahmer‘, und zwar entweder apollinischer Traumkünstler oder dionysischer Rauschkünstler oder endlich – wie beispielsweise in der griechischen Tragödie – zugleich Rausch- und Traumkünstler [...]”.

például a politológia nacionalizmus-vitájából² kiindulva: e definíció szerint a mámor – a XIX. század meghatározott feltételei között – olyan szellemi állapotként írható le, amelyben az egyén visszafordíthatatlanul elveszti az önmaga fölötti ellenőrzését és valóságérékét. A meghatározás konnotatív kiegészítéseként pedig ebben az értelemben arra utalhatunk, hogy az egyéni és kollektív magatartásformák robbanásszerűen kiszakadnak mindenféle tartalmi, oki vagy okozati kötöttségből.

A közép-felnémet és közép-álnémet „rauschen” igével, amely valamiféle vad mozgást jelöl, többek között a Sátán XV. századi, közép-álnémet megnevezésében is találkozunk:³ a „Bruder Rausch” névben (a „Bruder” szó fivért jelent) a „Rausch” szó nem ittasultságot vagy hasonló mámoros állapotot, hanem hangoskodó, vad megjelenést jelöl. Az ige főnevesített formája csak a XVI. század folyamán terjed el, méghozzá egyfajta izgalmi állapotot, az érzékek elhomályosulását jelölve. Ez a jelentés már magában foglalja az alkoholos mámort is, de a teljes bódulattal járó részegséget még nem. Ez a jelentésbővülés csak a XIX. század végén következik be, csakúgy, mint a XVII. században elterjedő „berauschen” (mámorít, bódít) és ennek melléknévi igenévi formája („berauscht” – kábult, bódult). Ezzel szemben az „Opiumrausch”, „Haschischrausch” és „Ätherrausch” összetételek csak a XX. század elején jelennek meg. Végző soron a „Rausch” szó szemantikájának kibővülése a heves mozgásnak ill. az érzékek elhomályosulásának jelölésétől az ebben az utóbbi értelemben vett kábult állapot megnevezéséig csak a XVIII. század közepétől bizonyítható.⁴ Ez a jelentésmódosulás, melynek következményeként a szó a lelkiállapotnak egy már teljesen mindennapinak ható szintjére utal, a XIX. század végéig lezárul.

A mámor mind metaforaként, mind magatartási formaként ill. poétológiai attitűdként szinte folyamatosan jelen van a XIX. század során. Legszélsőségesebb formában abban a nézetben nyilvánul meg, mely szerint a művészet feladata nem más, mint „az élet akarát nélküli szemlélése és ezzel az élettől való megváltás”⁵

² Lemberg, Eugen: *Nationalismus*, 2 Bde, Reinbek 1964; Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication*, Cambridge/Mass. 1966²; Langewiesche, Dieter: *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*, München 2000; Gellner, Ernest: *Nationalismus. Kultur und Macht*, Berlin 1999; Wehler, Hans-Ulrich: *Nationalismus*, München 2001; Kunze, Rolf-Ulrich: *Nation und Nationalismus*, Darmstadt 2005.

³ Knapp, Fritz P.: „Diesem Trinker gnade Gott! Säufepoesie im deutschen Mittelalter”, in Holst, Gerhard (Hg.): *Der Weinstock und die Tränen des Mohns. Von der nüchternen Trunkenheit in den Rausch der Moderne*, Würzburg 1999, S. 255–273, bes. 255f. Mathias Lexer szerint (*Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Stuttgart 1966³², S. 174) a *rüsch*/*riuschen* (rohan, száguld, zúg), csak a XVI. sz. óta jelent „ittasságot” (Rausch).

⁴ Ehhez: i.m., továbbá Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch*, Gütersloh 1997.

⁵ Ehhez Huysmans, Joris Karl: *A rebours*, Paris 1884; ebben az értelemben Arthur Rimbaud: „raisonnée dérèglement de tous les sens”, id.: Kiesel, Helmuth (Hg.): *Rausch*, Berlin etc. 1999, S. 13.

Az a fajta kritikus önmegfigyelés, amellyel többek között Baudelaire-nál találkozunk, arra utal, hogy a dekadenciának és az esztéticizmusnak csupán azt a szerepet tulajdonították, hogy művészet legyen az életben, de nem tekintették az élet és a valóság alternatívájának, még kevésbé azok pótlékának. Továbbra is fennmarad annak tudata, hogy a „szép látszat” csupán művi, a mámor pedig az el nem fogadott valóság „megkönnyebbülést hozó” stilizálása. Összességében tehát a szépség és a hanyatlás kultusza ez, amely még legszélsőségebb megnyilvánulásában is – többek között Joris Karl Huysmansnál⁶ a század utolsó éveiben csak művészi tiltakozás marad, semmiféle politikai vagy társadalmi alternatívát nem fogalmaz meg.

A művészet és a politika, a mámor és a hatalom ill. a diktatúra aktivizálása mind Franciaországban, mind a német nyelvű Közép-Európában további előkészítést igényelt. Nem akarjuk ugyanakkor azt állítani, hogy szabályos párhuzam vonható az „Action Française” és a Vilmos-korabeli Németország „népi” nacionalizmusa között⁷ (amely utóbbiba beleértendő a német-osztrák Schönerer-féle irányzat és a kelet-európai német kisebbségeket ért mindenféle össznémet jellegű hatás is): ez a két áramlat bizonyosan nem vezethető le egyszerűen a „modernség” elleni esztéticista-kultúrpeszsimista frontból. Sem időrendileg, sem okozatilag nem foghatók föl a szélsőséges nacionalizmus egyedüli előzményeként. Az ugyanis a német nyelvű Közép-Európában a polgári-liberális demokrácia és az ipari tömegtársadalom alternatívájaként futotta be karrierjét – amely a valóság mámorult deformálása után a valósággal való önpusztító összeütközésbe torkollott.

Ha a mámorok és a diktatúrának a XIX. században, bizonyos mértékben, történelmileg-származástaniilag előre meghatározott összefüggését, a nacionalizmus és a nemzetiszocializmus kialakulását akarjuk vizsgálni, figyelembe kell vennünk a „modernitás” művészi-filozófiai „kritikájának”⁸ köztes helyzetét. Mindenekelőtt az a fontos, hogy szembeállítsuk egymással a kortárs szándékot és hosszú távú hatásait, amelyek más-más politikai-társadalmi körülmények között jöttek létre. Csak így kerülhetjük el, hogy félreértsük Nietzschét, aki a „polgáriságot” alapjaiban utasította el, annak minden, általa megbélyegzett megjelenési formájával együtt: az értelemben, a célban, a tudományba és a humanizmusba vetett hittől a demokráciáig, az erkölcsig és a békeszeretetig. Mindez nem értelmezhető a vilmosi „népi” nacionalizmus és az arra épülő modernségellenes, a polgári rendet és a liberalizmust bíráló, német-nemzetiszocialista előjelű koalíció legitimálásaként.

⁶ Huysmans: i.m., a „poète maudit” szerepéről. Ehhez még Berg, W. B.: „Dekadenz und Utopie in Huysmans' *A rebours*”, in *GRM* 25 (1975), S. 214-229.

⁷ Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870 – 1914*, Stanford 1976; Whiteside, Andrew: *Georg Ritter von Schönerer*, Graz etc. 1981; Schödl, Günter: „Alldeutsch-deutsch-nationale Politik in der Habsburgermonarchie und im Deutschen Reich”, in *Formen und Grenzen des Nationalen.*, Erlangen 1990, S. 49-90.

⁸ Ehhez Nietzsche, Werke, Bd. 2, S. 383.

Amikor a rációt és az erkölcsöt, a „szofista kultúrát” és a „realista kultúrát”⁹, a „tömegeknek” a „felsőbbrendű emberieségre”, a „hellén ösztönre”, vagyis az élet akarására, a saját törvénye szerint küzdő erősnek pedig a valódi szabadságra való képtelenségét bírálja Nietzsche, s ebből az elit és a rassz, a közösség és a vezető, a harc és a mítosz vízióját vezeti le, mindezzel azt juttatja kifejezésre, mennyire szenvedett önmaga a XIX. századtól. Mindez nem az adott valósággal szembeállított, gyakorlati-politikai szándékkal fölvázolt alternatíva része, hanem – még a leginkább fölfokozott, mámoros-patetikus formájában is – csupán eszköz, egy másik valóság megkönnyebbülést hozó, esztétizáló víziója. Így tehát a „reálisan létező” fölött gyakorolt kritikája, az élet és a fejlődés, az „úr-morál” mellett tett hitvallása csak a dekadencia, a *taedium vitae* és a romantikus-pesszimista *ennui* része.

Ez a romantikus-pesszimista, esztétizáló-stilizáló attitűd, amelynek a valósághoz való negatív viszonyulása az *accélération sociale* elutasításaként, de ugyanakkor az abba való integrációként jelenik meg, és amely attitűd látszólag a nyugalom és a mozgás, a kábulat és a mámor politikailag paradox összekapcsolására törekszik a paranoia és az agresszivitás, a valóságérzék elvesztése és a valóságkultusz konfliktusokkal terhes kombinálásával ez adta a tulajdonképpeni hajtóerejét annak a szélsőséges nacionalizmusnak, amely az 1880-as évek és a XX. század közepe között uralkodott, s amelynek változatai a német nyelvű Közép-Európában a „népi” és a „nemzetiszocialista” mozgalom között húzódtak. Ily módon tehát a mámorra és ugyanakkor a tekintélyuralomra ill. a diktatúrára való fogékonyság, amely a Német Császárságban és az Osztrák-Magyar Monarchiában megfigyelhető, nemzetek fölötti, európai összefüggésbe illeszkedik. Erről tanúskodik, hogy a polgári Franciaországot is állandóan bár változó aktualitással – meg-megkísérti a royalista-diktatórikus szellem. Ezt bizonyítják a politika esztétizálásának – látszólag nemzetileg körülhatárolt – részszerpontjai is: a német Julius Langbehnhez, Paul de Lagarde-hoz¹⁰ és másokhoz képest a francia Charles Maurras és Maurice Barrès egyszerre Baudelaire és Boulanger utódaiként – világosabban és nagyobb hatással juttatják kifejezésre a szélsőséges nacionalizmus agresszív, mámoros önkorlátozását, a „romantikus” antimodernizmus követőiként és ugyanakkor annak bírálóiként: eszmevilágukban a fenyegetettség érzése, a túl sok idegen befolyástól való félelem, a létfeltételek miatti szorongás kapcsolódik össze rasszista felsőbbrendűség-tudattal, a világvége

⁹ Nietzsche, Friedrich: *Götzen-Dämmerung*, Werke, Bd. 2., S. 393, 395.

¹⁰ Prugel, Alfred: „Träumereien am großdeutschen Kamin: Paul de Lagarde”, in Schwedhelm, Karl (Hg.): *Propheten des Nationalismus*, München 1969, S. 56-71; Menck, Clara: „Die falsch gestellte Weltenuhr: der ‚Rembrandtdeutsche‘ Julius Langbehn”, in *uo*, S. 88-104; Schödl, Günter: *Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890-1914*, Frankfurt/M. etc. 1978, S. 53-60, 233-354.

és a megváltás víziójával és az „erősebb jogának” kultuszával. Fogalmi nyelvezetük a „vér” (*sang*)¹¹ metaforája köré épül: ez a metafora foglalja össze az olyan, szenvedélyes-statikuss, végső soron tartalmatlan és egymásra nem is épülő fogalmakat, mint a rassz és a nép, a vér és a föld, s így alkalmas arra, hogy cél nélküli mozgást fejezzen ki. Feladata az, hogy programszerűen legitimálja az egyén „abszolút” beleolvadását egy kollektív élet-tervezetbe, politikailag egy kiforrott „népközösségbe”: leállított vagy még inkább befagyasztott mozgásról, tartalom nélküli politikáról van szó végső soron az értelmén és a tapasztaláson túl szuverén módon deformált pót- ill. antivalóságról, amely elkerülhetetlen módon kerül összeütközésbe a valósággal. A néphez, nem pedig államhoz kötődő politika vízióját, amely a német „népi” nacionalizmusra jellemző, végső soron nem köti és nem korlátozza semmiféle indoklás és cél.

Ily módon a „nép” az össznémet utópiában az Action Française „les morts”-jának analógiája: egy cél nélküli, névtelen-elementáris, korlátok nélküli-mámoros mozgáshoz, egy végső soron kívülről vezérelt, metaforikus, „tárgy nélküli” agresszivitáshoz való viszonyulást fejez ki. Mindez csak egy látszatvalóság körülményei között működik, egy időn kívüli „paradis artificiel”-ban: „Je ne puis vivre que selon mes morts. Eux et ma terre me commandent une certaine activité...”¹²

Jóllehet Maurice Barrès le akarja győzni a „romantikus betegséget” (Charles Maurras), mégis annak érzelmi és eszmei hagyatékából táplálkozik, méghozzá annak is a dekadens változatából. Ezt mutatja az olyan tartalmi elemek, mint a „Thanatosz” és az „Erősz” jellemző összefűzése, valamint az ilyenfajta pesszimista-paranoid, esztétizáló-stilizáló valóságérzékelésnek és a „tett”, „mozgás” és „harc” mámoroszerű, rendkívül szenvedélyes használatának egybekapcsolása. Maurice Barrès az 1870/71-es francia vereség utáni politikai depresszió kapcsán először royalista, majd boulangista, végül pedig szélsőséges nacionalista kontextusban bírálja a *Décadence* tehetetlenségét és önmagára vonatkozását: az 1892-ben íródott „Le culte du moi”-ban a világtól elforduló én-kultusznak az *adoration du Moi* felé való gyökeres átalakítására biztat. A „Roman de l'énergie nationale” című trilógiájában¹³ a bevallottan Dreyfus-ellenes Barrès 1897 és 1902 között ezt az attitűdöt átülteti a kollektív én szintjére – a *vita activa* Nietzsche-féle hellenogén virtualizálásának analógiájára, amelyhez Charles Maurras szolgáltatja a neoklasszicista-antikizáló köntöst. A kortárs európai modernizmus-ellenesség paranoid-agresszív változatával állunk szemben, amely a

¹¹ Ehhez Schödl, i. m., S. 49f.

¹² Maurice Barrès: *Scènes et doctrines du nationalisme* (1902), L'œuvre de Maurice Barrès, Paris 1965/66, t. 5, p. 26.

¹³ Megjelent 1897-1902, in L'œuvre, t. 3-4.

romantikus romantika-bírálat leszármazottaként és a polgáriság polgári szétrombolásának előkészítéseként fogalmazódott meg. Ugyanakkor mindez nem megy túl a „mozgás” pusztá propagálásán – sőt tulajdonképpen az erre való „tárgy nélküli fogékonyságon” sem (Joseph Schimpeter). Ahelyett, hogy a modernizáció, a mozgás, a tevékenység célját és programját nevezné meg, olyan fogalmakkal operál, mint idő és történelem, haza és ősök, vér és föld: ezek nem a változás útján végbemenő fejlődés követelményét reprezentálják, hanem azt a követelményt, hogy az egyén egy nemzedékeken és korokon keresztül változatlan dolog, egy örök létező kibontakoztatásával fejlődjék. Ily módon a *Décadence* pesszimizmusának bírálatából csupán antipesszimizmus és nem optimizmus fakad, a modernitás elutasításából pedig csupán tagadás, és nem alternatíva. A hagyomány és az újítás, a megőrzés és a változtatás iránti egyidejű, feltétlen és radikális követelés paradoxája már a XIX. század elejétől kezdve érződött, mivel a társadalmi változás és a változásoktól való félelem tisztázatlan módon volt jelen egymás mellett.

Már kortárs megfigyelők, mint pl. Max Nordau¹⁴ is fölismerték és bírálták aktuál- és pártpolitikai szembenállástól függetlenül is azt, hogy a „modernitásra” adott válasz, a szélsőséges nacionalizmus nem nyújtott alternatívát, csupán egy a világtól elrugaszkodott, mámoros kísérőjelenség maradt.

A nacionalizmus¹⁵ természetesen olyan „kordivat” volt, amely a gyökeres társadalmi változások és a külpolitikai mozgástér csökkenésének következtében nagy társadalmi visszhangra talált. A maradandót dicsőíteni, egy „népileg” kiegészített, határait elsősorban Kelet/Délkelet felé kitérítő kishatalom nemzetállam *paradis artificieljébe* menekülni – a paranoia és az agresszivitás kombinációjának ezen Vilmos-korabeli, politikai változata immár szélsőséges nacionalizmusként képviseli a politika piacán a valóságtól való távolságtartás és a korlátlan stilizálás korszakra jellemző konfigurációját. A „mámor” fogalma további analitikus megközelítési lehetőséget nyújt az antimodernizmus és a stilizáló valóságdeformálás irodalmi-filozófiai és tömegpolitikai-nacionalista megfogalmazása, végső soron a változtatás helyetti céltalan mozgás, a tartalom nélküli politika megértése felé. Nehéz és talán lehetetlen is történelmileg pontosan elkülöníteni az olyan rokon fogalmaktól, mint „örület”, „eksztázis” stb.; s olyan mértékben általánosítani, ahogyan azt az elméletalkotás követelményei

¹⁴ Nordau, Max: *Die conventionellen Lügen der Menschheit*, Leipzig 1883; uő.: *Biologie der Ethik*, Leipzig o.J. Hasonlóan Dühring, Eugen: *Der Ersatz der Religion*, Leipzig 1906³ és Frymann, Daniel (Pseudonym Heinrich Claß): *Wenn ich der Kaiser wär*, Leipzig 1912.

¹⁵ Schödl, Günter: *Alldeutscher Verband*, S. 231-246, 277-281. Ehhez még Puschner, Uwe: *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich*, Darmstadt 2001; Bauerkämper, Arnd: *Die „radikale Rechte” in Großbritannien: nationalistische, antisemitische und faschistische Bewegungen vom späten 19. Jh. bis 1945*, Göttingen 1991; Hering, Rainer: *Konstruierte Nation*, Hamburg 2003.

megkívánják, és egyáltalán: megszabadítani pszichologizáló-melodramatikus felhangjától. Szemléletessége és empirikus sűrűsége azért valószínűleg képessé teszi arra, hogy megvilágítsa a kollektív viselkedésnek a „modernség és antimodernizmus” jegyében megnyilvánuló bizonyos jelenségeit.

A főttebbi megfigyelések és gondolatok, amelyek a „mámor” tartalmi jellemzőit és politikai-társadalmi szerepét érintik – és amelyek minden bizonnyal töredékesek és sok helyütt csupán ideiglenes érvényűek – arra mutatnak, hogy a *mámor* mint irodalmi-filozófiai ill. tömegpolitikai jelenség szerepe megnőtt. A politikának azon változatairól van szó ebben az összefüggésben, amelyek a XIX. század kontextusában modernizmus-ellenesként írhatók le. Természetesen nem minden esetben beszélhetünk minden további nélkül arról, hogy mindebből elkerülhetetlenül és átmenet nélkül fakadnak a XX. század – az első világháború utáni időszak totalitárius rendszerei. Ha azonban a társadalomtörténeti kutatáson túlmenően, amely elsősorban a hatalomtechnikai-taktikai és társadalomszerkezeti feltételeket világítja meg azt vizsgáljuk, hogy ezeknek a rezsimeknek milyen módszertani-diszkurzív jellemzői voltak a „politikai tömegpiac” (Hans Rosenberg) mindennapjaiban, milyen kognitív struktúrákkal rendelkeztek és hogyan működött a kommunikációjuk, akkor fölvetődik az a kérdés, hogy a kollektív magatartás milyen – régebben kialakult – irányultságai és hajtóerejei játszottak szerepet létrejöttükben.

Többek között a tömegkommunikáció motivációinak, folyamatainak, rituáléinak stb. értelmezésében lehet hasznos a kulturális-irodalmi jelenségek vizsgálata: azokból valószínűleg legalábbis közvetett következtetések vonhatók le. A Német Birodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia és Franciaország példáján ily módon megvilágítható az a modernizmusellenes-nacionalista potenciál, amely a XX. században maga válik a diktatórikus politika tartalmának és hatásának meghatározó tényezőjévé. A „mámor” mint irodalmi-filozófiai és tömegpolitikai jelenség értelmezéséhez a paranoiának és az agresszivitásnak, a valóság öncélú-metaforikus stilizálásának és a „tárgy nélküli” mozgásnak, a valóságérzék visszafordíthatatlan elvesztésével járó mozgásnak kognitív-tömegpszichológiai összekapcsolása adódik támpontként.

Bizonyára nem lehet minden további nélkül közös nevezőre hozni ily módon a szélsőséges/népi nacionalizmust és a szimbolisztikus/„stílusművészet”-költészetet:¹⁶ Schönerert, Barrèst és Rilket. De közös jellemzőjük egy metaforikus alapvonás: ezt rejti a kollektív én nacionalista-mámorszerű önátadása a „népközösségnek”, egy korlátaitól megszabadult, öncélú mozgás teleologikus üdvtudata, vagy akár a költői én misztikus-mámoros önátadása a „vak” dolgoknak,

¹⁶ Hamann, Richard – Hermand, Jost: *Stilkunst um 1900*, München 1975; Breuer, Stefan: *Ästhetischer Fundamentalismus. Stefan George und der deutsche Antimodernismus*, Darmstadt 1995.

annak a valóságnak, amely látszólag ellenszegül mindenféle megismerésnek és megnevezésnek.

A PLÁZA-JELENSÉG

SIMIG LÁSZLÓ

Bevezetés

Az 1989-es rendszerváltás után a magyarországi nagy- és kiskereskedelem jelentősen átalakult, nem elsősorban az üzletek privatizációja által, hanem az újonnan tért hódító multinacionális kereskedelmi láncok térhódítása kapcsán.

Létezett ugyan néhány nagyáruház már 1989 előtt is, de ezek árubősége, szolgáltatásaik szűk volta meg sem közelítette a marketing tudomány rafinált eszközrendszerét tudatosan alkalmazó hipermarketek, szupermarketek és plázák tevékenységét. Nem csoda, hogy a magyar lakosság hamar elfogadta és megkedvelte a termékek, a szolgáltatások, sőt a szórakozás széles skáláját kínáló üzletközpontokat. A kínálatnak ez a sokszínűsége azonban fokozatosan átalakítja nemcsak a vásárlási szokásainkat, hanem jelentős hatással van hagyományos kultúránkra és világlátásunkra is.

A mellékletben néhány diagram illusztrálja a bevásárló centrumok térhódítását, vásárlási szokásaink megváltozását a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara felmérései alapján.

A „plaza”-gondolat mindazonáltal nem teljesen újkeletű, a fogyasztói társadalom kiteljesedésével veszi kezdetét a fejlett világban.

A plázák kialakulása

A II. világháború után az USA-ban a gépkocsi és a hűtőszekrény tömeges elterjedése lehetővé tette a ritkább, nagytételű vásárlást, amelynek kétségtelen előnye abban áll, hogy az éppen szükséges termék mindig „kéznél van”, a nagyobb tétel pedig vásárlási kedvezményekkel párosul. Ez a fölismerés nyújtott lehetőséget arra, hogy általában a városok határában, olcsó telkeken, nagy raktári kapacitással, önálló parkoló térrel rendelkező hipermarketek jelenjenek meg, ahol szinte mindent egy helyen meg lehetett vásárolni.

Mindezzel párhuzamosan a belváros fokozatosan kezdte elveszíteni kiskereskedelmi funkcióját, a belváros kezdett kiürülni, s csak az irodák és néhány exkluzív üzlet és étterem maradt életben. Új igényként merült fel a városvezetés és a városlakók részéről a szlamosodó, leromló belvárosok, városközpontok revitalizációja. A válasz hamar megszületett: létre kell hozni a bevásárló és szórakoztató központok új komplex rendszerét, a plázákat.

A pláza (piazza) eredetileg piacteret jelentett, amely a társadalmi élet színtere volt, de egyben kereskedelmi centrum is. A mai formájában a pláza megfordítja a funkciókat. A pláza az üzletről szól, s csak mellékesen jelenti a társadalmi érintkezés színterét. Míg korábban a városban folyt tradicionálisan a

kereskedelem, itt a kereskedelemben jelenik meg a város. Ez a filozófia terjedt el a 70-es évektől Nyugat-Európában, s nyert egyre inkább teret Kelet-Európa országaiban is.

A vásárlási szokások megváltozása

A XX. század közepétől vásárlási szokásaink jelentősen megváltoztak. A változásra két tényező gyakorolt jelentős hatást. Az egyik az áruválaszték rohamos bővülése, megtöbbszöröződése, a másik a vásárlóközpontú kereskedés fokozatos térhódítása.

Kezdetben a vevő és az áru közé mintegy beékelődött a pult mögött álló eladó, és a vevőnek gyakran volt arra szüksége, hogy az eladó jóindulatát elnyerje. Még inkább igaz volt ez, ha ritkaságszámba menő áru megszerzéséről volt szó.

A 60-as évek végétől megjelenő önkiszolgáló boltok már lehetővé tették a vevőnek az áruval való közvetlen kapcsolatát. Az eladó ebben a rendszerben gyakran csak a „felvigyázó” szerepét töltötte be. A 80-as években már megjelenik a magántőke is a kereskedelemben, elsősorban a divatáru szakmákban. Tucatjával nyílnak meg a kis üzletek, a „boutique”-ok. Itt már valóban vevőközpontúvá válik a kereskedelem.

A bevásárló centrumok, a plázák még „közelebb engedik” a vásárlót az áruhoz, sőt, bátran ösztönzik arra is, hogy próbálja ki az árut, mielőtt megveszi: „Try before you buy” – „próbáld ki, mielőtt megveszed!”; vagy „Play before you pay” – „ismerd meg, mielőtt fizetsz!” Ezáltal a vásárlás „használati élménnyel” egészül ki. És ez az „élmény” további vásárlásokra ösztönöz.

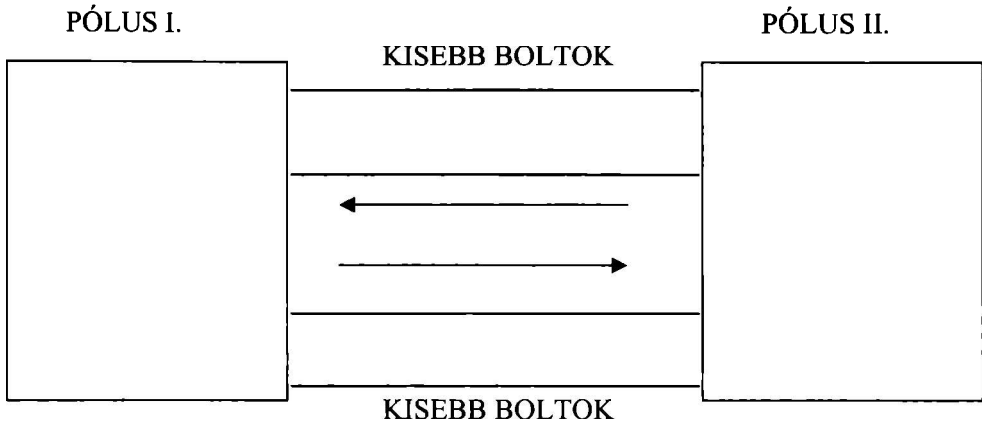
Város a városban

A bevásárló és szórakoztató központok arra az elvre épülnek, amely alapján a természetes módon kialakult városok is szerveződtek. Vagyis, az adminisztratív szerep mellett a fő városi funkció: a kereskedelem, a vendéglátás és a szórakozási formák együttes, egymást erősítő hatásának biztosítása. A pláza is alapjában véve kisebb-nagyobb boltokat, vendéglátó- és szórakozóhelyeket tömörít egy épületbe. Az egész intézmény tulajdonképpen a klasszikus belvárost szimulálja, csak éppen koncentrált, ellenőrzött, biztonságos, időjárástól független, mesterséges környezetben. Éppen ezért, akárcsak a belvárosban, itt is kellenek olyan „látványosságok”, mit szökőkutak, utcai padok, kandeláberek, játszóterek, vagy mozgóárusok.

Ez a világ tehát tudatos tervezés eredménye, amely azt az illúziót nyújtja, hogy sikerült kizárni minden zavaró és káros tényezőt az életünkből. A tudatos tervezés arra is kiterjed, hogy a plázába betérőket bizonyos irányokba „tereljék” Ennek egyik rafinált eszköze a „súlyzó-diagram” alkalmazása, amelynek értelmében a pláza nagyforgalmú helyeit (pl. élelmiszerbolt, gépkocsi parkoló) „széthúzzák”, s köztük helyezik el a kisebb üzleteket. Vagyis, a parkolótól az

élelmiszerboltig, vagy moziig, és vissza is kell menni több tucatnyi bolt és kirakat között, s közben folyamatos vásárlási készletnek vagyunk kitéve (lásd 1. ábra).

Súlyzó-diagram

1. ábra

A pláza-filozófia fontos eleme az emlékezetességre való törekvés, az attrakció, a mozgalmasság, a hangulat, hogy a látogató (vásárló) „élményt szerezve” minél gyakrabban visszatérjen. Éppen ezért gyakran rendeznek különböző, nagy érdeklődésre számot tartó kulturális és egyéb eseményeket: térzenét, koncertet, előadásokat, divatbemutatókat, kiállításokat stb. Az a cél, hogy maga a vásárlás jelentsen szórakozási élményt, és ne csak az áru megszerzése legyen fontos. Erre egy új kifejezés is született a „shopentainment” a (*shop* + *entertainment*, a vásárlás + szórakozás lexikai egységek összevonásával). Ez az élményorientált koncepció jelenik meg a vendéglátásban is. Tematikus éttermek, kávézók kínálják tematikus ételeiket, italaikat „odaillo környezetben” Ilyen például a mediterrán hangulatú étterem, mediterrán ételekkel, italokkal, mediterrán zenével körítve. Erre a „dinnertainment” szó alakult ki (a *dinner* + *entertainment* főnevek összevonásaként).

A pláza mint társadalmi tér

A szórakozva–vásárláson, vagy vásárolva–szórakozáson kívül a pláza a találkozások színtere is. Ezek a „műgrundok” sokkal komfortosabbak: kényelmet, időjárástól független lehetőséget kínálnak a hagyományos füstös presszók vagy zajos diszkók helyett. A plázák így elsősorban a fiatalabb korosztályok számára jelentenek közkedvelt találkozóhelyet, szabadidejük eltöltésének színterét.

Persze nem mindenkit bűvöl el, „szippant be” ez a már-már „virtuális” világ. Aki magáénak érzi napjaink felpörgetett világát, aki mobiltelefon nélkül már létezni sem tud, aki több időt tölt a világhálón, mint családtagjaival, vagy barátaival, az otthonosan mozog ebben a mesterségesen kreált, csillogó világban.

Az emberek másik része elfogadja ugyan a plázák létét, sőt időnként igénybe is veszi szolgáltatásait, de e harsogó világ helyett inkább más, konzervatívabb lehetőségeket keres kikapcsolódásként. Mondhatjuk, hogy ők még ismerik az erdők illatát, ők még örömeiket lelik a madarak énekében. S csak remélhetjük, hogy talán még mindig ők vannak többségben.

Hosszú távú illúzióink azonban nem lehetnek, hiszen a plázák mesterséges, „műanyag” világa már megteremtette (kitermelte) az odaillő „műanyag” embereket is: a „plázafiút” és a „plázalányt”. A plázafiú és a plázalány abból a 15- 25 éves korosztályból kerül ki, aki szinte teljes szabadidejét a plázában tölti, többnyire nem vásárlási szándékkal, hanem azért, hogy hasonló társaikkal együtt „unatkozzanak”. Jellemző rájuk, hogy általában a legutolsó divat szerint öltözködnek, hogy menő kozmetikumokat használnak. Találkozáskor sajátosan üdvözlik egymást, szóhasználatuk egyedi és különös. Valamiféle „go together” érzés tartja őket egybe. Csak a mának élnek.

Az igazi ellentmondás azonban abban rejlik, hogy a pláza díszes, csillogó világa éppen a világlátás elsivárosodásához, az életvitel elszürküléséhez vezet(het). Ezt a vonatkozást mélyebb szociológiai vizsgálatokkal szükséges föltárni.

Áldás, vagy átok?

Végezetül választ kellene adnunk arra a kérdésre, hogy áldás, vagy átok-e a pláza? A kérdésre egyértelmű válasz nem csak a tanulmány rövid terjedelme folytán nem adható, hanem maga a „jelenség” komplexitása miatt sem.

A pláza jelenség nem önmagában jó, vagy rossz. Az újfajta kereskedelmi formák és értékesítési innovációk kétségtelenül hatékonyabbá teszik mindennapi életünket, sok mindenben segítenek minket a számunkra megfelelő termék kiválasztásában, ráadásul „élményekkel” is gazdagítanak bennünket. Az a sugallat azonban, amit csillogó-villogó formája ellenére közvetít felénk, a valóságtól való „elszakadás” hamis képét hordozza. Ennek elhatalmasodása a valóságos veszély, mert értékválságot okozhat. A feladatunk nem lehet más, mint az előnyök fenntartása mellett, a negatív hatások, és veszélyek csökkentése, de legalább is kordában tartása.

Irodalom

Hankiss E.: *Az emberi kaland*, Helikon, Budapest 1997

Lukovich T.: „Egy új világ körvonalai: a kereskedelem és a város átalakulása”, *Falu-Város-Régió*, 1997, 3-11. o.

Simig L.: „Characteristics of Privatization in Hungary”, in *Symposium of Academic Experts: East-West Experiences of Transition*, Bradford Mngt. Centre, 1994.

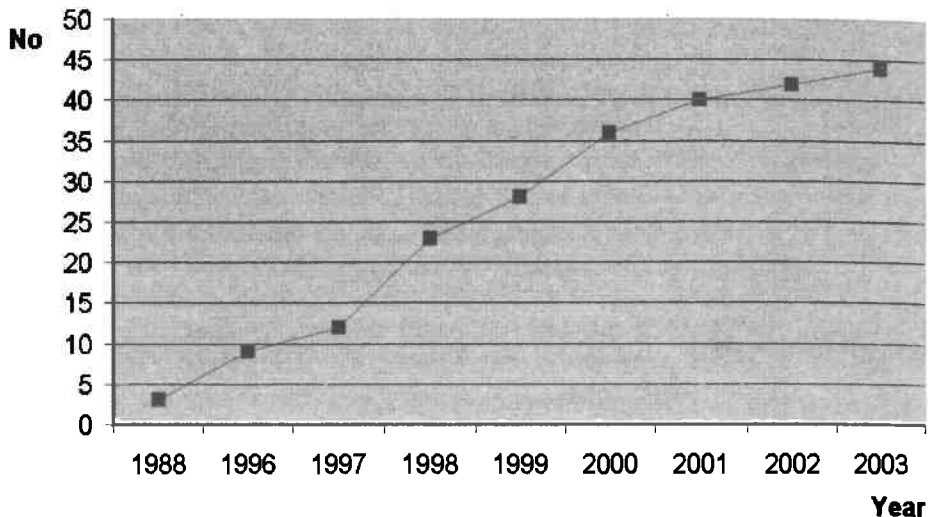
Tálas A.: „Vásárlóerő. Magyarországi kereskedelmi láncok külföldi gazdái”, *Heti Világgazdaság* 2001. március 27, 13. szám, 74-76. o.

[http:// www.mbsz.hu](http://www.mbsz.hu) – Alliance of Hungarian Shopping Centres

[http:// www.ksh.hu](http://www.ksh.hu) – Hungarian Statistics Office

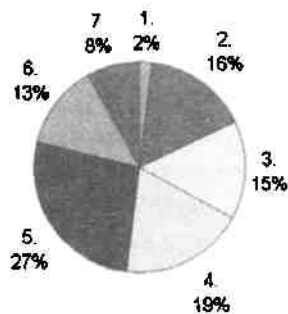
MELLÉKLETEK

1. A magyarországi bevásárlóközpontok alakulása

2. A bevásárlóközpontok látogatásának gyakorisága

Gyakoriság	%
1. Első alkalom	2
2. Ritkán	16
3. Egyszer havonta	15
4. Többször havonta	19
5. Hetente egyszer	27
6. Hetente többször	13
7. Minden nap	8

3. A bevásárlóközpontba jutás módja

Mód	Arány %
1. Gyalog	12
2. Személygépkocsival	43
3. Tömegközlekedéssel	45

